

Graven in het Landschap

Vormgeving en inrichting van begraafplaatsen
in Nederland in het interbellum

Ietse-Jan Stokroos

1e begeleider:
prof. dr. ir. M. Spek, (Rijksuniversiteit Groningen)
2e lezer:
prof. dr. B.A.M. Ramakers, (Rijksuniversiteit Groningen)

Graven in het Landschap

Vormgeving en inrichting van begraafplaatsen
in **N**ederland in het interbellum

ing. Ietse-Jan Stokroos

Masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen

Groningen, april 2015

`Cedergroen`

*Groen om te ruisen en er onder
hij, die haast achter de verte schouwt
en dat groen legt op zijn weegschaal van wonder,
rust hij beter waar het ruisende groent of blauwt?
Hij wil in het wonder blijven geloven,
maar lacht de simpele wind hem niet uit?
Is hij niet als een zwijgende dove,
luisterend vergeefs naar een ruisende fluit?
Toch is dat cedergroen goed voor zijn ogen,
hij rust er, zij rusten er en alle twee
delen ze in het verwekte vermogen
van de wind in de zingende naaldenzee.*

Woord vooraf

Deze scriptie over de inrichting van begraafplaatsen in het interbellum is het laatste onderdeel van mijn studie Landschapsgeschiedenis. Binnen de Master bestaat de ruimte om een eigen traject uit te stippelen en qua onderwerp keuzes te maken die aansluiten bij eigen interesses binnen ons vakgebied. Mijn belangstelling gaat vooral uit naar de Tuin- & Landschapsarchitectuur waarbij zowel het verleden als het heden aan bod komt.

Het groene aspect waarbij architectuur en beplanting samenkomen heb ik gedurende mijn studie continu in het oog gehouden bij de onderzoeken naar tuinen en parken. Met deze afsluitende scriptie is daar het element begraafplaatsen bijgekomen. Dit groene component in het landschap past daar goed bij. De kennis die ik tijdens mijn studie heb opgedaan hoop ik samen met eerder opgedane kennis in de praktijk te brengen door middel van onderzoek en (her)inrichtingsplannen en op deze manier een bijdrage te leveren aan het hedendaagse landschap waarin wij leven.

Aan de basis van dit onderzoek naar begraafplaatsen staat de database van Leon Bok. Leon stelde zijn gegevens beschikbaar om te kunnen starten met het onderzoek naar de inrichting van begraafplaatsen. Door zijn gegevensbestand te filteren rolden de begraafplaatsen, aangelegd in het interbellum er in één keer uit. Samen met de adressen en het bestand met codes voor de ligging vloog ik digitaal door Nederland om alle begraafplaatsen te bezoeken.

Hartelijk dank hiervoor.

Andere gegevens en informatie verkreeg ik van beheerders of medewerkers van begraafplaatsen. Zij zochten in hun archieven en leidden mij rond op hun grafvelden. Doordat zij de kennis van hun dodenakker met mij wilden delen, ben ik vooruit geholpen en heeft dit bijgedragen aan mijn onderzoek.

In de diverse archieven werd ik geholpen door verschillende medewerkers. Zij hielpen met zoeken naar archiefstukken over begraafplaatsen die decennia geleden zijn aangelegd. Als dit niet de nodige informatie opleverde verwezen zij mij vaak door of zetten zij mij op een ander spoor waardoor de gegevens, meestal, alsnog boven water kwamen. Dank daarvoor.

Een woord van dank aan mijn begeleider Theo Spek is eveneens op zijn plaats. De overlegmomenten die wij hadden waarbij zijn enthousiasme en inspiratie mij verder hielpen om tot dit eindproduct te komen waren daarin belangrijk. Daarnaast bood Theo mij gedurende mijn studie de mogelijkheid mijn eigen interesses te volgen en binnen de diverse studieonderdelen hier dieper op in te gaan. Bovendien wist Theo mij nog meer te enthousiasmeren en te motiveren voor het landschap en haar geschiedenis. Door deze Master te volgen heb ik mijn kennis over de geschiedenis van de Tuin- & Landschapsarchitectuur verder kunnen uitbreiden. Eveneens bedank ik Bart Ramakers voor het lezen van mijn scriptie.

Als laatste noem ik mijn medestudenten voor het overleg, vrienden die interesse toonden in hetgeen waar ik mee bezig was, mij hielpen met verstrekken van informatie over specifieke vraagstukken, ruimte boden om mijn veldwerk uit te kunnen voeren en afleiding gaven als het nodig was. Last but not least bedank ik mijn ouders voor de interesse en steun gedurende het proces van het schrijven van deze scriptie en tijdens mijn studie.

Inhoudsopgave

Samenvatting	8
1 Inleiding	10
1.1 Aanleiding tot onderzoek	10
1.2 Stand van het onderzoek	10
1.3 Afbakening van het onderzoek	14
1.4 Probleemstelling en onderzoeksvragen	15
1.5 Bronnen en onderzoeksmethoden	15
1.6 Opbouw van de scriptie	16
2 Geschiedenis van de lijkbezorging en de inrichting van begraafplaatsen	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Lange termijnontwikkeling van de lijkbezorging in Nederland	19
2.3 De inrichting van begraafplaatsen	29
2.4 Lange termijnontwikkeling van crematie in Nederland	37
3 Nederland in het interbellum	42
3.1 Inleiding	42
3.2 Demografische ontwikkelingen	42
3.3 Politieke ontwikkelingen	43
3.4 Opkomst van het Nationaal Socialisme	45
3.5 Economische ontwikkelingen	47
3.6 Maatschappelijke ontwikkelingen	49
3.7 Ontwikkelingen in de beeldende kunst	52
3.8 Ontwikkelingen in de architectuur	54
3.9 Ontwikkelingen in de landschapsarchitectuur	57
4 Nieuwe begraafplaatsen in Nederland in het interbellum	64
4.1 Inleiding	64
4.2 Aantal en ligging van nieuwe begraafplaatsen in het interbellum	64
4.3 Ruimtelijk ontwerp	68
4.4 Elementen en voorzieningen op begraafplaatsen	74
4.5 Beplanting	76
4.6 Symboliek van begraafplaatsen	80
4.7 Maatschappelijke invloeden op begraafplaatsen	83
4.8 Conclusie	86

5 Case Detailstudie begraafplaats Kerk-Avezaath	87
5.1 Inleiding	87
5.2 Totstandkoming van de begraafplaats	87
5.3 Ruimtelijk ontwerp	89
5.4 Beplanting	94
5.5 Elementen op de begraafplaats	96
5.6 Economische en maatschappelijke problemen	99
5.7 Openstelling begraafplaats	100
5.8 Kosten aanleg begraafplaats	101
5.9 Conclusie	102
6 Conclusies en aanbevelingen	103
6.1 Conclusies	103
6.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	104
Bronnen en literatuur	106

Bijlage | 1

Lijst met namen en adressen van begraafplaatsen in Nederland aangelegd in het in interbellum

Bijlage | 2

Ontwerpanalyse van begraafplaatsen in Nederland aangelegd in het in interbellum
Illustraties : Auteur

Samenvatting

De inrichting van begraafplaatsen is sinds het verbod op begraven in kerken in 1829 aan veel veranderingen onderhevig geweest. Ontwerpstijlen waarin grafvelden zijn aangelegd veranderden, evenals de kijk op de dood en de manier van lijkbezorging. De eerste moderne begraafplaatsen werden in de 19^e eeuw aangelegd in de Landschapstijl. Ze zijn onderzocht in diverse studies naar toenmalige tuin- en landschapsarchitecten en in specifiek onderzoek naar dodenakkers. Van de latere begraafplaatsen is de ontwerpgeschiedenis van zowel die uit het einde van de 19^e en begin 20^e eeuw als die van na de Tweede Wereldoorlog vrij goed onderzocht. De tussenliggende periode van het interbellum is daarentegen sterk onderbelicht gebleven, terwijl dit zowel maatschappelijk als artistiek een interessante periode van vernieuwing en verandering is geweest.

In deze scriptie is de inrichting van begraafplaatsen uit de periode 1918-1940 onderzocht. De hoofdvraag luidt: *Hoe werden nieuw aangelegde begraafplaatsen in Nederland in het interbellum vormgegeven en ingericht en hoe past deze inrichting in de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van dat tijdvak?*

Begraven van het stoffelijk overschot op een begraafplaats is, gezien de lange traditie van de lijkbezorging, een relatief nieuw verschijnsel dat pas ongeveer tweehonderd jaar plaatsvindt. Het begraven van doden kent echter een veel langere geschiedenis. De lange termijnontwikkeling van de begraafcultuur in Nederland laat zien dat men haar doden onder meer in hunebedden, grafheuvels, kerken en op kerkhoven begroef. Een andere manier van omgaan met de doden is door het te ontzielde lichaam te cremen. Verassing is een vorm van lijkbezorging die al eeuwen lang voor komt. Met een onderbreking van honderden jaren is het aan het begin van de 20^e eeuw in Nederland geherintroduceerd.

Het interbellum is een periode waarin veel op economisch, maatschappelijk en cultureel vlak is veranderd. De beginjaren kennen economische voorspoed zodat het dagelijks leven, mede door de introductie van nieuwe huishoudelijke apparaten, het beschikbaar stellen van betere woningen en de intrede van sport en spel voor de gewone man, is veraangenaamd. Een kentering is het moment waarop de koersen op de beurzen in oktober 1929 kelderden. De situatie is voor veel burgers, door het verliezen van werk, en voor de overheid vanaf dat moment moeilijker geworden met politieke verdeeldheid tot gevolg. Op cultureel gebied slaan groeperingen als Het Nieuwe Bouwen en De Stijl nieuwe wegen in op het gebied van kunst en architectuur. Tuin- en landschapsarchitecten laten de landschappelijke ontwerpstijlen achterwege en stappen over op functionele en architectonische stijlen.

In totaal zijn in het interbellum 271 nieuwe plaatsen aangelegd waar begraven kon worden. Deze begraafplaatsen zijn onderverdeeld naar levensbeschouwing. Algemene begraafplaatsen vormen met Rooms-Katholieke grafvelden het gros van het totaal. Joodse, Protestantse en privébegraafplaatsen vormen het overige deel. De grafvelden zijn aangelegd aan de rand van of buiten de dorpen en steden, verspreid door Nederland, waar deze veelal door middel van beplanting van de omgeving worden afgesloten.

Om een goed beeld van de ontwerpen te krijgen zijn de begraafplaatsen ingedeeld naar type, waarbij de wijze waarop het terrein is ingericht, leidend is geweest. Het eerste type betreft een simpel grafveld met hoofdpad. Type 2 kent een opdeling in verschillende velden met een padenstructuur terwijl Type 3 het meest uitgebreid is met een voor-, midden- en achterterrein. Begraafplaatsen met een Christelijke achtergrond vallen voor het grootste gedeelte onder het eerste en tweede type terwijl de algemene begraafplaatsen meer volgens het derde principe zijn aangelegd.

Bijna alle begraafplaatsen zijn volgens een geometrisch patroon ontworpen. Signatuur speelde hierin geen rol. Rechte lijnen voerden in de ontwerpen de boventoon, in sommige gevallen aangevuld met cirkelvormige patronen. De Landschapstijl komt slechts in enkele ontwerpen terug en was in het interbellum klaarblijkelijk uit de gratie geraakt. Sommige architecten hebben ontwerpen gemaakt met veel symboliek. De cirkelvorm is een veel toegepast symbool dat voor oneindigheid staat. Daarnaast komt het anker, het hart en de vlinder voor in ontwerpen voor begraafplaatsen. Op Katholieke dodenakkers is de kruisvorm in padenpatronen toegepast.

Op begraafplaatsen zijn diverse bouwwerken te vinden. Dit verschilt sterk per gezindte. Op algemene en Protestantse dodenakkers komen het vaakst gebouwen in de vorm van lijkhuisjes en aula's voor. Rooms-Katholieke begraafplaatsen zijn in veel gevallen dicht bij het Godshuis gelegen, waarin ruimte is gecreëerd om de gestorvene op te baren en van waaruit de uitvaartmis plaats vindt. Aula's en baarhuisjes komen daarom minder voor. Kapelletjes en een Calvarieberg echter komen alleen op dodenakkers van Katholieke huize voor. Op begraafplaatsen die in het interbellum zijn gerealiseerd zijn geen plekken waargenomen waar as kan worden bewaard of uitgestrooid. Deze voorzieningen zijn enkele decennia later op de grafvelden aangebracht.

Het gebruik van beplanting op grafvelden verschilde per signatuur. Op Joodse grafvelden komt nagenoeg geen beplanting voor, omdat dit de grafgruist zou verstoren. Katholieke dodenakkers kennen veelal weinig beplanting en groen in de vorm van gras, in tegenstelling tot Protestantse begraafplaatsen. Algemene begraafplaatsen kennen het rijkste plantensortiment en zijn over het algemeen het meest groen. Het sortiment dat op de grafvelden is toegepast behelst verschillende soorten loofbomen, heesters en coniferen. Groenblijvende soorten hebben de symbolische betekenis van het eeuwige leven. Andere aangebrachte beplanting met een betekenis zijn treurbomen, klimop, hulst en Taxus.

Bij het vergelijken van dodenakkers aangelegd in verschillende jaren voor en na de Beurskrach in 1929 blijkt dat de inrichting van begraafplaatsen niet sterk is beïnvloed door de economische situatie. In de dertiger jaren is wel een geringer aantal begraafplaatsen aangelegd dan voor de crisis. De inrichting van bepaalde begraafplaatsen laat specifieke culturele invloeden uit het interbellum zien. Specifieke stijkenmerken van de Modernisten, zoals Mondriaan en Dudok, zijn ook in een aantal begraafplaatsontwerpen zichtbaar. Hetzelfde geldt voor de invloed van architectuurstijlen die in het interbellum in zwang waren, zoals De Amsterdamse School en Delftse Schoolstijl, die zijn terug te zien in de gebouwen op begraafplaatsen.

De scriptie beschrijft voorts een detailstudie van een begraafplaats uit het Gelderse Kerk-Avezaath uit de jaren 1935-1938, aangelegd door de gemeente Zoelen. Deze dodenakker kenmerkt zich door de verdeling van een voorterrein, een middendeel waarop een aula in traditionele stijl is gebouwd en een achterterrein waar wordt begraven. De structuur van het achterste gedeelte is bijzonder omdat deze als enige in het interbellum volgens een diagonaal lijnenspel is ontworpen. De totstandkoming van de dodenakker en de wijze waarop dit is gebeurd zijn uitgebreid beschreven evenals de inrichting van het terrein. Maatschappelijk gezien is de realisatie van deze dodenakker voor de gemeente Zoelen van betekenis geweest omdat werklozen uit deze gemeente bij de aanleg zijn ingezet.

Begraafplaatsen uit het interbellum kennen bijna allemaal een geometrische opzet met een straklijnenspel, aangevuld met cirkelvormen. Invloeden uit de schilder- en bouwkunst liggen hieraan ten grondslag. Algemene begraafplaatsen zijn het meest uitbundig en sfeervol ingericht door het toepassen van een breed beplantingsortiment. Rooms-Katholieke dodenakkers kennen daarentegen het meest ingetogen karakter doordat er weinig beplanting op deze grafvelden aanwezig is en veel dode materialen zijn toegepast. Protestantse en Joodse begraafplaatsen nemen qua inrichting een tussenpositie in.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot onderzoek

De Amsterdamse schoolstijl, de Gerrit Rietveldstoel en woningen uit de jaren dertig: er bestaat grote belangstelling voor de periode van het interbellum, waarin nieuwe architectuur en kunststijlen hun intrede deden en voor de producten die daaruit voortkwamen. Er zijn bijvoorbeeld specifieke publicaties uitgegeven over de bouwkunst uit die periode zoals: *Versteende Welvaart* en *De Amsterdamse School, verbeelde idealen*.¹ Huizen gebouwd in de jaren dertig zijn meestal snel verkocht en in nieuwbouwwijken schieten huizen met stijlelementen uit deze periode als paddenstoelen uit de grond. In een recent onderzoek schrijft Joost Kingma zelfs over *De magie van het jaren '30 huis*.²

Hoe verhoudt zich dit eigenlijk met de belangstelling voor de tuin- en landschapsarchitectuur uit die tijd? Is deze periode eveneens een tijd van vernieuwing en verandering? Zijn de invloeden uit de kunststromingen en de bouwkunst terug te zien in de tuin- en landschapsinrichting? Mijn interesse was gewekt na het lezen van bovenstaande boeken. Tijdens mijn masterstudie in Groningen heb ik onderzoek gedaan naar tuin- en landschapsarchitecten en naar ontwerpstijlen. Deze ontwerpers en stijlen vertegenwoordigden de Engelse Landschapstijl en de gemengde stijl (Style Mixte). Deze ontwerpstijlen raakten uit de mode in de eerste decennia van de 20^e eeuw en werden gaandeweg vervangen door andere stijlen.³ Er waren door invloeden van tuin- en landschapsarchitecten, bouwkundige architecten en door nieuwe ontwikkelingen op landschappelijk gebied, nieuwe stijlen in opkomst. Hoe werd er met het openbaar groen en in zekere zin ook met het private groen omgegaan?

Bij het onderzoek naar tuin- en landschapsarchitecten wordt al snel naar tuinen en parken gekeken. Dit zijn vaak mooie grote objecten met een groen karakter en veel verschillende soorten beplanting zoals toegepast in stadsparken. Een object wat meestal niet aan de orde komt, maar waar iedereen vroeg of laat mee te maken krijgt is de begraafplaats. Begraafplaatsen kunnen net als parken zijn, met een groen karakter en waar een rondgaande wandeling mogelijk is gemaakt. Alleen is de begraafplaats doorgaans niet een plek waar levenden verblijven om vermaak te vinden. Het hoofddoel van een begraafplaats is het bieden van een laatste rustplaats aan de doden. In deze scriptie ga ik onderzoeken hoe het met de inrichting van de begraafplaatsen is gesteld.

1.2 Stand van het onderzoek

Inleiding

De dood en het omgaan met de doden blijft voor velen een onprettige gedachte en wordt dan ook liever gemeden. Voor anderen is het juist een uitdaging om onderzoek te doen naar de dood en het begraven. De onderzoeken die hebben plaatsgevonden richten zich over het algemeen op het begraven met daarbij de manier van het ter aarde bestellen in een bepaalde periode en tot de gebruiken rondom de dood binnen bepaalde culturen. Specifieke studies naar de inrichting van begraafplaatsen hebben veel minder plaatsgevonden. Er zijn wel monografieën verschenen van verschillende bekende begraafplaatsen zoals Oud Eik en Duinen in Den Haag en Crooswijk in Rotterdam.⁴ Dit betreft publicaties over een specifieke begraafplaats waarbij de ontwikkelingen door de jaren heen zijn beschreven. Een samenvattend schrijven over de veranderingen in een breed historisch perspectief is er echter nog niet.⁵ Overzichtswerken waar de inrichting en vormgeving van dodenakkers zijn onderzocht zijn er echter weinig.

Met studies en onderzoeken naar tuin- en landschapsarchitecten uit de 19^e en 20^e eeuw zijn begraafplaatsen geanalyseerd als deze in het oeuvre van de betreffende architect voorkwamen. Onder andere in publicaties over

1 Veldman-Reenders *et al*, 2007; Jonker *et al*, 2011.

2 Kingma, 2012.

3 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 51-55.

4 Cappers, 1997; Kamphuis, 2000.

5 Strouken *et al*, 1999, 23-24.

Roodbaard, Springer en Warnau, worden begraafplaatsen beschreven waar de betreffende architecten een ontwerp voor hebben gemaakt.⁶

Onderzoek naar de geschiedenis van begraven en cremeren in Nederland

Een vroeg schrijven over de begraafcultuur is het werk *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*.⁷ In 1970 publiceerde Kok een boek over begraven in Nederland. Deze publicatie geeft een vrijwel compleet overzicht over de geschiedenis van het omgaan met doden in Nederland. Kok beschrijft in zijn eerste publicatie de verschillende vormen van lijkbezorging en de gebruiken rondom de dood van het vroege begin ons bekend tot aan de zestiger jaren van de vorige eeuw. De periode waarin de hunebedden zijn gebouwd en daaropvolgend de grafheuvels werden aangelegd, wordt uitgebreid omschreven. Hoe de gebruiken bij de Germanen rondom begraven in dat tijdsbestek waren is chaotisch en rommelig beschreven. Dit komt doordat de gebruikte bronnen over de gebruiken rondom het begraven in de Germaanse tijd voornamelijk bestaan uit goden- en heldensagen en reisverslagen. Een helder beeld wordt niet geschetst. Over het algemeen worden de verschillende stadia die de begraafcultuur doormaakte helder uit de doeken gedaan. Er wordt ingegaan op de situatie op kerkhoven, hoe er met bepaalde zaken werd omgegaan en welke gebruiken er op een kerkhof waren. De oorzaak voor de totstandkoming van begraafplaatsen wordt behandeld, waardoor het duidelijk wordt waarom er begraafplaatsen zijn. Er is uitgebreid aandacht voor het sterven en de, religieuze, gebruiken die rondom de dood gelden. Kok beschrijft welke handelingen plaats moesten vinden na een overlijden, wie dit moest doen, in welke context dit moest plaatsvinden en hoe de begrafenis verliep. Hierbij wordt ingegaan op het verschil tussen stedelijk gebied en plattelandsgebieden, waar zorg voor elkaar nog hoog in het vaandel stond.

Na Kok geven Sorgedrager en Spruit ruim twintig jaar later, in 1993, in hun publicatie *Landschappen van de dood*, een korte omschrijving van de geschiedenis van begraven vanaf hunebed tot in de kerk naar de begraafplaats.⁸ Hierbij wordt melding gemaakt van de intrede van de tuinarchitecten bij de aanleg van begraafplaatsen en hoe er in de recente geschiedenis nieuwe vormen van inrichten van begraafplaatsen tot stand kwamen. Tevens wordt de periode, dat er op kerkhoven begraven werd, behandeld met de gebruiken en de aspecten die van invloed op de inrichting van het kerkhof waren. In de publicatie worden verschillende voorbeelden van begraafplaatsen door de jaren heen in Nederland getoond. De afgebeelde begraafplaatsen zijn opmerkelijk vanwege hun aparte elementen, inrichting of ligging en laten een divers beeld zien van begraafplaatsen in hun landschappelijke context. Naast het begraven wordt er een beeld geschetst van het hedendaags cremeren en worden de verschillen van het omgaan met de doden in diverse culturen beschreven.

In een andere publicatie, *Begraven en begraafplaatsen*, van Kok uit 1994, waarin andere auteurs meeschreven, wordt in het eerste gedeelte veel herhaald wat Kok in het boekwerk uit 1970 beschrijft, zij het minder uitgebreid.⁹ Het tweede deel van *Begraven en begraafplaatsen* gaat in op de ontwikkelingen van diverse soorten begraafplaatsen waaronder verschillen in geloofsovertuigingen, privé-dodenakkers en graven van beroemde personen aan bod komen. Tevens is er aandacht voor gebruiken en nieuwe ontwikkelingen in de funeraire wereld. De publicatie is voorzien van voorbeelden en adressen zodat het mogelijk is om een veldbezoek te brengen aan de beschreven plek. Door de toevoeging van het tweede deel is het boekwerk interessant. Het werk uit 1994 toont overigens afbeeldingen die ook in het boek uit 1970 worden gebruikt.

In verband met het 125-jarig bestaan van de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie verscheen in 1999, de publicatie *Vuurproef voor een grondrecht* van Cappers.¹⁰ In dit schrijven laat Cappers een beeld zien van de geschiedenis vanaf 1874 tot aan het eind van de 20^e eeuw, waarin uit de doeken wordt gedaan hoe het cremeren in Nederland een plek moest veroveren. Cremeren was tot dan toe verboden. Men mocht alleen begraven worden. Voorstanders van lijkverbranding richtten een vereniging op om cremeren op de kaart te zetten en legaal te laten plaats vinden. Dit vooral uit hygiënisch oogpunt. Tegenstanders uitten hun weerstand vooral uit godsdienstig oogpunt waardoor de politiek er lange tijd over heeft gedaan om crematie gelijk te stellen aan begraven. De weg naar legalisering van het verassen van de doden en de realisatie van een crematorium worden gedetailleerd uit de doeken gedaan. De veranderingen binnen de wereld van cremeren en aanpassingen die in latere jaren na oprichting van het crematorium plaats vonden, worden behandeld waardoor dit boek een compleet beeld geeft van de totstandkoming van het moderne cremeren. Dit beeld wordt versterkt door de vele afbeeldingen die bij de teksten zijn toegevoegd. Samen met de publicaties over begraven geeft dit schrijven over cremeren een completer beeld van de lijkbezorging in Nederland.

6 Laan van der-Meijer et al, 2012; Moes, 2002; Andela et al, 2006.

7 Kok, 1970.

8 Sorgedrager et al, 1993.

9 Kok et al, 1994.

10 Cappers, 1999.

De dood onder ogen zien (1999) schetst een heel ander beeld over de dood dan de overige literatuur die in deze scriptie is gebruikt.¹¹ Volgens een antropologische benadering wordt naar de dood gekeken. De mens staat centraal waarbij in één hoofdstuk het proces naar de dood toe van een specifieke persoon wordt besproken en hoe zij haar afscheid vorm gaf. Het tweede hoofdstuk geeft een beeld van de geschiedschrijving over begraven en laat zien dat er weinig over geschreven is tot op het moment van publicatie van dit boek. In de andere hoofdstukken worden gebruiken en rituelen besproken en wordt de veranderende grafcultuur, op vier verschillende begraafplaatsen in Utrecht aangelegd in vier verschillende periodes, beschreven. Hierbij gaat speciale aandacht uit naar graftekens waarbij het materiaalgebruik en de persoonlijke teksten uitgelicht worden.

Naast de eerdere werken die Kok schreef over de geschiedenis en gebruiken rondom de dood verscheen er in 2000 van zijn hand het *Funerair lexicon*.¹² In dit veelomvattende werk worden begrippen rondom de dood behandeld door middel van beschrijvingen. Bovendien is dit boekwerk voorzien van vele illustraties die de omschrijving verduidelijken en een beeld geven bij de teksten. Enkele hedendaagse begrippen zoals condoleance, mortuarium en een moderne, gemotoriseerde, lijkwagen ontbreken echter.

In *Geschiedenis van de dood, Rituelen en gewoonten in Europa* (2006) betreffende begraven wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van de begraafcultuur in Europa.¹³ Het boek is uitgebreid in zijn tijdsbestek. Vanaf het eerste begin in de prehistorie tot aan heden worden de gebruiken rondom de dood bij verschillende Europese volkeren omschreven. De Cock omschrijft duidelijk hoe een bepaalde groep mensen op een bepaald moment met de doden omging. Godsdienst speelt hier een belangrijke rol. De verschillende gebruiken, verboden en rituelen komen aan bod waardoor de insteek soms net even anders is dan in andere publicaties. Het boek is voorzien van vele voorbeelden en rijk geïllustreerd. De voorbeelden die gebruikt worden komen voor het grootste gedeelte uit Italië en zijn voor deze scriptie minder interessant. Gebruiken en sporen uit de Nederlandse funeraire geschiedenis komen aan bod en zijn een goede aanvulling op andere Nederlandse literatuur. Wat opvalt, is het ontbreken van de benoeming van de Bataafse Republiek en de gevolgen die dit had voor de begraafcultuur in Nederland.

Het tweede deel, *Geschiedenis van de dood, Begraafplaatsen in Europa*, schetst een beeld over hoe er in Europeselanden en bij kerkelijke leiders, koningshuizen en andere bekende en bijzondere personen werd omgegaan met de dood.¹⁴ De invloeden van de tijd en gebeurtenissen op begraafplaatsen komen aan bod. Er wordt omschreven wat de Wereldoorlogen voor de inrichting van begraafplaatsen hebben betekend en hoe het beeld van begraafplaatsen de laatste decennia is veranderd. Aan de hand van beeldmateriaal wordt een goede indruk verkregen over de begraafcultuur in Europa.

Een van de recent uitgegeven boeken over de funeraire cultuur is van Wim Cappers. In zijn proefschrift uit 2012 richt hij zich op wanneer en in hoeverre de funeraire cultuur in Nederland gedurende de periode 1576-2010 seculariseerde en hoe dit zichtbaar werd in nieuw geconstrueerde cultuurlandschappen.¹⁵ Cappers neemt hierbij twee verschillende concepten als uitgangspunt, waarbij de kerkelijke macht niet centraal staat. Enerzijds wordt vanuit het oogpunt van de groeiende invloed van burgers op de samenleving bij de secularisering van de funeraire cultuur stilgestaan, anderzijds vanuit het perspectief van de medici en hun visie op het menselijk lichaam, hoe de verburgerlijking en medicalisering van de samenleving in conflict kwamen met de in essentie godsdienstige samenleving.

Voor zijn promotieonderzoek deed Cappers onderzoek naar de veranderingen binnen de begraafcultuur waarbij het steeds veranderende cultuurlandschap in ogenschouw werd genomen. Hierbij werd zowel naar de historische aspecten gekeken als naar de geografische verankering in de funeraire wereld. Op deze manier ontstaat er een beeld van de historie van de lijkbezorging op verschillende plekken waardoor de begraafcultuur goed geïnterpreteerd kan worden. De term cultuurlandschap moet in het schrijven breder worden gezien dan alleen het fysieke landschap dat door de mens is gemaakt. Het doen en laten van de mens, de manier van leven, speelt hierin een grote rol.

Naast de plek speelt secularisatie door de eeuwen heen een belangrijk rol in deze publicatie. Centraal staat hoe de overheid in conflicterende belangen tussen verschillende groepen zoals medici, politici, geestelijken en burgers een weg moest vinden en in wetten vast kon leggen. Belangrijk waren hierbij de regels die de samenleving zelf opstelde en vormgaf aan de verwereldlijking van de volkscultuur. Het betreft in de eerste plaats de totstandkoming en de uitvoering van het lijkbezorgingsrecht door de overheid. Daarnaast komen de geschreven en ongeschreven codes ter sprake die de samenleving hanteerde wanneer er iemand stierf. De nieuwe codes van de overheid en de samenleving maakten de medicalisering en de verburgerlijking van de funeraire cultuur mogelijk.

11 Strouken *et al*, 1999.

12 Kok, 2000

13 Cock de, 2006b.

14 Cock de, 2006a.

15 Cappers, 2012.

De publicatie van Cappers geeft een beeld over de houding in Nederland ten opzichte van de dood gedurende vier eeuwen. Elk hoofdstuk behandelt een fase of facet van de lijkbezorging waarin voorbeelden gebruikt worden waarvan het één meer relevant is voor mijn onderzoek dan het andere. Overigens komen sommige onderwerpen meerdere keren aan bod zoals de komst van het lijkenhuisje.¹⁶

Onderzoek naar de tuin- en landschapsarchitectuur van begraafplaatsen

In tegenstelling tot de eerder beschreven titels schreef Meijer over de algemene aspecten van begraafplaatsen in Nederland.¹⁷ In zijn publicatie *Begraafplaatsen als cultuurbezit* uit 1992 komen de geschiedenis en de verschillende typen begraafplaatsen beknopt aan bod. Het materiaalgebruik, de grafische vormgeving, de symboliek en heraldiek worden behandeld waarbij de meeste aandacht uitgaat naar de symboliek. In het tweede deel van de publicatie wordt beschreven hoe een inventarisatie van een begraafplaats in zijn werk gaat. De methodiek wordt aan de hand van voorbeelden aangereikt hoe een inventarisatie uitgevoerd kan worden. Bij de inventarisatie staat het in kaart brengen van de graven centraal en niet zo zeer de inrichting van begraafplaatsen die voor dit onderzoek van belang is.

Ada Wille behandelt in *De Laatste Tuin* uit 2004 de belangrijkste punten op gebied van beleid, ontwerp en beheer van begraafplaatsen.¹⁸ Haar boek geeft een beeld van de rol van de begraafplaats in de samenleving en de historie van begraafplaatsen wordt uit de doeken gedaan. Vervolgens richt zij zich op de vormgeving van begraafplaatsen in het landschap en in de stad. Hierbij worden de verschillende inrichtingselementen behandeld waarna het gebruik en beheer aan bod komt.

Een ander recent werk is het boek *Bouwen op de grens* van Hulsman & Hulsman uit 2010. Zij deden onderzoek naar de begraafcultuur en vooral naar bouwwerken op begraafplaatsen in Nederland, waarnaar niet eerder op zo'n grote schaal onderzoek is verricht.¹⁹ Het eerste deel van de publicatie laat een uitgebreid en volledig beeld zien van de funeraire cultuur in Nederland. In *Bouwen op de grens* worden alle facetten die van invloed zijn geweest op het begraven vanaf de prehistorie vermeld waarmee een helder en compleet beeld geschetst wordt. In het tweede deel van dit boekwerk worden in een catalogus de bouwstijlen van de gebouwen op de begraafplaatsen in Midden- en Oost-Nederland behandeld. Hierin komen specifieke bouwwerken van een bepaalde begraafplaats aan bod. De omschrijvingen zijn voorzien van illustraties zodat er een goed beeld ontstaat van de bouwwerken op de dodenakkers. In dezelfde reeks is deel Zuid eveneens uitgekomen waarin de begraafplaatsen in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland behandeld worden.²⁰ Deel West en Noord zijn niet verschenen waardoor er geen totaaloverzicht van gebouwen op Nederlandse begraafplaatsen is.

In het laatst verschenen schrijven van Wille, samen met dendroloog Mouwen, uit 2013, wordt de kennis en expertise van landschapsarchitect en dendroloog in één boek samengevoegd.²¹ Centraal staan de bomen op begraafplaatsen en daarbij hun betekenis nu en in het verleden. In het eerste deel worden bomen op begraafplaatsen in verschillende landen omschreven evenals de verschillen per gezindte. Tevens wordt een korte omschrijving gemaakt van bomen en hun symboliek en geven een aantal ontwerpen een beeld van de geschiedenis van bomen op begraafplaatsen. Het boek dient ter inspiratie en als naslagwerk voor iedereen die met inrichting en beheer van begraafplaatsen bezig is. Om de mogelijkheden van bomen op begraafplaatsen te onderstrepen worden alle facetten over toepassing uitvoerig beschreven. Op alfabetische volgorde worden alle toe te passen bomen met hun specifieke kenmerken beschreven.

Geuze en Guinee waren enkele van de weinigen die meer specifiek op de architectuur van begraafplaatsen ingingen. In het kader van hun doctoraal onderzoek, in 1987, schreven zij *Vormgevingselementen voor Nederlandse begraafplaatsen*²². Deze studie laat een algemene beschrijving van de ontwikkeling en betekenis van begraafplaatsvormgeving in Nederland zien. Geuze en Guinee gaan in op de veranderingen en aanleiding tot verandering van de vormgeving van begraafplaatsen. Tevens zochten de auteurs een antwoord op de vraag naar de betekenis van de begraafplaats als product van mode en traditie. Het onderzoek richtte zich op de periode van rond 1800, waarin de eerste begraafplaatsen werden aangelegd, tot de laatste decennia van de 20^e eeuw. Deze bijna tweehonderd jaar zijn onderverdeeld in verschillende periodes waarbij het interbellum is opgenomen in een langere periode van 1880 tot 1940, en niet specifiek wordt behandeld. Voor hun onderzoek werden 111 gemeentes benaderd om ontwerpen en informatie van begraafplaatsen aan te leveren waarvan er 23 gehoor gaven aan de oproep. Het onderzoek is op deze 23 begraafplaatsen uit verschillende periodes met verschillende ontwerpstijlen gebaseerd.

16 Cappers, 2012, 279; 646.

17 Meijer, 1992.

18 Wille, 2004.

19 Hulsman *et al*, 2010.

20 Hulsman *et al*, 2008.

21 Wille *et al*, 2013.

22 Geuze *et al*, 1987.

Een ander recent onderzoek naar begraafplaatsen en het ontwerp er van is in 2011 gedaan door Susan Keddeman in het kader van haar Master Thesis. In haar onderzoek *Funerary places: between emotion and design, The essence of cemetery and crematorium design* zocht zij een antwoord op de vraag welke ontwerpprincipes er nodig zijn om een begraafplaats in de hedendaagse Nederlandse cultuur aan te leggen.²³ Hierbij keek zij naar de veranderingen in de funeraire wereld na de Tweede Wereldoorlog tot heden en wat de invloeden van de veranderingen op het gebied van inrichting van begraafplaatsen waren. Om een beeld van begraafplaatsen te schetsen keek Keddeman kort naar de gebruiken en rituelen van de ontwikkeling van begraafplaatsen. Aan het beschrijven van dodenakkers aangelegd in de eerste helft van de 20^e eeuw werden slechts enkele zinnen gewijd. De tijdsperiode van Keddemans onderzoek startte waar het interbellum door de komst van de Tweede Wereldoorlog ophield te bestaan.

Voor de inrichting van hedendaagse grafvelden keek zij niet alleen naar de inrichting om een zo groot mogelijke capaciteit te bereiken. Vooral de emotionele aspecten die bij de inrichting van de dodenakker een rol spelen kregen aandacht. In haar onderzoek probeert zij een nieuwe methode te ontwikkelen om begraafplaatsontwerpen aan te passen op de emotie van mensen omdat, volgens haar, de dodenakkers niet datgene bieden wat mensen op het moment van overlijden van een dierbare nodig hebben. In een detailstudie maakt zij een ontwerp voor een begraafplaats op de Lemelerberg. Aspecten waarbij emotie een rol speelt bij de inrichting van dodenakkers zijn in dit ontwerp toegepast.

Een database van begraafplaatsen in Nederland

Naast publicaties in tekst is er eveneens (veld)onderzoek gedaan naar begraafplaatsen. De informatie die tijdens dit veldwerk is verzameld is door Leon Bok vast gelegd in een database. Omdat Bok's gegevens aan de basis van dit onderzoek staan wordt de aangeleverde data hier genoemd. In het bestand worden alle begraafplaatsen die in Nederland bekend zijn vermeld. Van deze begraafplaatsen is zoveel mogelijk informatie verzameld om tot een goed overzicht te komen.²⁴ Om uit alle begraafplaatsen een selectie te kunnen maken is de periode waarbinnen mijn onderzoek zich afspeelt en de begraafplaatsen zijn aangelegd, van belang. In de databank van Bok is de categorie jaar van aanleg meegenomen. Uit de gehele lijst van begraafplaatsen zijn de begraafplaatsen gefilterd die in het interbellum zijn aangelegd. Naast het jaar van aanleg heeft Bok eveneens andere data in zijn gegevensbestand opgenomen. Zo zijn naam en signatuur en de adresgegevens van de begraafplaats en de contactgegevens van de eigenaar geïnventariseerd. Naast het in kaart brengen van deze bestaande gegevens werd er door Bok een nummer aan elke begraafplaats toegekend. Dit nummer is gekoppeld aan een bestand waarmee in Google Earth de begraafplaats door invoering van het gewenste nummer digitaal is te bezoeken. De database vermeldt eveneens de ontwerper, indien bekend, de grondvorm van inrichting en de status van de begraafplaats. Als laatste wordt de monumentale status aangegeven indien aanwezig.

1.3 Afbakening van het onderzoek

Definitie begraafplaats

Een begraafplaats is een terrein dat geschikt gemaakt is voor het begraven van doden. Begraafplaatsen kunnen in eigendom zijn van een gemeente, kerkgemeenschap, stichting of particulier.²⁵ De begraafplaats heeft geen directe relatie met een kerkgebouw. Zowel binnen de bebouwde kom als buiten de stadsgrenzen treft men begraafplaatsen aan.²⁶

In de eerder gedane onderzoeken en in de geschreven literatuur lag de nadruk voornamelijk op de geschiedenis van het begraven en de gebruiken rondom de dood. Hierover is reeds het nodige onderzoek gedaan. Een thema wat veel minder is behandeld is de architectonische vormgeving en inrichting van begraafplaatsen. Als er al wordt geschreven over de architectonische inrichting van dodenakkers dan ligt de nadruk voornamelijk op de eerst aangelegde begraafplaatsen die tot stand kwamen na de inwerkingtreding van het verbod om in kerken te begraven. Het hoofdthema bestrijkt dan ook de inrichting van begraafplaatsen.

De periode van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog krijgt eveneens meer aandacht van onderzoekers en auteurs. *'Maakbaar Landschap'*, van Steenhuis *et al*, is één van deze publicaties. Begraafplaatsen komen hier echter niet specifiek aan bod maar maken wel deel uit van het werk.²⁷ In biografieën van naoorlogse landschapsarchitecten als bijvoorbeeld Warnau worden ontworpen grafvelden eveneens behandeld.²⁸ In het onderzoek van Keddeman kreeg de inrichting van begraafplaatsen in de periode na de Tweede Wereldoorlog juist de aandacht.²⁹ De periode

23 Keddeman, 2011.

24 Zie bijlage 1 voor een overzicht van alle begraafplaatsen aangelegd in het interbellum.

25 Kok, 2000, 27.

26 Meijer, 1992, 13.

27 Steenhuis *et al*, 2009, 272-275.

28 Andela, 2006,

29 Keddeman, 2011.

tussen beide Wereldoorlogen waar over de inrichting van begraafplaatsen wordt geschreven blijft onderbelicht. Dit onderzoek richt zich daarentegen op het interbellum en moet de lacune opvullen zodat er een beeld van de begraafplaatsarchitectuur kan worden geschetst in een periode die op velerlei gebied interessant was. Verondersteld wordt dat de inrichting van begraafplaatsen van invloed is op de tijdsgeest en een geometrisch karakter heeft. De landschappelijke stijl wordt aan de kant gezet.

Afbakening in ruimte

Vanaf het moment dat de verschillende overheden een verbod instelden om de doden in kerken te begraven moest er een andere plek worden gezocht waar de overledenen konden rusten. Hiervoor werden begraafplaatsen aangelegd en opengesteld. Dit onderzoek is opgezet om een beeld te krijgen van hoe deze nieuwe begraafplaatsen werden ingericht. Per Koninklijk Besluit verplichtte men steden en dorpen met meer dan duizend inwoners hun doden vanaf 1829 op een begraafplaats ter aarde te bestellen.³⁰ Vanaf dat moment vond collectief het begraven op begraafplaatsen in Nederland plaats. Dit onderzoek richt zich dan ook op de Nederlandse begraafplaatsen.

Periodisering

Gedurende bijna tweehonderd jaar wordt er in Nederland verplicht begraven op begraafplaatsen. Omdat er heden ten dage ruim 4600 begraafplaatsen in Nederland zijn moet er een selectie worden gemaakt.³¹ De begraafplaatsen die in deze thesis onderzocht worden zijn allemaal aangelegd in het interbellum. Het interbellum is de periode tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog en vormt een ingekaderd tijdperk waarin in Nederland veel is gebeurd.³² Hoewel Nederland neutraal was tijdens deze eerste grote oorlog waren de gevolgen in ons land merkbaar. Met het tekenen van de vrede in 1918 brak ook hier een nieuwe periode aan. Deze periode duurde tot aan het moment waarop de Tweede Wereldoorlog in mei 1940 uitbrak. Na 1945 brak er een geheel nieuwe fase aan. De periode van opbouw van een verwoest land en van een nieuwe manier van denken. Omdat er na de Tweede Wereldoorlog veel veranderde richt het onderzoek zich op de periode vanaf 1918 tot de inval van de Duitsers in Nederland in 1940 waarmee er een einde kwam aan het interbellum.

Thema

De architectonische vormgeving en inrichting van begraafplaatsen staat centraal in dit onderzoek. Bij de architectonische inrichting moet aan het ontwerp voor de begraafplaats worden gedacht. Dit betreft de structuur van hoe de begraafplaats is opgebouwd. Ruimtelijke elementen als paden, waterpartijen en (graf)velden worden hiermee bedoeld evenals elementen die massa aan een dodenakker geven zoals gebouwen en beplanting. Hierbij worden alleen nieuw aangelegde dodenakkers bestudeerd. Bestaande begraafplaatsen in Nederland, aangelegd voor 1918, waar in het interbellum een uitbreiding heeft plaatsgevonden worden buiten beschouwing gelaten omdat de oorspronkelijke begraafplaats in een andere tijdsperiode is aangelegd met zijn eigen stijlkenmerken qua ontwerp.

1.4 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Uit voorgaande paragrafen bleek dat er weinig tot geen onderzoek naar de inrichting van nieuw aangelegde begraafplaatsen in Nederland in het interbellum is verricht. In deze thesis probeer ik een beeld te schetsen van de architectonische inrichting van de begraafplaatsen uit deze periode om zo de ontstane lacune op te vullen. Omdat het interbellum op maatschappelijk en cultureel vlak een interessante periode is geweest wordt gekeken of deze aspecten door tuin- en landschapsarchitecten van begraafplaatsen bij het ontwerpen van dodenakkers is toegepast.

De centrale probleemstelling van dit onderzoek luidt:

Hoe werden nieuw aangelegde begraafplaatsen in Nederland in het interbellum vormgegeven en ingericht en hoe past deze inrichting in de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van dat tijdvak?

Het doel van dit onderzoek is om de architectonische inrichting van nieuw aangelegde begraafplaatsen in Nederland tijdens het interbellum (1918-1940) in kaart te brengen, te analyseren en te relateren aan de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen in dat tijdvak.

Om tot een antwoord op deze vraag te komen is het onderzoek opgedeeld in drie onderzoeksthema's. Het eerste thema behelst de lange termijnontwikkeling van de lijkbezorging in Nederland. In het tweede deel staat de periode waarbinnen dit onderzoek plaats vindt centraal, het interbellum. Binnen deze periode wordt gekeken welke ontwikkelingen op maatschappelijk en cultureel vlak plaatsvonden. Het derde thema gaat over de inrichting van Nederlandse begraafplaatsen in het interbellum.

30 Strouken et al, 1999, 47.

31 Wille et al, 2013, 15.

32 Zie hoofdstuk 3.

Onderzoeksthema 1 Lange termijnontwikkeling van de lijkbezorging in Nederland (prehistorie – heden)

Dit deel van het onderzoek heeft tot doel om de begraafplaatsen van het interbellum in een breder historisch perspectief te plaatsen. De onderzoeksvraag luidt: Welke lange termijnontwikkeling is waarneembaar in de manier waarop in het verleden met het stoffelijk overschot werd omgegaan wanneer iemand was overleden? Deelvragen zijn:

- 1a Welke manier van lijkbezorging paste men in Nederland in de verschillende perioden van de prehistorie en historische periode toe?
- 1b Waar vonden de doden een laatste rustplaats?
- 1c Hoe werden begraafplaatsen vormgegeven voor en na het interbellum?

Onderzoeksthema 2 Het interbellum: maatschappelijk, politiek en culturele leven in Nederland

Dit deel van het onderzoek heeft tot doel om de begraafplaatsen van het interbellum in een breder maatschappelijk perspectief te plaatsen. De onderzoeksvraag luidt: Welk breder maatschappelijk beeld van Nederland kan worden geschetst voor het interbellum? Deelvragen zijn:

- 2a Welke gebeurtenissen op maatschappelijk, economisch en politiek gebied vonden plaats?
- 2b Welke ontwikkelingen maakte de kunst, architectuur en tuin- en landschapsarchitectuur door?
- 2c Wat gebeurde er op demografisch gebied?

Onderzoeksthema 3 Begraafplaatsen in Nederland uit het interbellum

Dit deel vormt het hoofdonderwerp van deze studie. De bijbehorende vraag luidt: Hoe zijn nieuwe begraafplaatsen in Nederland in het interbellum architectonisch vormgegeven en ingericht? Deelvragen zijn:

- 3a Waar en wanneer zijn in Nederland tijdens het interbellum nieuwe begraafplaatsen aangelegd? Bestaan deze begraafplaatsen nog en wordt er nog op deze begraafplaatsen begraven?
- 3b Zijn er binnen het interbellum perioden te onderscheiden waarin meer of minder begraafplaatsen zijn aangelegd en zo ja, welke achtergronden kenden deze chronologische verschillen?
- 3c Welke signatuur hebben de nieuw aangelegde begraafplaatsen in het interbellum?
- 3d Welke ruimtelijke opbouw kenden de nieuw aangelegde begraafplaatsen?
- 3e Welke architectonische stijlen zijn zichtbaar in de begraafplaatsen uit dit tijdvak en welke achtergronden had deze keuze?
- 3f Welke verschillen in inrichting hadden de begraafplaatsen van verschillende levensbeschouwingen en welke achtergronden of verklaringen kunnen hiervoor worden gegeven?
- 3g Welke invloed heeft de opkomst van het hedendaagse cremen in Nederland vanaf 1914 gehad op de vormgeving en inrichting van begraafplaatsen?
- 3h Welke landschap architectonische elementen en gebouwen komen op de begraafplaatsen van het interbellum voor, is hierbij een verschil tussen de onderlinge signaturen te herkennen en zo ja, hoe zijn deze verschillen te verklaren?
- 3i Welke beplanting is toegepast op de begraafplaatsen in het interbellum, en zijn ook in dit opzicht verschillen per levensbeschouwing waar te nemen?
- 3j Welke symboliek is terug te vinden in de vormgeving en beplanting van de begraafplaatsen uit het interbellum?
- 3k Welke maatschappelijke, economische en culturele invloeden uit het interbellum zijn zichtbaar in de vormgeving en inrichting van begraafplaatsen uit het interbellum?
- 3n En samenvattend: Kennen de begraafplaatsen op grond van bovenstaand onderzoek een specifieke eigen handtekening?

1.5 Bronnen en onderzoeksmethoden

Het onderzoek naar de geschiedenis van de lijkbezorging is gebaseerd op literatuur. Er is op basis van de beschikbare literatuur gekeken naar wat er over de begraafcultuur is geschreven. Dit is verwerkt in een hoofdstuk over begraven en cremieren. Hiervoor zijn verschillende auteurs geraadpleegd om tot een compleet overzicht te komen. Het overzicht begint bij de eerste ter aarde bestelling in Nederland die bekend is en volgt de geschiedenis tot heden.

Voor het hoofdstuk Nederland in het interbellum is eveneens literatuuronderzoek verricht. Per deelthema is passende literatuur gezocht van verschillende auteurs om zo een zo breed mogelijk beeld te schetsen van het leven in Nederland in het interbellum op allerlei gebied.

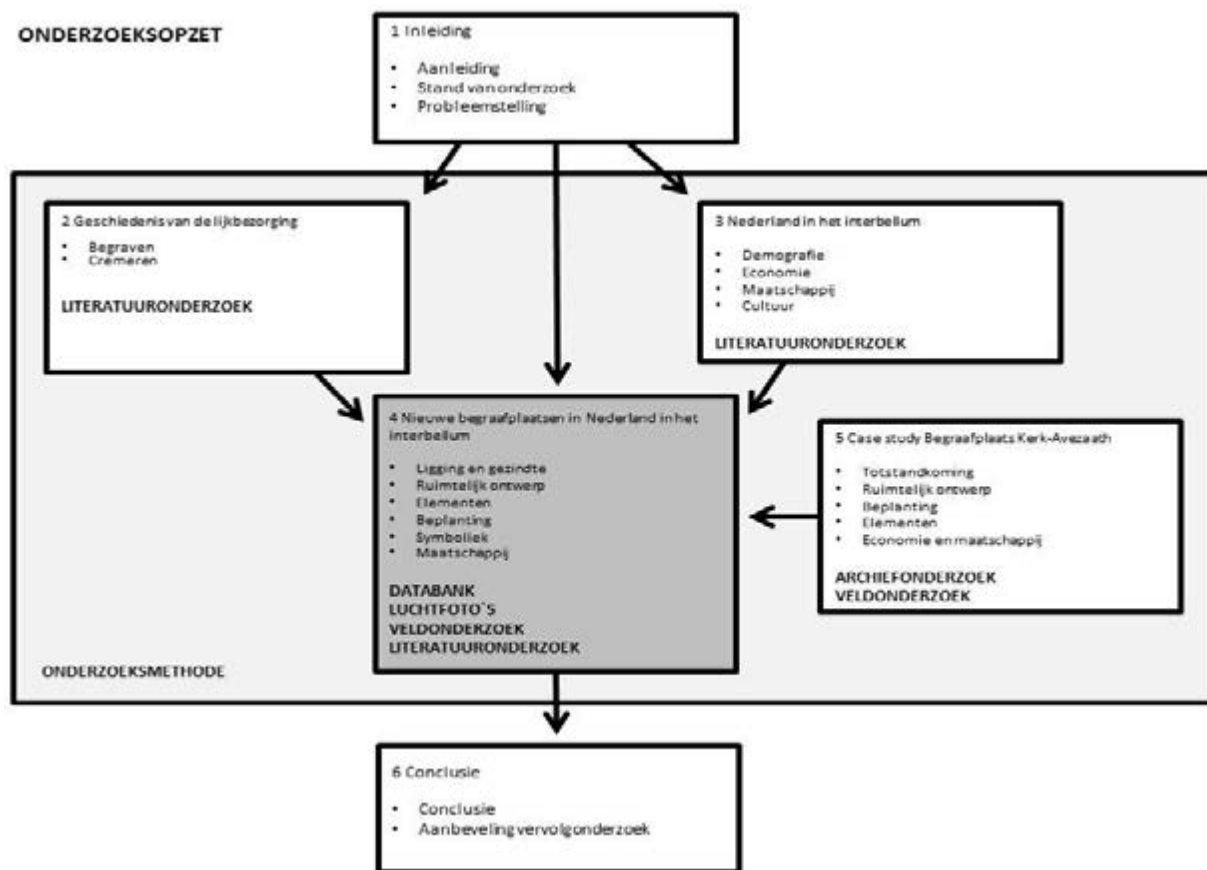
Bij het doen naar onderzoek over de begraafplaatsen is als belangrijkste bron de database van Leon Bok gebruikt. Deze digitale databank verstreekt informatie over locatie, signatuur, jaar van aanleg en de eventuele ontwerper. Uit dit gegevensbestand zijn de begraafplaatsen gefilterd die in het interbellum zijn aangelegd. Aan de database zijn codes gekoppeld die verwijzen naar de betreffende begraafplaatsen. Door de codes in een bestand in Google Earth in te voeren zijn de begraafplaatsen gemakkelijk digitaal te vinden. De luchtopnames en de foto's vanaf de straat vormen samen met luchtfoto's van Bing maps een goede basis om de analyse uit te voeren.

Eén begraafplaats wordt nader onderzocht in de detailstudie. Om een beter beeld van de begraafplaatsen te krijgen zijn archieven bezocht. De aanwezige archiefstukken vertellen meer over de totstandkoming van de begraafplaatsen. Tekeningen geven inzicht in het ontwerp. Empirisch onderzoek ter plaatse geeft meer informatie over de plek en brengt de begraafplaats in dit onderzoek tot leven.

Tijdens het veldbezoek zijn de volgende zaken onder de loep genomen: algemene gegevens over object, bebouwing en terrein, paden, perken, waterelementen, reliëf, watergangen, kunstwerken, grens van perceel, context, beplanting, grafmonumenten en symboliek.

Onderzoeksvraag	Bronnen	Methoden
Onderzoeksthema 1 – De historische context: begraven en cremieren door de eeuwen heen	Cappers, 1999, 2012 Cock de, 2006a, 2006b Hulsman <i>et al</i> , 2010 Kok, 1970, 2000 Wille, 2004	Literatuuronderzoek
Onderzoeksthema 2 - De maatschappelijke context van het interbellum	Aerts, 2013 Blok, 2008 Deunk, 2002 Dijk van <i>et al</i> , 1991 Groenendijk <i>et al</i> , 2006 Houtte <i>et al</i> , 1958 Oerlemans <i>et al</i> , 1984 Wilschut, 2006	Literatuuronderzoek
Onderzoeksthema 3 – De architectonische vormgeving en inrichting van begraafplaatsen in het interbellum	Databank Leon Bok Luchtfoto's, foto's Gelders Archief Regionaal Archief Begraafplaatsen Nederland Tekeningen Medewerkers begraafplaats	Analyse gegevens databank Analyse beelden luchtfoto's en foto's Archiefonderzoek Veldbezoek Analyse tekeningen Gesprek

|Figuur 1.1 Overzicht van de onderzoeksvragen met daarbij de bronnen en methoden die tijdens dit onderzoek zijn gebruikt.
Bron: auteur

[Figuur 1.2 Overzicht van de onderzoeksopzet met daarbij in het grijs de onderzoeksmethode aangegeven. Bron: auteur

1.6 Opbouw van de scriptie

Om duidelijk weer te geven hoe men in het verleden met de doden omging wordt in hoofdstuk 2 een beeld geschetst van de lijkbezorging vanaf het eerste begin dat achterhaald kon worden. De veranderingen die gedurende de eeuwen plaatsvonden worden beschreven evenals de ontwikkelingen die werden doorgemaakt. Omdat de inrichting van begraafplaatsen in Nederland in het interbellum centraal staat, wordt in hoofdstuk 3 omschreven wat er in deze periode op allerlei gebied in ons land gebeurde. In het vierde hoofdstuk staan de begraafplaatsen centraal die in het interbellum zijn aangelegd. Naar aanleiding van de analyse wordt omschreven in welke stijl dit gebeurde en wat de onderlinge verschillen waren. Vervolgens wordt in hoofdstuk 5 in een detailstudie dieper ingegaan op een specifieke begraafplaats die bijzonder is qua ontwerp of in andere hoedanigheid opvalt ten opzichte van de overige. In het laatste hoofdstuk, hoofdstuk 6, worden de vragen beantwoord zoals gesteld in dit eerste hoofdstuk. Tevens worden er conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

2 Geschiedenis van de lijkbezorging en de inrichting van begraafplaatsen

2.1 Inleiding

Plotseling krijg je er mee te maken, een persoon in je nabije omgeving komt te overlijden. Wat waren zijn of haar wensen? Staat er iets op papier? Veel van de zaken die bij het sterven van een dierbare moeten worden geregeld zijn nooit besproken. Een van dingen is of hij of zij begraven wilde worden of misschien toch gecremeerd?

In de eeuwen voor ons stond men voor dezelfde vraag. Wat doen we nu onze naaste is overleden. Heden ten dage bestaat de keus om te worden begraven of gecremeerd. Dit voorrecht is niet zo vanzelfsprekend. Was er in het verleden dan geen keus of waren er andere opties? Dit hoofdstuk vertelt de geschiedenis van de lijkbezorging in Nederland vanaf het moment ons bekend.

De titel van deze scriptie, het inrichten van begraafplaatsen in het interbellum, geeft al aan dat er in Nederland tussen beide Wereldoorlogen in ieder geval begraven werd. Het inrichten van dodenakkers komt in dit hoofdstuk dan ook aan bod. Daarnaast kwam vlak voor de Eerste Wereldoorlog het moderne cremen in opkomst. De geschiedenis van het cremen is daarom eveneens in dit hoofdstuk opgenomen omdat dit van invloed kan zijn op de manier waarop men in het interbellum met de doden om ging. Tevens vroeg de inrichting van de grafvelden om aanpassingen als er werd verast in plaats van begraven.

2.2 Lange termijnontwikkeling van de lijkbezorging in Nederland

Steentijd (West-Europa 2 miljoen tot circa 2000 voor Chr.)

Leven en dood zijn nauw met elkaar verweven. Toen het eerste leven van de mens een feit was, kreeg deze tevens te maken met de dood. Na het overlijden moest een vorm worden gevonden om met de gestorvenen om te gaan. De nabestaanden moesten een verblijfplaats zoeken waar de doden konden rusten. Het stoffelijk overschot kon immers niet gewoon tussen de levenden blijven liggen. Er kon worden gekozen voor begraven of verbranden van het lijk. Zoals nu is na te gaan kozen prehistorische mensen in onze streken in eerste instantie voor begraven, waarmee de oudste begraafplaatsen dan ook ongeveer veertigduizend jaar oud zijn.¹

De eerste meer bekende vorm van het omgaan met de doden in Nederland, waarvan heden ten dage nog sporen in het landschap zijn terug te vinden, dateren uit ongeveer 3400-3200 jaar voor Christus.² Het Trechterbekervolk leefde toen in de Lage Landen en begroef daar ook zijn doden. Dit deden ze echter niet zomaar in de grond. In de voorlaatste IJstijd voerden ijsmassa's stenen vanuit Scandinavië naar Nederland. Het ijs smolt en de stenen kwamen tevoorschijn.³ Van die stenen maakten de bewoners Megalithische grafmonumenten waarin ze de doden een laatste rustplaats gaven: de zogenaamde hunebedden.⁴ Met de komst van dit volk, die de naam hunebedbouwers kregen, nam de collectieve lijkbezorging in Nederland volgens vaste gedragslijnen aanvang. Vanaf dat moment zijn de ontwikkelingen van het begraven tot op heden te volgen.

1 Aries, 1987a, 7.

2 Spek, 2004, 127.

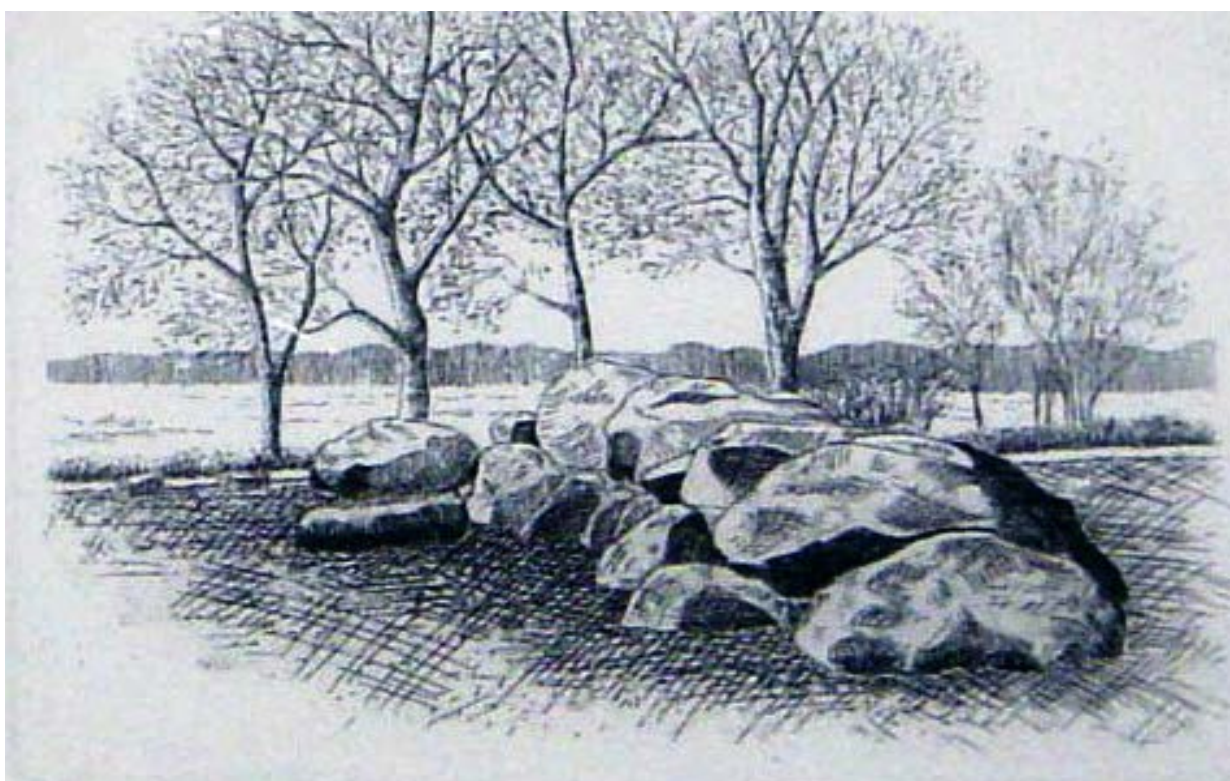
3 Kok, 1970, 15.

4 Cock de, 2006b, 98.

Voordat de hunebedbouwers in Nederland leefden vond er echter al bewoning plaats, eerst door jagers-verzamelaars in de Oude en Midden-Steentijd, later ook door boeren in de Late Steentijd. Bij de laatstgenoemden, werden de mensen die stierven veelal begraven. Dat blijkt uit de vele graven die gevonden zijn.⁵ In het lössgebied in Zuid-Limburg zijn sporen van bewoning aangetroffen. Deze sporen zijn afkomstig van mensen die behoorden tot de Bandceramische cultuur en zij begroeven of cremeerden hun doden.⁶ Deze vorm van lijkvertering stamt uit de jonge Steentijd, ongeveer 4000 voor Christus.⁷

Hunebed

De hunebedden die wij kennen hebben vrijwel allemaal dezelfde bouw. Een hunebed is een kelder bestaande uit twee rijen opstaande zijstenen, waardoor er een gang ontstaat, met twee sluitstenen. Door middel van een afdeksteen, die varieert van 5000 tot 25.000 kilo, werden de zijstenen afgedekt.⁸ Doordat de stenen niet allemaal recht of vierkant waren werden de gaten tussen de grote stenen opgevuld met kleinere stenen. Tenslotte werden de stenen met aarde of plaggen overdekt waardoor er een heuvel met daar binnenin een kelder ontstond.⁹ De hunebedden zijn oost-west gericht wat mogelijk met de zonnecultus verband heeft. Een hunebed werd gebruikt als gemeenschappelijke grafkelder, waarin honderden doden van een gemeenschap gedurende verscheidene eeuwen werden begraven.¹⁰

| Afbeelding 1 Hunebed bij Balloo. Zeefdruk Aart van der Sijde

De gemeenschappelijke ruimtes waarin de doden werden begraven lagen op enige afstand van de nederzettingen. Dit had als grootste praktische nut dat de kelders veilig waren voor vernietiging van wilde dieren zoals wolven. Bovendien waren de doden toch in de nabijheid van de levenden.¹¹ In Nederland zijn er heden ten dage nog 53 hunebedden te vinden waarvan er één in de provincie Groningen ligt en de overige in Drenthe. Dit aantal moet veel hoger zijn geweest. De meeste van deze hunebedden zijn gelegen op de hogere en drogere dekzandruggen.¹²

Bronstijd (West-Europa 2000-500 voor Chr.)

Na de eerste collectieve begraving van de doden in de Steentijd onder hunebedden wijzigde er iets in de vorm van het omgaan met de doden. De begraafcultuur veranderde geleidelijk aan. Geloofsinvloeden en mogelijk het gebrek aan bouw materiaal in de vorm van grote stenen hebben hieraan vermoedelijk bijgedragen. Eveneens kan

5 Kok, 1970, 14.

6 Spruit *et al*, 1986, 7.

7 Brounen *et al*, 2007, 5.

8 Cock de, 2006b, 104.

9 Sorgedrager *et al*, 1993, 7.

10 Cock de, 2006b, 104.

11 Kok, 1970, 21.

12 Spek, 2004, 127-129.

de inmenging van andere bevolkingsgroepen waarmee handel werd gedreven een rol hebben gespeeld.¹³ In de bronstijd werd er niet meer zozeer in hunebedden begraven maar kwam de tumuluscultuur in zwang. Er werd, als er iemand was overleden, door mensenhanden een grafheuvel opgericht. Hierin werd de dode ten ruste gelegd. In sommige gevallen diende een grafheuvel maar voor één persoon, maar gewoonlijk lagen er meer stoffelijke overschotten in één grafheuvel begraven. In de Bronstijd was de grafheuvel de gangbare plek om de doden te laten rusten. De bestaande grafheuvels werden voor latere begravingen vaak opnieuw gebruikt. Als de ruimte te beperkt was werden ze vergroot zodat er nog een lichaam in kon worden bijgezet. De overledenen werden op de grond of in een kuil gelegd waarna er een heuvel werd opgeworpen. Soms werden de doden in houten kisten van uitgeholde boomstammen begraven maar ook in een met stenen afgezette ruimte kwam voor.¹⁴ Vooral op de Veluwe komen veel grafheuvels voor. Rondom Apeldoorn liggen er alleen al 150 en in de omgeving van Ermelo zijn een veertigtal terug te vinden. Op de Utrechtse Heuvelrug zijn tussen Rhenen en Leersum zestig grafheuvels in het landschap te herleiden.¹⁵

| Afbeelding 2 Overzichtskaart van de hunebedden in in de Drenthe. In deze provincie zijn, op het hunebed van Noordlaren net over de grens in de provincie Groningen na, alle hunebedden gelegen.

Grafheuvel

Een grafheuvel is een door een mens opgeworpen heuvel. In deze heuvel werden één of meer mensen begraven. Rond de grafheuvel lag een greppel, al dan niet in combinatie met een enkele of een dubbele rij palen.¹⁶ Zo'n grafheuvel kan verschillen in grootte. Er zijn kleinere exemplaren die nauwelijks in het landschap opvallen, maar er zijn ook grotere met een doorsnede van veertig meter die nadrukkelijk in het landschap aanwezig zijn. In de Bronstijd werden deze heuvels middels plaggen opgebouwd.¹⁷

13 Kok, 1970, 28.

14 Spruit *et al*, 1986, 11-12.

15 Hulsman *et al*, 2010, 11.

16 Cock de, 2006b, 118.

17 Kok, 2000, 104.

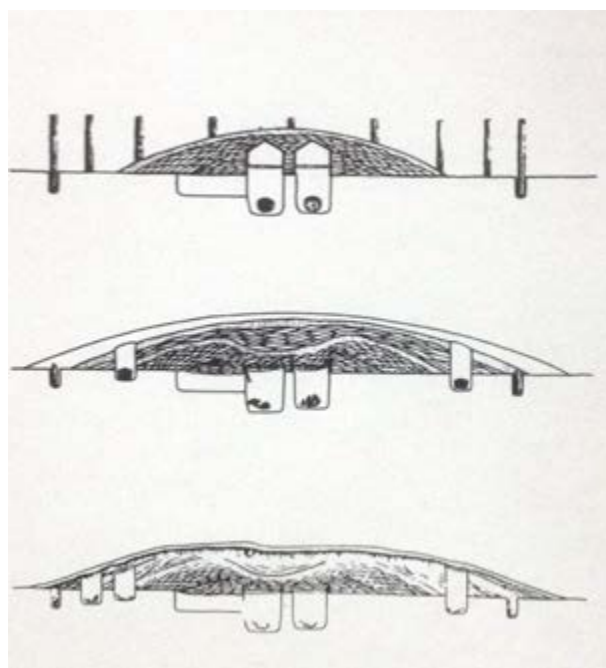
Graven in het Landschap

Naast het begraven in grafheuvels kwam het cremen van de doden in de late Steentijd in opkomst. De verbrandingsresten die bij het cremen vrijkwamen werden in een doek of een urn gedaan en onder de grond gestopt. In de late Bronstijd werd cremen zelfs gewoonte en verdween begraven naar de achtergrond. De gewoonte ontstond, om, als iemand overleden was en het lijk verbrand, de as in een aardewerken urn te stoppen. Deze urnen werden begraven op speciaal daarvoor bestemde crematiebegravingplaatsen of urnenvelden. Die urnenvelden bestonden uit heuveltjes van enkele meters doorsnee en enkele tientallen centimeters hoog waarin de urn werd bijgezet. Gaandeweg werden die heuveltjes lager totdat er alleen nog een greppel werd gegraven waarin de urn werd neergezet.

Rond 1000 voor Christus werd de as, naast dat het in een urn werd gestopt, los in een kuiltje gelegd of in vergankelijk materiaal begraven, waarna dit graf met een klein heuveltje werd overdekt (urnenveldheuveltje).¹⁸ Op veel plaatsen in de provincies Gelderland en Utrecht zijn sporen van urnenvelden gevonden. Onder meer in Ermelo en Nijmegen, tussen Maarn en Maarsbergen en rondom Epse, Gorssel en Eefde.¹⁹ Het begraven van doden kwam in de IJzertijd nog wel voor. Het ene gebruik overlaptte het andere en het verschilde per regio van elkaar.²⁰ De stoffelijke overschotten werden in deze periode eveneens in grafheuvels begraven. Het grootste verschil met eerdere eeuwen was dat zij bij het begraven een keur aan grafgiften meekregen. Deze waren rijker dan in de eeuwen daarvoor het geval was. Hoewel er nog werd begraven had het cremen zich meer tot algemeen gebruik ontwikkeld.²¹

| Afbeelding 3. Een gerestaureerde grafheuvel uit de Midden-Bronstijd bij Toterfout-Halve Mijl (Noord-Brabant). Op de heuvel staat een eik die na archeologisch onderzoek is aangeplant. Rondom een krans van palen

| Afbeelding 4 Tekening met doorsnede van grafheuvels. In de heuvels zijn dodenhuisjes aangebracht waarin de lijken lagen. Bron: tekening. A. Bruijn

Vroege Christendom (0 -6^e eeuw)

Nadat het cremen voor een lange tijd de manier van lijkvertering was geworden kwam er met de komst van Jezus Christus een kentering in het verbranden van de doden. Na zijn dood in het jaar 33 nam het Christendom een grote toevlucht en verspreidde zich over de Oude Wereld.²² De Joden gingen hun overledenen begraven in navolging van het voorbeeld van Christus die eveneens een Jood was. Zij lieten zich begraven om zo op de jongste dag met ziel en lichaam uit de dood te herrijzen.²³ Het vroege Christendom volgde dit voorbeeld en langzamerhand werd het cremen, wat op dat moment de algemene manier van lijkbezorging in Rome was, verdrongen.²⁴ Naast de geloofskwestie was er een praktische reden waardoor er minder gecremeerd werd. Er ontstond een tekort aan hout waardoor er minder lijkverbrandingen plaats konden vinden.²⁵

18 Spruit *et al*, 1986, 12.

19 Hulsman *et al*, 2010, 12.

20 Kok, 1970, 28.

21 Cock de, 2006b, 121.

22 Hulsman *et al*, 2010, 12.

23 Cappers, 2012, 223.

24 Cock de, 2006b, 188.

25 Cappers, 1999, 16.

Doordat het begraven de overhand nam moest er een plek worden gevonden om de lijken te laten rusten. De Joden vonden dat de doden vanwege rituele reinheid buiten de bebouwde kom moesten worden begraven.²⁶ Langs toegangswegen buiten de stad werd een plaats gevonden waar de lichamen ter aarde konden worden besteld. Deze plekken hadden niets weg van een hedendaagse begraafplaats. De stoffelijke resten werden in lange rijen in de nabijheid van de bewoonde wereld langs de kant van de wegen begraven. Er moest wel een scheiding zijn tussen de levenden en doden, maar de afstand mocht niet te groot zijn. Het mocht voor de nabestaanden niet te veel moeite kosten om de overledenen offers te brengen of in hun nabijheid te eten en drinken.²⁷

In de derde eeuw ontstond een kentering. De doden werden voor deze periode veelal buiten de gemeenschap begraven. Na de eerste eeuwen van onze jaartelling werden de plekken om te begraven verplaatst dicht bij de bewoners binnen de gemeenschap.²⁸ Voor de goddelozen en pestlijders werd er een uitzondering gemaakt. Zij kregen stevast een laatste rustplaats buiten de directe leefomgeving.²⁹

Voor de Christenen werd in de vierde eeuw na Christus een laatste rustplaats binnen de gemeenschap gezocht. Een van de redenen om de doden binnen de gemeenschap te begraven was omdat het stoffelijk overschot niet veilig was op een plek waar geen toezicht was. Wilde dieren en barbaren pleegden grafschennis.³⁰ De andere reden van het begraven van de doden te midden van de levenden had zijn oorsprong in de opkomende heiligenverering. De plaatsen waar heiligen en grote martelaars werden begraven werden plekken waar een kerk of abdij werd gesticht. Dit gebeurde vooral nadat Constantijn de Grote (280-337) in 313 aan de macht kwam en de Christenen niet langer vervolgd werden.³¹ Het altaar kreeg in die nieuw gestichte kerken een plaats boven het graf van de heilige. Vanwege de zielenheil wilde men dicht bij dit altaar in de kerk begraven worden.³²

Begraven in de vroege middeleeuwen: verbod op crematie

Doordat de doden verplicht ter aarde besteld moesten worden was de laatste rustplaats van de doden veelal een begraafplaats. Vanaf de zesde eeuw hadden kloosters al een eigen plek om te begraven. De doden vonden een plekje in vrije uniforme graven op een grafveld dat werd gekenmerkt door uniformiteit en soberheid. Hier vonden de gewone mensen een laatste rustplaats. De abt werd daarentegen veelal in de kloosterkerk begraven.³³

Langzamerhand verspreidde het Christendom zich over Europa waarmee de begraafcultuur de overhand nam en bepaalde.³⁴ Dit kwam mede doordat het verbranden van de doden niet binnen het Christendom geduld werd.³⁵ Onder de Germaanse volken was cremeren nog wel de manier van lijkvertering. In het *Capitulatio de partibus Saxoniae* uit 780 werd in kapittel 7 verboden om nog langer overledenen te verbranden.³⁶ Gebeurde dit toch dan moest men dit met de dood bekopen middels onthoofding, omdat de wet het verbod om lijken te cremeren. In 784 toen Karel de Grote (742-814) aan de macht was, verbood hij cremeren omdat dit, volgens de Christelijke traditie, de herrijzenis uit de dood onmogelijk maakte. Cremeren was in zijn ogen heidens. Er mocht alleen nog begraven worden maar de stoffelijke resten mochten niet langer in grafheuvels worden bijgezet.³⁷ Hiermee kwam een einde aan eeuwenlang begraven in het landschap. In de wet werd geboden tot het brengen van de doden naar de kerkhoven en niet naar de grafheuvels der heidenen.³⁸ In uitzonderlijke gevallen werd het verbranden van de doden nog wel toegepast. Bij rampen als pest en bij veldslagen was dit de gemakkelijkste en snelste manier om van de vele doden af te komen en er voor te zorgen dat de ziekte zich niet verder verspreidde.³⁹ De Scandinaviërs cremeerden nog wel tot diep in de middeleeuwen. In de dertiende eeuw werden zij bekeerd en verdween het cremeren van de doden uit de Westerse cultuur.⁴⁰

Middeleeuwen: begraven in kerken

Tegen het begraven in de kerk was in de Middeleeuwen, op Karel de Grote en een enkele geestelijke na, weinig weerstand.⁴¹ De Grote vond dat de overledenen naar het hof van de kerk moesten worden overbracht en niet in de kerk of naar grafheuvels. Na het concilie van Mainz in 813 stelden de bisschoppen dat er bij uitzondering in de

26 Cappers, 2012, 224.

27 Aries, 1987a, 9.

28 Spruit *et al*, 1986, 19.

29 Cock de, 2006b, 244.

30 Kok, 1970, 117.

31 Cock de, 2006b, 201-202.

32 Brouwer *et al*, 2011, 15.

33 Cock de, 2006b, 236.

34 *Ibidem*, 217.

35 *Ibidem*, 219.

36 *Ibidem*, 224.

37 Wille *et al*, 2013, 25.

38 Kok, 1970, 62.

39 Cock de, 2006b, 324.

40 *Ibidem*, 241.

41 Kok, 1970, 120.

kerk begraven mocht worden.⁴² Hiermee was het hek van de dam. Omdat iedereen zo dicht mogelijk bij die heilige begraven wilde worden ontstond de gewoonte om in de kerk te begraven in plaats van op een grafveld buiten de gemeenschap.⁴³

Het begraven in de kerk was niet direct voor iedereen weggelegd. Kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders werden als eerste in Gods huis begraven om er zo dicht mogelijk bij het altaar te wachten op de wederopstanding. Al spoedig volgden de rijke burgers waarna de kerken werden ingericht als begraafplaatsen volgens een strakke hiërarchie.⁴⁴ In oude kerken is nog steeds de oude methode van begraven te herkennen. Dit is te zien aan de vloer die in feite bestaat uit een aaneengesloten reeks van grafstenen.⁴⁵ Het begraven in kerken werd al snel een vorm van deftigheid en geld. De minder welgestelden kregen indien mogelijk een plekje in de kerk toebedeeld, al was het verder van het altaar af gelegen, of anders buiten de muren in de gewijde tuin van de kerk, op het kerkhof.⁴⁶ Bij de plek, in of buiten de kerk, gold nog steeds: hoe meer men betaalde hoe dichter men bij het altaar werd begraven.⁴⁷ Hoe het ook zij, de doden kregen in ieder geval een rustplaats binnen de gemeenschap.

Pas na de Reformatie kwamen er meer bezwaren om de doden in Gods huis te laten rusten. In Amsterdam verbood men om op zondag te begraven. Het was de gewoonte om de overledenen tijdens de kerkdienst naar de laatste rustplaats te brengen, het liefst tijdens de preek. Hier tegen kwam men in protest omdat het de dienst verstoorde. Een andere reden om buiten de kerk te gaan begraven was de grote stank die het begraven in de kerk voor de kerkgangers met zich meebracht. Door het constant openhalen van de kerkvloeren verzakten de grafstenen met als gevolg dat de geur van ontbindende lijken naar boven kwam. In sommige gevallen was men genoodzaakt om buiten de kerk te begraven puur omdat de ruimte om de overledenen te laten rusten te beperkt was. De kerken raakten vol.⁴⁸

Middeleeuwen: Rustplaats op het kerkhof

Dat de kerken vol raakten kwam niet door de minder welgestelden. Zij vonden, in tegenstelling tot de geestelijken en rijken, hun laatste rustplaats veelal op het hof rondom de kerk. Om geesten, wilde beesten en de duivel te weren werd er bij de toegang tot het kerkhof een rooster aangebracht. Verondersteld werd dat de doden zo ongestoord konden rusten en het gespuis hen niet kon bereiken.⁴⁹ Wat eveneens gebeurde om onverlaten op het kerkhof te weren, was de bouw van een muur rondom het hof. Bedelaars en losbandigen werden op deze manier buiten gehouden.⁵⁰

Op het kerkhof werden de doden ter aarde besteld met de voeten naar het oosten zodat zij tijdens de dag van de opstanding zicht hadden op de richting waarvan het licht zou komen. Voor zelfmoordenaars, misdadigers en doodgeboren of ongedoopte kinderen was geen plaats. Zij kregen een plek net buiten het kerkhof.⁵¹ Op sommige plaatsen werden deze doden op het kerkhof toegelaten, hetzij op een speciaal aangewezen gedeelte achter paaltjes. Meestal lag dit stuk aan de noordkant van de kerk. Het moest in ieder geval een duidelijk afgescheiden deel zijn.⁵² Tevens kregen Katholieken vaak een eigen plek rondom de kerk in speciaal gewijde grond.⁵³ Dit veranderde na de reformatie. Katholieken en Protestanten werden door elkaar begraven in het kerkgebouw of op het hof omdat de Katholieken geen eigen begraafplaats meer hadden. Bij de begrafenis van een Katholieke persoon werd gewijde grond mee gegeven in de kist omdat de kerkhoven door Protestanten ontwijd waren.⁵⁴

Kerkhof

Een kerkhof is een terrein dat bij een kerk is aangelegd. Het kan zich rondom, achter of op enige afstand van de kerk bevinden. Vaak wordt een kerkhof omgeven door muren, hekken, greppels of beplanting en is het voorzien van wandelpaden.⁵⁵ Het kerkhof had evenals de kerk asielrecht. De kerk met haar omliggende hof was een heilige plaats die onder het recht van de kerkelijke overheid viel. Hier rusten de doden in de vrede Gods.⁵⁶

42 Hulsman *et al*, 2010, 15.

43 Spruit *et al*, 1986, 19.

44 Sorgedrager *et al*, 1993, 7.

45 Strouken *et al*, 1999, 28.

46 Knappert, 1909, 110.

47 Hulsman *et al*, 2010, 18.

48 Kok, 1970, 120-123.

49 Sorgedrager *et al*, 1993, 10.

50 Cock de, 2006a, 319.

51 Sorgedrager *et al*, 1993, 10-11.

52 Kok, 1970, 72.

53 Nulandt van *et al*, 1980, 118.

54 Hulsman *et al*, 2010, 18.

55 Meijer, 1992, 13.

56 Kok, 2000, 136.

| Afbeelding 5 Protestantse kerk in Doezum (Groningen) uit de 12e eeuw. Net als het kerkgebouw zijn de graven op het oosten georiënteerd. Het kerkhof wordt door middel van een heg van de omgeving afgesloten. Aan beide kanten van het toegangshek staat een treures.

| Afbeelding 6 Voormalig kerkhof rondom De Oldehove in Leeuwarden. Net als in vroeger tijden is het kerkhof een verzamelaarsplaats voor mensen waar allerlei activiteiten worden georganiseerd. De hedendaagse invulling van grote natuursteenplaten verwijst naar de grafmonumenten die in het verleden op het kerkhof lagen.

Wanneer de financiën het toelieten werd er op het graf een eenvoudige markering geplaatst. Dit was gewoonlijk een houten kruis of een plank met de naam erop maar dikwijls bleef een grafmonument achterwege. Als er wel een gedenkteken werd aangebracht verdween deze spoedig omdat het materiaal vergaan was en ontstond er een lege vlakte.⁵⁷ Het hebben van een lege ruimte binnen het stedelijk gebied kwam goed uit omdat het kerkhof niet alleen een plaats was waar de doden werden begraven. De ruimte rondom de kerk werd tevens gebruikt als ontmoetingsplek waar het sociale leven zich afspeelde. Er werden bijeenkomsten gehouden waar recht gesproken werd, waar handel werd gedreven en openbare verkopeningen en schenkingen kenbaar werden gemaakt zodat iedereen de mogelijkheid had om er kennis van te nemen.⁵⁸ Naast het behandelen van praktische zaken was er ook ruimte voor vermaak op het kerkhof. Er werd toneel gespeeld, gedobbeld, gevreeën, gelachen en gezongen.⁵⁹ Omdat er op kerkhoven grafschennis werd gepleegd, plaatste men verlichting in de vorm van dodenlantaarns. Deze lantaarns moesten hun licht over het kerkhof werpen zodat dit één van de weinige plaatsen was die 's nachts verlicht werd. Met dit licht hoopte men de grafrovers en het gespuis weg te houden en de geesten te verjagen.⁶⁰

Nieuwe tijd: Reformatie

Langzamerhand veranderde het denken over begraven in en om de kerk. Hieraan lagen verschillende redenen ten grondslag. Er kwam reactie zowel vanuit de kerk als van buitenaf. Ten tijde van de reformatie stelden Luther (1483-1546) en Calvijn (1509-1564) dat de doden niet meer zo belangrijk waren, maar dat de aandacht naar de nabestaanden moest gaan. De Protestanten schaften het geloof in het vagevuur af, waardoor de bezorgdheid om het zielenheil geen reden meer was om in of direct rond de kerk en dicht bij het altaar begraven te worden. Omdat de aandacht na de dood naar de nabestaanden moest gaan diende de plek waar de doden werden begraven een plek van troost en bezinning te zijn. Deze begraafplaatsen moesten volgens Luthers optiek buiten de stad gelegen zijn. Deze gedachte werd goed ontvangen maar van werkelijke verplaatsing van de doden kwam vooralsnog weinig terecht.⁶¹

Het waren niet alleen de geestelijken die opriepen tot een verbod om binnen de muren van de kerk te begraven. Vanuit de medische wereld veranderde het denken over het begraven van de doden binnen de kerken eveneens. Door het herhaaldelijk oplichten van de grafstenen, verzakte de vloer en sloten niet alle stenen even goed aan. Dit had als gevolg dat er afhankelijk van de weersomstandigheden een doordringende geur in het kerkgebouw hing wat niet ten goede kwam aan de bevolking.⁶² Artsen wezen erop dat begraven in de kerk een bron van gevaar en besmetting voor de volksgezondheid opleverde door de bedorven lucht die uit de graven opsteeg. Epidemieën als pokken zorgden ervoor, dat als er een graf werd opengemaakt, besmettingsgevaar voor andere mensen ontstond en eveneens konden worden getroffen door deze ziekte.⁶³

57 Kok, 1970, 88.

58 Aries, 1987b, 72-77.

59 Spruit *et al*, 1986, 24.

60 Cock de, 2006b, 276.

61 *Ibidem*, 290-291.

62 Enklaar, 1995, 93.

63 Knappert, 1909, 111.

De inzichten en het belang van hygiëne werden steeds duidelijker waardoor er stemmen opgingen om buiten de stad plekken te creëren waar de doden een laatste rustplaats konden krijgen.⁶⁴ In een aantal gevallen gebeurde dit ook daadwerkelijk. Op de vestingwerken buiten de stad werden plekken aangelegd om de doden te begraven. Dit waren ruimten die los stonden van de kerk. In plaats van kerkhoven werden ze begraafplaatsen genoemd. Hier werden vooral de gewone burgers begraven. Omdat de begraafplaatsen op de bolwerken werden aangelegd, die op dat moment nog als verdedigingswerk dienden, was er geen beplanting aanwezig. Het schootsveld moest vrij zijn. Bovendien heerste toen de gedachte dat bomen de luchtcirculatie konden belemmeren.⁶⁵

Nieuwste tijd: verbod op begraven in kerken

Geleidelijk aan ontstonden er meer initiatieven om buiten de stad te begraven, maar volgens sommigen ging dit niet ver genoeg. In 1776 deed koning Lodewijk XVI (1754-1793) een verklaring uitgaan waarin hij verbod om nog langer binnen de bewoningskernen te begraven.⁶⁶ Op 26 juni 1784 volgde zijn Verlichte Habsburgse collega keizer Jozef II (1741-1790) het voorbeeld van koning Lodewijk en verbood eveneens het begraven binnen de muren van de kerk. Hij stelde dat de doden een rustplaats buiten de bewoonde kernen moesten krijgen.⁶⁷ In diezelfde periode van Verlichting ontstonden er onder burgers eveneens initiatieven om buiten de bebouwde kom te gaan begraven. De houding ten opzichte van de dood veranderde. Het was een tijd waarin gebroken werd met angsten en driften, en waarin gezond verstand zegevierde boven onberedeneerde drijfveren. Het was niet meer zo gebruikelijk dat de doden automatisch tussen de levenden werden begraven.⁶⁸

Binnen het genootschap 'Ter Navolging' vond het gedachtegoed dat begraven buiten de kernen hygiënischer was aanhangers en begon men om die redenen mogelijkheden te zoeken om buiten de stad te begraven. In Den Haag werd in 1778 een geschikte plek gevonden waar een begraafplaats werd aangelegd. Dit was de eerste buitenstedelijke begraafplaats die om principiële redenen werd gerealiseerd. Deze begraafplaats was geheel ommuurd en kon in feite worden gezien als een kerk zonder dak.⁶⁹ Men noemde de begraafplaats 'Ter Navolging' in de hoop dat er spoedig meer mensen zouden volgen tot het nemen van dergelijke stappen en een mogelijkheid schiepen om buiten de kernen te begraven. Dit gebeurde onder andere in Zwolle in 1779. Tiel volgde in 1786 en in 1791 kreeg Diemen een begraafplaats.⁷⁰ Eveneens werd er in Arnhem vanwege hygiënische omstandigheden in 1783 een dodenakker buiten de Velperpoort aangelegd. In deze stad begroeven de Joden hun doden al eerder buiten de gemeenschap gezien het feit dat zij in Arnhem al in 1755 een buitenbegraafplaats hadden.⁷¹ De aanleg van buitenbegraafplaatsen in die periode was geen gemeengoed, het was eerder uitzondering dan regel.

Met de totstandkoming van de Bataafse Republiek in 1795 konden de 'Verlichte' patriotten hun idealen tot stand brengen en werd het verbod op begraven in kerken van kracht.⁷² Het verbod ging in 1796 in. Vanaf dat moment moest iedere gemeente over een eigen begraafplaats buiten de stadsmuren kunnen beschikken. Er kwam vanwege emotionele weerstand en financiële bezwaren weinig terecht van deze eis om grafvelden buiten de steden te stichten. Eveneens was het vinden van geschikte betaalbare grond een probleem waardoor nieuwe aanleg uitbleef. Twee jaar later werd de wet vanwege gebrek aan succes weer ingetrokken.⁷³

Het Franse rijk, Napoleons wetgeving

Ondanks het opheffen van de wet om buiten de kerk te begraven groeide de weerstand. Onder de 'Verlichte geesten' groeide de aversie tegen het begraven in kerken en tegen het begraven binnen de woongemeenschap. Zij drongen er bij Napoleon Bonaparte (1769-1821) op aan om het begraven in kerken, in gebouwen en op een afstand van minder dan 30 à 40 meter van de stadsgrenzen af te schaffen, omdat ze het onhygiënisch vonden en het stankoverlast veroorzaakte. Bovendien was het tegen het principe 'liberté, fraternité, en vooral égalité'.⁷⁴ Uiteindelijk verbood Napoleon bij decreet, op basis van de Code Civil van 12 juni 1804 en de Code Pénal uit 1810 het begraven binnen de kerken en gemeenschap. Er moest voortaan op 30 à 40 meter buiten de stadsgrenzen worden begraven.⁷⁵ Dit gold echter voor steden of dorpen met meer dan duizend inwoners. Bestond de leefgemeenschap uit minder inwoners dan gold deze regel niet en kon er op het kerkhof worden begraven.⁷⁶ Een andere regel die, met de totstandkoming van deze wet was verordonneerd, was dat een ambtenaar samen met twee getuigen moest

64 Brouwer *et al*, 2011, 15.

65 Cappers, 2012, 636-637.

66 Aries, 1987b, 512.

67 Cock de, 2006b, 297.

68 Spruit, 1986, 63-64.

69 Sorgedrager *et al*, 1993, 14.

70 Meijer, 1992, 12.

71 Cappers, 2012, 146.

72 Cappers, 1999, 19.

73 Hulsman *et al*, 2010, 21.

74 Wouterlood, 2003, 63.

75 Cock de, 2006b, 298.

76 Meijer, 1992, 13.

controleren of iemand werkelijk was overleden. Daarnaast moest er minimaal een etmaal worden gewacht voordat er een begrafenis mocht plaats vinden.⁷⁷

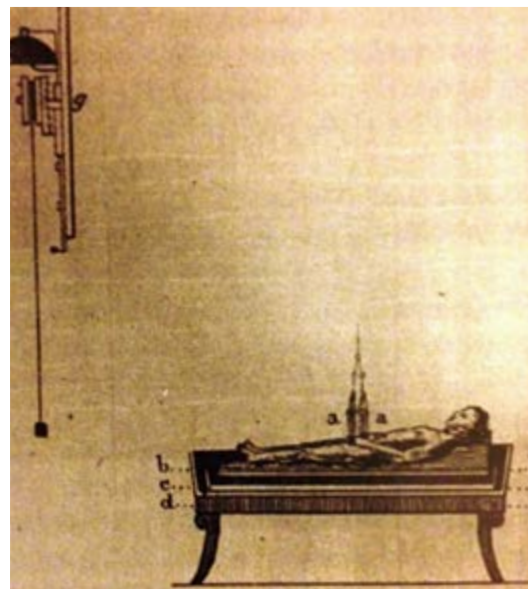
De Nederlandse wet van Koning Willem I

Vanwege de inlijving van Holland in 1810 door de Fransen kreeg men in de Nederlanden ook met de wetten van Napoleon te maken. Er mocht vanaf die tijd niet meer in kerken worden begraven. Nauwelijks was de Franse tijd voorbij of men negeerde de Franse wetgeving en de doden vonden weer een plek binnen de muren van de kerk. Bij Soeverein Besluit van 24 december 1813 besloot Koning Willem I (1772-1843) dat begraven op deze plek weer was toegestaan.⁷⁸ Zelfs mensen die buiten de kerk waren begraven werden opgegraven en vonden een nieuwe laatste rustplaats binnen de muren van het kerkgebouw.⁷⁹

Het begraven in kerken was dan wel bij koninklijkbesluit toegestaan maar de weerstand er tegen was groeiende. Op 1 augustus 1825 stelde de minister van Binnenlandse Zaken Van Gobbelschroy (1784-1850) een commissie samen bestaande uit twaalf medici en scheikundigen die onderzoek moest doen naar het begraven in kerken.⁸⁰ Met het aanstellen van deze commissie positioneerde de overheid zich uitdrukkelijk als platform voor de discussie over de plaats van de lijkbezorging. Naast de ligging van de begraafplaats deed het comité eveneens andere uitspraken over het omgaan met de doden. Zo werd de termijn dat de dode begraven mocht worden verlengd van een etmaal naar 36 uur en moesten er schijndodenhuisjes worden gebouwd. Deze laatste maatregel was niet bij wet geboden omdat de overheid hier, in tegenstelling tot de Raad van State, niet aan wilde.⁸¹ Een ander aspect waar de groep uitspraken over deed was dat een graf voor een periode van tenminste tien jaar ongeroerd moest blijven. Dit betekende dat een begraafplaats ruimte diende te bieden aan tien keer het getal van het jaarlijks aantal overledenen.⁸² Ruim twee jaar later kwam de commissie tot de slotsom dat begraven in kerken inderdaad schadelijk was voor de volksgezondheid en werd bij Koninklijk besluit op 22 augustus 1827 besloten dat het begraven in kerken verboden moest worden.⁸³ Dit verbod ging op 1 januari 1829 in waarmee er wettelijk gezien een einde kwam aan het begraven binnen de bebouwde kom behalve voor gemeentes met minder dan duizend inwoners.⁸⁴

Schijndodenhuisje

Een schijndodenhuisje is een gebouwtje waar de doden kort na het overlijden tijdelijk werden neergezet. De openbaring in een schijndodenhuisje was omdat men bang was levend begraven te worden. Door de doden tijdelijk in een schijndodenhuisje te leggen wist men zeker dat de doden echt waren overleden alvorens zij begraven werden. De geopende kist werd in het huisje op een stenen plaat gezet. Aan een van de vingers werd een ring geschoven. Deze ring werd doormiddel van een draad verbonden aan een bel die in de woning van de beheerder van de begraafplaats luidde als er enig teken van leven was.⁸⁵

| Afbeelding 7 *Mechanisme in een schijndodenhuisje. Als de overleden gewaande persoon tot leven kwam kon deze aan het koord trekken zodat de bel ging luiden. Omwonenden werden op de manier gewaarschuwd dat de persoon in leven was. Of er ooit iemand aan het koordje heeft getrokken is zeer de vraag.*

- 77 Cappers, 2012, 252.
 78 Kok, 1970, 124.
 79 Sorgedrager et al, 1993, 8.
 80 Cappers, 2012, 261.
 81 Cappers, 268.
 82 Cappers, 261-263.
 83 Wille et al, 2013, 26.
 84 Strouken et al, 1999, 47.
 85 Kok, 2000, 237.

Lange tijd werd er nog in steden begraven omdat gemeentes niet aan de nieuwe eisen konden voldoen. Zij kregen een ontheffing om in de stad te begraven. Waar de begraafplaatsen wel buiten de stadsmuren werden aangelegd kwamen ze vanwege de expansie van de stad al spoedig weer tussen de bebouwing te liggen en werden verheven tot de groene oases van de steden.⁸⁶ Op het platteland van Groningen werd door de adel tot 1845 en in Amsterdam zelfs nog tot 1866 binnen de muren van de kerk begraven.⁸⁷ Het definitieve einde van begraven binnen het kerkgebouw kwam pas met de komst van de Begraafwet die op 9 mei 1869 in werking trad. Er werd in die wet echter één uitzondering gemaakt, namelijk voor de leden van het Koninklijk huis. Zij behielden het recht om in de Nieuwe Kerk in Delft begraven te worden.⁸⁸

De Begraafwet van 1869

Met het verbod om in kerken en kernen te begraven was er weer een regel omtrent het begraven bij gekomen. Een echte wet was er daarentegen nog steeds niet. In de afgelopen eeuwen was de bezorging van de doden in velerlei vormen onderwerp van overheidszorg geweest maar nooit bij wet geregeld. De overheden namen maatregelen als er aanleiding toe was. Oorspronkelijk was er sprake van gewoonterecht dat in later tijden werd beschreven en geldend werd. Doordat er in verschillende streken andere wetten en regels golden ontstonden er verschillende gebruiken rondom het begraven door het gehele Koninkrijk. De overheid wilde in de negentiende eeuw van deze verschillen af en vond dat er een wet moest komen die voor heel Nederland diende te gelden tot nut van het algemeen belang. Een bijkomend aspect om een wet tot lijkbezorging van kracht te laten worden was de bemoeienis met de volksgezondheid.⁸⁹ De overheid meende dat hier een belangrijke taak voor haar was weggelegd. Het begraven gebeurde tot dan toe op plekken waar andere burgers risico liepen om door ziekte overmand te worden ten gevolge van het begraven van anderen. Dit kon niet langer de bedoeling zijn. Het duurde uiteindelijk tot 1869 voordat het begraven via een Nederlandse wet geregeld werd.⁹⁰

Wij Willem III, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz. Allen die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat het noodig is wettelijke bepalingen vast te stellen omtrent het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisrechten; Dit waren de eerste zinnen uit de begrafeniswet die Willem III op 10 april 1869 had vastgesteld en bepaald.⁹¹ Deze wet zorgde voor grote veranderingen in de wereld van lijkbezorging. Vanaf dat moment waren er algemeen geldende regels waar door iedereen aan voldaan moest worden bij het ter aarde bestellen van een dode.

De nieuwe wet omtrent begraven gaf handvaten hoe er met de doden omgegaan moest worden. Er werd vermeld waar aan voldaan moest worden en binnen welke periode iemand begraven moest worden wanneer iemand was overleden. Tevens meldde de wet eisen omtrent de inrichting van begraafplaatsen. Het ging daarbij niet om ethische aspecten maar om technische zaken waardoor er een zo goed mogelijke lijkvertering plaats zou vinden. Expliciet werd vermeld dat er alleen op begraafplaatsen begraven mocht worden en dat andere plaatsen, zoals in het bos, de duinen of eigen tuin als laatste rustplaats, verboden waren.⁹²

Enkele artikelen uit de Wet op de lijkbezorging die van invloed waren op de inrichting van begraafplaatsen:

Art. 13 Elke gemeente heeft tenminste een algemene begraafplaats. Van dit voorschrift kan door Ons, Gedeputeerde Staten gehoord, tijdelijke ontheffing verleend worden. Ten behoeve van twee of meer gemeentes kan een gezamenlijke begraafplaats worden ingericht.

Art. 14 Bijzondere begraafplaatsen kunnen worden aangelegd met verlof en onder toezicht van burgemeester en wethouders der gemeente, waarin de daarvoor bestemde grond is gelegen.

Art. 15 De eigenaar van een niet tot begraafplaats bestemde grond kan op die grond, mits op de in het volgende artikel gemelde afstand van elke bebouwde kom ener gemeente, een of meer graven of een grafkelder aanleggen, ten einde daarin zijn lijk en de lijken der leden van zijn geslacht worden begraven.

Art. 16 Geen begraafplaats wordt aangelegd dan op de afstand van ten minste 50 meter van elke bebouwde kom ener gemeente. Geschillen over de toepassing worden beslist door Gedeputeerde Staten.

Art. 17 Elke algemene begraafplaats heeft een uitgestrektheid van minstens tien maal de oppervlakte benodigd voor het vermoedelijk getal der aldaar jaarlijks te begraven lijken.

86 Enklaar, 1995, 93.

87 Cappers, 2012, 272.

88 Hulsman *et al*, 2010, 22.

89 Putten van der, 1993, 11.

90 Meijer, 1992, 13.

91 Kinschot van, 1969, 7.

92 Wouterlood, 2003, 63.

Art. 18 Elke begraafplaats wordt door een muur, heining, rasterwerk of heg, ter hoogte van ten minste twee meter, afgesloten. Hiervan kan door Ons ontheffing worden verleend, indien op andere wijze behoorlijk in de afsluiting is voorzien.

Art. 19. De algemene begraafplaatsen worden zo aangelegd, dat, op verlangen van het bestuur ener kerkelijke gemeente die geen eigen begraafplaats bezit, de lijken van de leden dier kerkelijke gemeente in een afzonderlijk, uitsluitend voor hen bestemd gedeelte kunnen worden begraven. Ieder zodanig gedeelte heeft een afzonderlijke ingang, behoudens dat een hoofdingang voor de gehele begraafplaats kan dienen. De inrichting van elk deze gedeelten wordt door het gemeentebestuur geregeld, na daarop het bestuur van de betrokken kerkelijke gemeentes te hebben gehoord. De afscheiding dier gedeelten geschiedt overeenkomstig art. 18

Art.21 Omtrent... ..het aanleggen van graftuinen, het aanplanten van bomen of andere gewassen... ..worden voor zover het de algemene begraafplaats betreft, bij plaatselijke verordening de vereiste voorschriften gegeven.⁹³

Wetsartikel 17 gold overigens niet voor bijzondere begraafplaatsen. Al tijdens de behandeling van het wetsvoorstel van de Begraafwet in 1869 sneuvelde bij amendement het voornemen van de regering om artikel 17 ook op kerkelijke begraafplaatsen van toepassing te laten zijn.⁹⁴

Gaandeweg de jaren verstreken traden er wijzigingen in de Begraafwet uit 1869 op. Zo gebod de wet in 1872 dat er, uiterlijk 1 mei 1874, op iedere begraafplaats een lijkenhuisje gebouwd diende te worden dat tevens als schijndodenhuisje kon dienen. Eveneens eiste de begraafwet dat er een aparte plek op de dodenakker werd ingericht om de kisten en botten na ruiming te kunnen bewaren.⁹⁵ Eén van de belangrijkste en tevens ingrijpendste veranderingen in de wet was het wettelijk toestaan van cremieren van de doden. Het had nog heel wat voeten in aarde voordat verbranden van lijken geregeld was. Pas bijna honderd jaar na het verschijnen van de Begraafwet, op 9 oktober 1968, werd het cremieren bij wet officieel gelijkgesteld aan begraven.⁹⁶

In deze periode na de Tweede Wereldoorlog veranderde er meer binnen de begraafcultuur. De legalisering van het cremieren betekende dat men de vrijheid had om te kiezen of men verast of begraven wilde worden. Ondanks de waardigheid en het respect voor de doden was er nog steeds verschil in de plek die iemand op de dodenakker kreeg. Het klassensysteem op begraafplaatsen was nog steeds in werking. Langzamerhand kwam hier weerstand tegen en trachtte men de indeling naar sociale klasse op te heffen. Het Centraal Genootschap voor Lijkbezorging, opgericht in 1935, nam het voortouw om hier verandering in te brengen.⁹⁷ De samenleving was echter nog niet zo ver. Pas twintig jaar later, in 1955, vond een kentering plaats in dit opzicht door een streven naar meer sociale gelijkheid. De Nationale Raad voor het Onderling Uitvaartwezen, die sinds 1951 de belangen behartigde van uitvaartcoöperaties en uitvaartverenigingen, riep in 1955 met succes de houders van begraafplaatsen op om het klassenstelsel af te schaffen.⁹⁸ De tijd was nu wel rijp om iedereen na de dood gelijk te stellen en de keuze te laten wat er met het ontzielde lichaam gebeurde.

2.3 De inrichting van begraafplaatsen

Ontwikkelingen vóór 1830

Het verbranden van de doden was met de totstandkoming van de Begraafwet van 1829, waarin het verbod op begraven in en om de kerk verboden werd, niet aan de orde. De doden moesten een laatste rustplaats krijgen op een begraafplaats. Deze begraafplaats moest buiten de stad worden aangelegd. Dit stuitte op veel weerstand. Enerzijds vanwege de inkomstenderving voor de kerken, anderzijds vanwege de aanlegkosten die een nieuwe begraafplaats met zich meebracht.⁹⁹ Toch werden er begraafplaatsen aangelegd. Dit waren overigens niet de eerste plekken buiten de stadsmuren waar de doden ter aarde werden besteld. In de achttiende eeuw werden er al initiatieven genomen om buiten stadspoorten te begraven. Dit kreeg nog voordat de Begraafwet aan het begin van de negentiende eeuw van kracht was navolging. Onder andere in Maastricht, waar het wettelijk was voorgeschreven om buiten de stad te begraven, werd vanaf 1812 buiten de stadsgrenzen begraven en in de periode tussen 1817-1827 legden parochies uit het latere bisdom Utrecht al 39 begraafplaatsen aan. Dit gold tevens voor andere gemeentes langs de grote rivieren en op zandgronden in Zuid en Oost Nederland. Zij creëerden vrijwillig een plek buiten de bebouwde kom om hun doden te laten rusten.¹⁰⁰ Voor mensen die niet in gewijde grond begraven mochten of wilden worden

93 Kinschot van, 1969, 34-52.

94 Putten van der, 1993, 166.

95 Hulsman *et al*, 2010, 24.

96 Kinschot van, 1969, 111.

97 Cappers, 2012, 655-656.

98 *Ibidem*, 662.

99 Spruit *et al*, 1986, 80.

100 Cappers, 2012, 258.

was nog eerder een plek buiten stadscentra gecreëerd. Het ging hierbij om ongedoopten, echtbrekers, anders gelovigen, zelfmoordenaars en terechtgestelden.¹⁰¹

Dat het aanleggen van een nieuwe begraafplaats kosten met zich mee bracht werd al snel duidelijk. Er moest grond worden aangekocht, ingericht en er moesten materialen worden aangeschaft ten bate van de inrichting. Om geld te genereren voor de totstandkoming van een begraafplaats werd er bij voorbeeld in Assen in 1818 bos gekapt waardoor er ruimte vrij kwam om een begraafplaats aan te leggen. Van de houtopbrengst werd de begraafplaats ingericht.¹⁰² Eén van de redenen die de uitgaven voor de aanleg van een begraafplaats opdreven waren de kosten die men aan de tuinarchitecten betaalde. Voor de ontwerpers die inspeelden op de vraag naar nieuw aan te leggen begraafplaatsen braken dan ook goede tijden aan.¹⁰³ Overigens was het niet zo dat elk dorp of stad een onder architectuur aangelegde begraafplaats kreeg. Veelal waren de begraafplaatsen eenvoudig van opzet, omdat het ontbrak aan financiële middelen of omdat het niet in de aard van de bevolking lag om een uitbundige begraafplaats aan te leggen.¹⁰⁴

Begraafplaats

Een begraafplaats is een terrein dat geschikt gemaakt is voor het begraven van doden. Begraafplaatsen kunnen in eigendom zijn van een gemeente, kerkgemeenschap, stichting of particulieren.¹⁰⁵ De begraafplaats heeft geen directe relatie met een kerkgebouw. Zowel binnen de bebouwde kom als buiten de stadsgrenzen treft men begraafplaatsen aan.¹⁰⁶

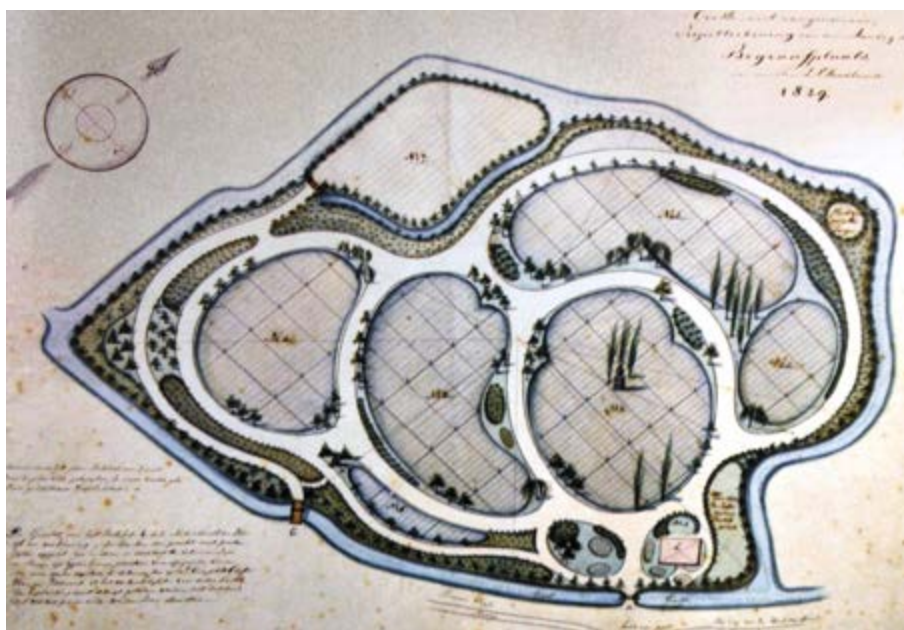
Begraafplaatsen in de Landschapstijl tussen 1830 en 1875

De eerste begraafplaatsen uit de laatste decennia van de 18e eeuw waren qua inrichting nog geïnspireerd op de kerken met aaneengesloten liggende zerken waarbij de gedenktekens een vloer vormden.¹⁰⁷ In - vooral de eerste helft - van de negentiende eeuw veranderde dit gaandeweg. De begraafplaatsen werden aangelegd met een basisstructuur en in de stijl van die tijd. De verkaveling van de graven deed nog denken aan de kerkvloeren maar nu met een hoofdpad waaraan belangrijke personen werden begraven. Aan de zijpaden werden de mensen ter aarde besteld waarvan de maatschappelijke status minder hoog was en verder afnam naarmate men verder van het hoofdpad verwijderd raakte.¹⁰⁸ Kenmerkend voor de dodenakkers uit het begin van de 19e eeuw was de pragmatische opzet met de rechte paden met aan beide zijden grafvelden, uitkomend op een grindpad. Veelal was het perceel lang en smal en omsloten door een haag of watergang. De entree bestond meestal uit een smeedijzeren hekwerk en in sommige gevallen was er een lijkhuisje aanwezig.¹⁰⁹ Het zou logischer zijn geweest om de pragmatische manier van begraven uit de 18e eeuw navolging te geven omdat die methode meer capaciteit opleverde.¹¹⁰

Er werd echter wel degelijk over de capaciteit en inrichting van begraafplaatsen nagedacht. In Den Haag werd de algemene begraafplaats in 1831 door stadsarchitect Reijers (1789-1857) op nadrukkelijk verzoek van de gemeentelijke opdrachtgever in geometrische stijl aangelegd.¹¹¹ Dit was één van de uitzonderingen. De symmetrische manier van het inrichten van begraafplaatsen zoals de Fransen deden werd veelal overboord gegoooid.¹¹² Ontwerpers trachtten de begraafplaats als landschapstuin in te richten, meestal in de zogenaamde romantische stijl. Het moest zijn zoals de Engelsen het deden met hun parken. Een ontwerp in de Landschapstijl was gewenst. In deze stijl leefde het verlangen naar de natuur en de oude beschavingen. Er waren echter niet alleen esthetische redenen om een begraafplaats als landschapstuin in te richten. Rationele opvattingen over hygiëne speelden eveneens mee. Zo moesten de bomen die op de begraafplaats stonden de lucht reinigen.¹¹³ Bepplanting op dodenakkers was dus gewenst maar de luchtcirculatie mocht niet in het geding komen.¹¹⁴ Tevens gaf de beplanting een melancholisch tintje aan de begraafplaats. De bezoekers konden een eenzame rondgang maken langs treurwilgen en donkere bomen en tegelijkertijd filosoferen over hun eigen vergankelijkheid.¹¹⁵

- 101 Cock de, 2006b, 251.
102 Cappers, 2012, 258-259.
103 Sorgedrager *et al*, 1993, 8.
104 Cuypers, 1918, 127.
105 Kok, 2000, 27.
106 Meijer, 1992, 13.
107 Cappers, 2012, 635.
108 Wille, 2004, 32.
109 Ibidem, 34.
110 Spruit *et al*, 1986, 80.
111 Cappers, 2012, 642.
112 Sorgedrager *et al*, 1993, 8.
113 Cock de, 2006b, 303.
114 Cappers, 2012, 248.
115 Cock de, 2006b, 303.

Deze Engelse ontwerpstyl, die op dat moment in Nederland in opkomst was, kreeg vat op Nederlandse architecten die begraafplaatsen ontwierpen. Er werden begraafplaatsen volgens de principes van deze Landschapstijl aangelegd met organisch gevormde paden en grafvelden, onverwachte doorkijkjes en beplanting in velerlei soorten zoals treurwilgen en donkere sparren.¹¹⁶ Jan David Zocher junior (1791-1870) was een van die architecten die in de Landschapstijl ontwierp. Hij tekende een ontwerp voor begraafplaats Soestbergen in Utrecht die in 1830 is aangelegd.¹¹⁷ Het begraafpark kenmerkte zich door zijn vele kronkelige paden en rijke aanbod aan groen bestaande uit bomen en heesters.¹¹⁸ Voor Leeuwarden deed Lucas Pieter Roodbaard (1782-1851) hetzelfde. Roodbaards ontwerp is eveneens uitgevoerd in de Landschapstijl. In zijn ontwerp tekende Roodbaard geen muur om de begraafplaats maar werd randbeplanting toegepast wat voor een natuurlijker karakter zorgde en passend was bij de Landschapstijl. Tevens bracht Roodbaard geconcentreerd beplanting aan langs paden en randen van de grafvelden. Aan de paden situeerde hij de duurdere plekken terwijl de regelmatig te ruimen graven voor de minder welgestelden op de grafvelden lagen.¹¹⁹ Na diens overlijden vond Roodbaard op de door hem ontworpen begraafplaats ook zelf zijn laatste rustplaats.¹²⁰

|Afbeelding 8 Presentatietekening van de Algemene Begraafplaats in Leeuwarden uit 1829. Dit is een van de eerste begraafplaatsen aangelegd nadat het verbod om in kerken te begraven van kracht was. L.P. Roodbaard tekende dit ontwerp in de Engelse Landschapstijl. Het ontwerp bestaat uit slingerende paden en organisch gevormde grafvelden.

|Afbeelding 9 Grafveld van de bovenstaande Algemene Begraafplaats in Leeuwarden zoals deze er in 2011 bij lag. Het veld kent voornamelijk staande grafstenen die in de loop der tijd scheef zijn komen te staan. Rondom het grafveld staat beplanting die voor een intieme sfeer op de dodenakker zorgt en tevens als afscheiding van de overige delen dient.

116 Spruit *et al*, 1986, 80.

117 Wille *et al*, 2013, 26.

118 Cock de, 2006a, 638.

119 Wille *et al*, 2013, 26.

120 Laan van der- Meijer *et al*, 2012, 16; 74-77.

De inrichting van begraafplaatsen kende vier verschillende ontwerp niveaus. Deze niveaus dienden als leidraad om een ontwerp te tekenen en gold voor vrijwel alle begraafplaatsen waar een tekening voor werd gemaakt. Het eerste niveau betrof de decoratie. Er werden, door middel van vrijgekomen grond uit de gracht, heuveltjes opgeworpen en tussen en op graven bloembedden aangelegd. Het tweede niveau vormde de gebouwen. Meestal was rondom de toegangspoort een bouwwerk neergezet waarin verschillende faciliteiten ten behoeve van de begraafplaats gevestigd waren zoals een wachtkamer voor nabestaanden en een kamer voor de schijndoden. Dikwijls werd er in dit gebouw een woning voor de doodgraver gecreëerd. Het architectonische niveau is het derde en betrof de inrichting van de begraafplaats. Hierin werden verschillende delen naar gezindte gerealiseerd en een indeling naar maatschappelijke klasse: Eerste klasse: maatschappelijke bovenlaag van de bevolking die voorheen in de kerk lag begraven; Tweede en derde klasse: burgers die voorheen op de kerkhoven lagen begraven; Vierde klasse: armen en vreemdelingen. Niveau vier betrof de gedenktekens op de graven.¹²¹

Als er geen monument op de graven stond leek het net of een begraafplaats een traditioneel park was. Dit was op dodenakkers echter niet het geval. Net als in kerken werden er op de begraafplaats gedenktekens op het graf geplaatst. Voornamelijk aanzienlijke en verdienstelijke personen kregen een eigen monument.¹²² Zo ontstond er toch een duidelijk onderscheid met een 'gewoon' park. Net als in stadsparken kwamen op de begraafparken eveneens mensen. Nabestaanden bezochten de graven van hun dierbaren en maakten een rondgang waarmee het wandelen op begraafplaatsen zijn intrede deed. Naast de functie van begraafpark, wat de oorspronkelijke bedoeling was, werd de begraafplaats verheven tot wandelpark.¹²³ Op sommige plekken, waaronder in Groningen, werden er zelfs wandelgidsjes uitgegeven die belangstellenden langs de graven van beroemde Groningers leidden.¹²⁴ In Rotterdam gebeurde hetzelfde. In 1928 togen duizenden mensen op mooie zondagen naar de algemene begraafplaats Crooswijk om er te wandelen, te zitten op de bankjes en te kijken naar de grote soorten rijkdom aan gedenktekens.¹²⁵ Dat dit gebruik niet nieuw was schreef de Duitse tuintheoreticus Hirschfeld (1742-1792) al in zijn boek *'Theorie der Gartenkunst'*. De begraafplaats was als een soort 'melancholieke tuin' waar niet alleen de doden maar ook de levenden kwamen om te rusten.¹²⁶

De graftekens op deze begraafparken waren aanvankelijk liggend, net zoals in de kerken het geval was. Al snel kwam men hiervan terug en werden de zerken schuin geplaatst zodat de weersinvloeden minder vat kregen op het grafmonument. Tevens ging men over op staande stenen, de steles. Met de introductie van nieuwe technieken om gietijzer te produceren kwam dit materiaal ook op de begraafplaatsen terecht in de vorm van gietijzeren kruisen, ornamenten en grafplaten.¹²⁷ Terwijl de opkomst van de fotografie het plaatsen van foto's op de monumenten van de gestorvene met zich mee bracht. Gaandeweg veranderde de inrichting van het graf. Een grotere verscheidenheid aan opties in grafmonumenten was hiervan de aanleiding. Het was niet langer mogelijk om alleen een gedenkteken te plaatsen. Hekjes en paaltjes met kettingen om het gehele graf deden hun intrede.¹²⁸ Dit deed denken aan het bed waarop de overledene de doodslaap hield.¹²⁹ De komst van al die monumenten op de graven had tot gevolg dat er landschappelijke romantische begraafparken ontstonden met een verscheidenheid aan graftekens. Deze diversiteit aan kruisen, kapellen, sokkels en grafmonumenten werden willekeurig geplaatst zonder rekening te houden met de omgeving waarin ze stonden. Op deze manier ontstond er een rommelig geheel. Tevens droeg de beplanting, die door de verschillende nabestaanden werd aangeplant, bij tot een grote diversiteit aan groen waardoor eenduidigheid ontbrak.¹³⁰ De gedachte om beplanting aan te brengen was dat planten de dood verzachten en het verdriet en de angst af konden zwakken tot melancholie.¹³¹

De gemengde stijl op de begraafplaats tussen 1875 en 1918

In de loop der jaren werd de inrichting van begraafplaatsen anders. Een van de veranderingen die van invloed was op de inrichting was de komst van lijkhuisjes waarvan, van overheidswege, op iedere begraafplaats een exemplaar aanwezig diende te zijn. Deze gebouwtjes werden veelal aan de rand van de begraafplaats neergezet en waren sober van opzet.¹³² Rond de eeuwwisseling deed de 'style mixte' haar intrede en werden begraafplaatsen volgens deze ontwerpprincipes ingericht waardoor de begraafplaats veranderde. Deze stijl combineerde de dodenakker als landschapstuin met klassieke en monumentale vormen geïnspireerd op de oudheid. Tevens was dit op de

121 Cappers, 2012, 640-641.

122 Strouken, 1999, 64.

123 Cappers, 2012, 215.

124 Botke, 1990, 26.

125 Cappers, 2012, 704.

126 Houting, 2002, 9.

127 www.brascamp.com/hpl_geschiedenis.htm, geraadpleegd 30-10-2014

128 Sorgedraeger *et al*, 1993, 11.

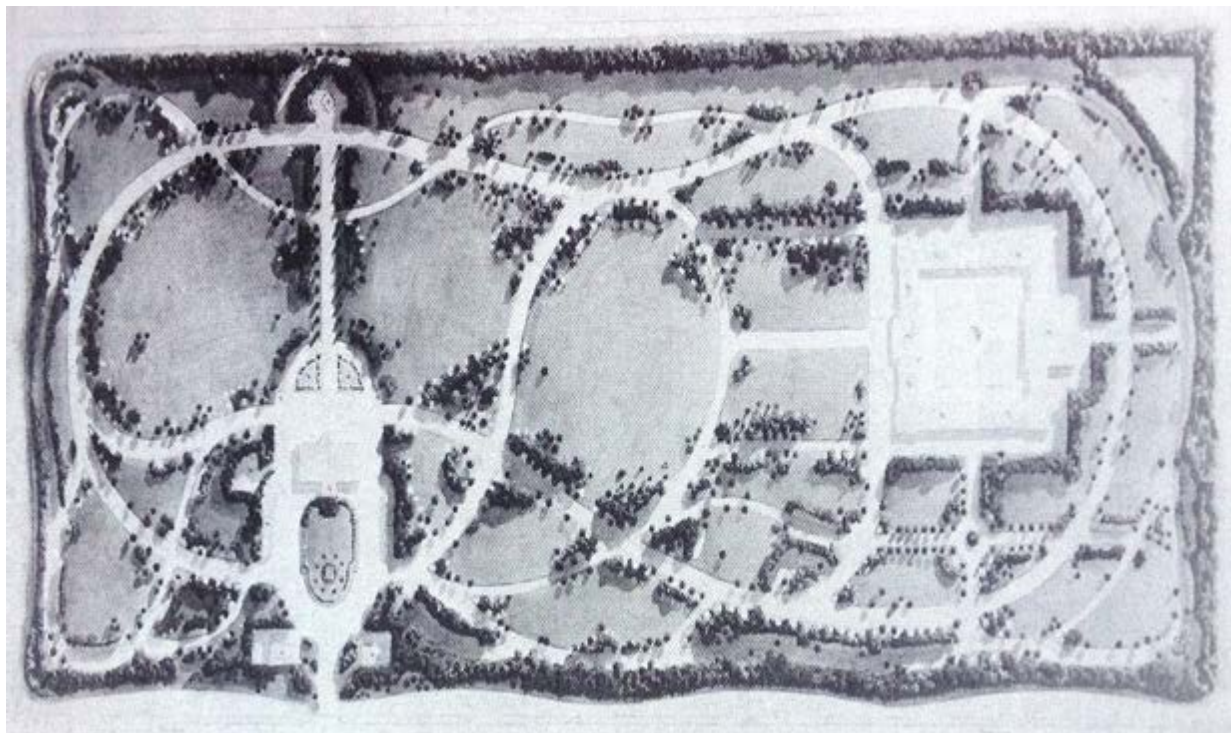
129 Cappers, 2012, 705.

130 Ritzen, 1933, 189-191.

131 Wille *et al*, 2013, 26.

132 Cappers, 2012, 646.

individuele graftekens, die minder pompeus waren dan de decennia daarvoor, terug te zien.¹³³ Van het idee om te begraven in een ideaal symbolisch landschap kwam men een beetje los. De grafvelden werden systematischer ingericht waardoor er een efficiënte indeling ontstond.¹³⁴

| Afbeelding 10 Prijsvraagontwerp voor de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam. Dit ontwerp kreeg van tuin- en landschapsontwerper L.A. Springer het motto 'Stof'. Het ontwerp is uitgevoerd in de gemengde stijl (Style Mixte). De begraafplaats kent een gecombineerd lijnenspel van organische vormen afgewisseld met rechte lijnen.

Niet overal werden begraafplaatsen in de Engelse Landschapstijl en 'style mixte' ontworpen en aangelegd. Vaak werden er simpele, sobere grafvelden aangelegd waar de doden op een omheinde akker een plekje toebedeeld kregen waarbij het heilige karakter ervan niet werd onderstreept. De eenvoud en soberheid vloeide mede voort uit de achtergrond van de persoon die de dodenakker ontwierp. Het ontwerp en de aanleg geschiedde menigmaal door onbekwame vakmensen zoals een tuinman, die een doelmatige invulling wensten voor de begraafplaats. De hiërarchie ontbrak vaak, verbanden tussen tuinarchitectuur en architectuur, tussen de aanleg en de opgerichte bouwwerken, afsluiting van het terrein en de monumenten waren meestal zoek. Het ontbrak aan samenwerking tussen de bouwmeester en de tuinarchitect.¹³⁵ Dit overleg was echter gewenst omdat er in deze periode steeds meer bouwwerken op begraafplaatsen verschenen waardoor de architect zijn intrede deed in de funeraire wereld.¹³⁶ Deze trend was ingezet met de komst van lijkhuisjes op begraafplaatsen. Vanaf de jaren twintig kwamen er meer bouwwerken in de vorm van aula's op de dodenakkers. Hiervoor moest een ontwerp worden getekend waarvoor een architect werd ingeschakeld. Omdat er meestal geen kerken op begraafplaatsen waren namen aula's de taak van het kerkgebouw min of meer over. De gebouwen waren veelal uitgerust met een klokkentoren en in de aula was een ruimte ingericht waar gelegenheid was om van de dode afscheid te nemen met een orgel en kathedraal. Tevens waren er wachtkamers en een plek waar de overledene kon worden opgebaard.¹³⁷

Inrichting van begraafplaatsen in het interbellum 1918-1940

Hoewel een ontwerp door een tuinarchitect gewenst was, werd een eenvoudige opzet van de begraafplaats in de twintigste eeuw meer en meer nagestreefd. Het tuinkarakter bleef, maar de gedachte: 'terug gaan naar de natuur', was niet langer de drijfveer. Om de rommeligheid op begraafplaatsen te verminderen moest de oplossing worden gezocht in de parkaanleg waarbij park en begraafplaats een geheel vormden. Slingerende paden werden ingeruild voor strakke lijnen en de grafzerken werden eenvoudiger van opzet.¹³⁸

133 Strouken, 1999, 55.

134 Geuze *et al*, 1987, 34.

135 Thunnissen, 1933, 180.

136 Hulsman *et al*, 2010, 25.

137 Cappers, 2012, 651.

138 Cock de, 2006b, 305-306.

Door het creëren van een basis in parkvorm, bestaande uit bomen en struiken met daartussen de graven moest een rustiger beeld ontstaan waarbij de gedenktekens in het geheel opgingen en niet detoneerden. Kanttekening daarbij is dat de monumenten aan regels gebonden werden zodat er niet alsnog een grote variatie aan stenen ontstond.¹³⁹ Om tot een betere indeling van de begraafplaats te komen werd, naar Duits voorbeeld, het toepassen van hagen geïntroduceerd. Door het planten van een heg werden kamers gecreëerd en kregen de monumenten een groene achtergrond waardoor er een rustiger beeld ontstond. Rond 1930 werd de inrichting van begraafplaatsen nog soberder. Rechthoekigheid en een overzichtelijke aanleg voerde de boventoon. Het was een vorm van 'nieuwe zakelijkheid'. De klassieke monumentale vormen werden verlaten, ronde bol- en cirkelvormen maakten plaats voor 'recht toe-recht aan'.¹⁴⁰ Waardigheid werd vertaald naar netheid en fatsoen. De versobering van begraafplaatsen sloot aan bij de tijden van crisis waarin men toen leefde.¹⁴¹ In 'Het Gildeboek' verschenen in de dertiger jaren artikelen waarin werd omschreven hoe architecten een begraafplaats dienden te ontwerpen. Deze handvaten moesten een houvast geven om tot een kloppend ontwerp te komen passend bij het tijdsbeeld dat voor die tijd gold.¹⁴²

De intrede van de confectiesteen was een mooie bijkomstigheid om een rustiger beeld op begraafplaatsen te realiseren. De bonte verzameling grafstenen werd op deze manier minder alhoewel er nog steeds afwijkende monumenten werden geplaatst.¹⁴³ Een andere reden waardoor de grafmonumenten eenvormiger werden was dat sommige gemeentes voorschriften hadden omtrent de inrichting van graven en de plaatsing van gedenktekens. Andere gemeentes stelden het plaatsen van graftekens en beplanting vergunningplichtig. Dit alles om een rustgevend en eenduidig beeld te creëren.¹⁴⁴ Doordat de grafstenen geen symboliek toonden en vaak uit gepolijste platen bestonden met daarin de tekst gegraveerd of met letters opgeplakt, straalde de begraafplaats eenvormigheid uit.¹⁴⁵ De mechanisatie van gedenktekens droeg hieraan bij. Monumenten konden aangepast worden aan de persoonlijke wensen en sfeer op begraafplaatsen.¹⁴⁶ In combinatie met groenblijvende kruipplanten en klimop was dit het gewenste beeld voor deze periode.¹⁴⁷ Het beeld dat men toen voor begraafplaatsen voor ogen had was dat van de militaire begraafplaatsen zoals aangelegd na de Eerste Wereldoorlog. Deze militaire begraafplaatsen deden beseffen dat eenheid in graftekens en eenvoud in beplanting de voornaamste factoren waren voor het bereiken van een esthetisch geheel.¹⁴⁸ De nieuwe begraafplaatsen werden soberder van opzet maar bleven wel respect en waardigheid voor de doden uitdragen.¹⁴⁹

Invloeden van crematie op de inrichting van grafvelden

De herintrede van de verbranding van lijken betekende ook dat er mogelijkheden voor bestemming van de as gerealiseerd moesten worden. Een mogelijkheid om de as te bestemmen was in het columbarium onder het crematorium waar tevens de lijkverbranding plaats vond.¹⁵⁰ Gaandeweg er meer tot crematie werd overgegaan kwamen er andere vormen voor asbestemming die van invloed waren op de inrichting van een begraafplaats. In 1933 werd er, naar Duits voorbeeld, bij crematorium Westerveld een urnenveld aangelegd waar de asbussen konden worden begraven. Tuinarchitecte S. Neurdenburg ontwierp hiervoor een urnentuin waarbij de bestaande beplanting zoveel mogelijk werd gespaard. Trappen maakten verschillende terrassen toegankelijk en door het aanbrengen van teelaarde op de arme duingrond werd plantengroei bevorderd. Tussen de beplanting was uiteindelijk plaats voor 1270 door W.C. Brouwer (1877-1933) ontworpen urnen.¹⁵¹ Naast de mogelijkheid om de urnen in de urnentuin te begraven werd er een vijver uitgegraven en een terrein ingericht waar asverstrooiing plaats kon vinden. Het verstrooien van as gebeurde in 1939 slechts in 18 procent van de gevallen en groeide enorm naar 63 procent in 1955.¹⁵² Asverstrooiing sloot aan bij de groeiende behoefte van mensen in de jaren dertig om afstand te nemen ten opzichte van de dood.¹⁵³

139 Ritzen, 1933, 193-195.

140 Strouken, 1999, 54.

141 Wille, 2004, 35.

142 Thunnissen, 1933, 180; Ritzen, 1933, 200-201.

143 Enklaar, 1995, 78.

144 Cappers, 2012, 656.

145 Enklaar, 1995, 78.

146 Cappers, 2012, 659.

147 Ibidem, 654.

148 Ritzen, 1933, 198.

149 Cock de, 2006b, 305-306.

150 Ibidem, 649.

151 Cappers, 1999, 208-209.

152 Franke, 1989, 64.

153 Cappers, 1999, 219.

Begraafplaatsen en haar inrichting na 1945

Na 1945 trad de dood verder terug uit het leven.¹⁵⁴ Uitvaarten werden soberder en de opbaring van een overledene gebeurde niet meer thuis maar in een uitvaartcentrum. Bij de inrichting van begraafplaatsen was dit ook waarneembaar. De architectuur van begraafplaatsen werd soberder. Economische motieven zoals functionaliteit en capaciteit gingen steeds zwaarder wegen. Voorheen was de beplanting en verblijfskwaliteit in de landschappelijke stijl uitgangspunt, langzamerhand werd de hoeveelheid graven het uitgangspunt.¹⁵⁵ Na 1950 verloren begraafplaatsen op veel plaatsen aan betekenis en waardigheid. Ze lieten de mensen steeds meer koud en werden ook steeds meer gemeden. Oude graven raakten in verval en bij nieuwe grafvelden speelde efficiency en ruimtebesparing een grote rol. Kleinschaligheid, eenvoud en uniformiteit waren het devies.¹⁵⁶ In 1951 verscheen in opdracht van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten het boekje: *'Begraven, richtlijnen voor aanleg, onderhoud en beheer'*, geschreven door C.P. Broerse. Dit werk diende als handleiding voor de inrichting en het beheer van de begraafplaatsen. Broerse was van mening dat een handleiding nodig was omdat er gebrek aan orde en rust op begraafplaatsen heerste. In zijn schrijven deed Broerse allerlei handreikingen om, in zijn ogen, tot een goed ontwerp te komen.¹⁵⁷

Naast het begraven kwam na de Tweede Wereldoorlog het cremeren gestaag op. Voor de jaren van bezetting werd er sporadisch gecremeerd, maar waren er binnen de begraafplaatsen wel mogelijkheden om de as te bestemmen. In 1950 werd slechts 2 procent van de overledenen verast. Dit aantal groeide in de daaropvolgende decennia gestaag toen lijfverbranding meer ingeburgerd raakte.¹⁵⁸ Het gevolg was dat er op begraafplaatsen voorzieningen getroffen moesten worden voor het bestemmen van as. De inrichting van begraafplaatsen veranderde hierdoor. De vraag naar een neutrale ruimte op begraafplaatsen nam in de zestiger jaren toe. Door de ontkerkelijking was het niet meer vanzelfsprekend dat de afscheidsceremonie in het kerkgebouw gebouwd werd. Er moesten aula's op de begraafplaats gerealiseerd worden waar het laatste afscheid plaats kon vinden.¹⁵⁹

In de jaren zestig en zeventig werden begraafplaatsen eveneens op een sobere manier ontworpen en aangelegd. Dodenakkers werden eenvoudiger waarbij zakelijkheid en efficiency de boventoon voerde. Grillige vormen en individualiteit waren uit den boze.¹⁶⁰ Voorbeelden van andere begraafplaatsen werden gekopieerd waarbij efficiëntie belangrijk was en leidde tot bijna lege dodenakkers met saaiheid tot gevolg. Bouwwerken en parkeerplaatsen werden hierdoor extra benadrukt en waren daardoor dominant aanwezig. De architectuur op begraafplaatsen en grafvelden uit het tweede en vooral het derde kwart van de 20e eeuw kan daarom worden getypeerd als funeraire confectie. Het ziellose aanzien van begraafplaatsen en grafvelden uit deze periode gaf zo mede uiting aan het maatschappelijke taboe rond de dood.¹⁶¹

Nieuwe ontwerpgedachten 1945-1970

In de wederopbouwperiode vond opnieuw een verandering in de ontwerpgedachte plaats. Wim Boer (1922-1999) tekende strakke mathematische ontwerpen met een heldere ruimtelijke opbouw die het praktische karakter van de begraafplaats onderstreepten. Boer creëerde onder andere uitsparingen in bestaande beboste landschappen waarin grafkamers werden gerealiseerd. Deze grafkamers werden geheel geïntegreerd in de natuur door gebruik te maken van grasvlakken tussen de bestaande bomen. Hij schreef uniforme graftekens voor waarmee Boer een zuiver en leeg beeld wilde creëren. De zuiverheid in architectuur stond ook bij andere ontwerpers uit die periode voorop. Hans Warnau (1922-1995) en Mien Ruys (1904-1999) hadden eveneens functionalisme en gelijkheid van mensen als uitgangspunt. Dat was in de jaren van wederopbouw een logisch uitgangspunt in een maatschappij die gericht was op kostenbesparing en efficiëntie.¹⁶²

Gaandeweg de jaren zeventig kwam er aversie tegen de lege begraafplaatsen. Er was een roep om de intimiteit terug te brengen op de begraafplaats. De rol in de planologie veranderde in deze periode eveneens. De begraafplaats moest naast extensief groen een recreatieve functie krijgen waarbij tussen de beplanting door kon worden gefietst en gewandeld. De begraafplaats moest terug keren in de directe belevingswereld.¹⁶³

Veranderende denkbeelden omtrent de dood en doden 1980-heden

In de laatste decennia van de 20^e eeuw vond er een ommekeer plaats in de funeraire wereld. Het gesprek over de dood werd weer op gang gebracht en de individualisering uitte zich. De belangstelling voor de natuur en de verbondenheid van de dode met de natuur keerde weer. Op sommige begraafplaatsen keerde men terug naar

154 Brouwer *et al*, 2011, 42.

155 Wille *et al*, 2013, 28.

156 Cock de, 2006b, 306.

157 Broerse, 1951.

158 Enklaar, 1995, 85.

159 Hulsman *et al*, 2010, 26.

160 Strouken, 1999, 55.

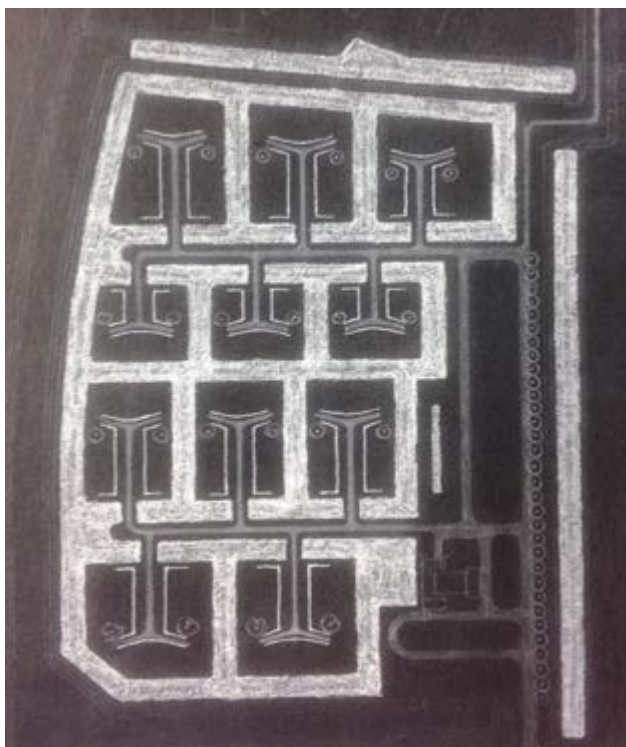
161 Cappers, 2012, 662.

162 Wille, 2004, 38.

163 *Ibidem*, 39.

de groene ruimtes en de rustige sfeer die van natuur en landschap uitgaat. Enkele grotere begraafplaatsen brachten de verbondenheid met de natuur wederom tot uiting.¹⁶⁴ Slingerende paden waren weer toegestaan en de begraafplaats als landschapstuin was geoorloofd. In deze periode domineerde de regelgeving om gelijkvormigheid op begraafplaatsen te creëren niet meer waarmee het persoonlijke karakter omtrent begraven terug kwam. Dit uitte zich in de individualisering van tekst en vorm van graftekens.¹⁶⁵ Hiermee greep men terug naar de periode in de achttiende eeuw waar de monumenten eveneens een divers karakter hadden.

| Afbeelding 11 Ontwerp voor de Oude Algemene begraafplaats in Uithoorn (Noord-Holland). H. Warnau en J. Meijers tekenden dit ontwerp in 1959. Het ontwerp kent een repeterend patroon van kamers waarin de doden konden worden begraven. Een afscheiding door middel van beplanting moest er voor zorgen dat de kamer een omsloten karakter kreeg.

Eén van de oorzaken van de individualisering was dat er in die periode relatief veel jonge mensen aan aids overleden. Zij wisten dat ze gingen sterven en bereidden hun eigen uitvaart voor en kregen een afwijkend grafmonument. Tevens hebben rituelen rondom uitvaarten van Hindoes, Moslims, Creolen en Chinezen de traditionele Nederlandse uitvaart doen veranderen en kregen een persoonlijke invulling een plek bij uitvaarten.¹⁶⁶ Nabestaanden zochten steeds vaker naar een invulling waarmee uiting aan hun eigen gevoel werd gegeven. Dit gevoel werd zichtbaar gemaakt door kaarsen te branden op het graf, bloemen te leggen of in het geval van kindergraven speelgoed te plaatsen.¹⁶⁷ Eenzelfde beeld is terug te zien in de columbaria waar het persoonlijke karakter steeds belangrijker werd door accessoires bij de urnen te plaatsen. Door deze trend nam het anonieme karakter van strooiveld en urnenmuur af.¹⁶⁸ Heden ten dage is dit beeld nog steeds waar te nemen.

Natuurbegraafplaatsen 2000-heden

Naast de traditionele begraafplaats, zoals aangelegd na het verbod om in kerken te begraven, is het fenomeen natuurbegraafplaats aan het begin van de eenentwintigste eeuw geïntroduceerd.¹⁶⁹ Dit was echter niet de eerste natuurbegraafplaats in Nederland. In 1955 werd rondom een kapel in het bos van de familie Westerwoudt in Asselt al in de natuur begraven. Met de opening van natuurbegraafplaats Bergerbos bij Roermond in 2004 nam begraven in de natuur aanvang voor het grote publiek.¹⁷⁰ De natuurbegraafplaatsen kenmerken zich door het natuurlijke karakter veelal bestaande uit inheemse beplanting en het toepassen van vergankelijke materialen. Veelal ontbreken monumenten op graven, of zijn deze van natuurlijke materialen vervaardigd.¹⁷¹

164 Cock de, 2006b, 306.

165 Strouken, 1999, 55.

166 Hulsman *et al*, 2010, 26.

167 Wille, 2004, 10.

168 Ibidem, 23.

169 Ibidem, 40.

170 www.natuurbegraven.eu/geschiedenis, geraadpleegd 31-10-2014

171 Cappers, 2012, 669-670

| Afbeelding 12 *Natuurbegraafplaats Reiderwolde bij Blauwe Stad (Groningen). Deze natuurbegraafplaats maakt onderdeel uit van een openbaar wandelpark. Een duidelijke scheiding markeert de overgang naar het gedeelte waar begraven wordt. De begraafplaats is in de periode 2008-2010 aangelegd en kenmerkt zich door inheemse beplanting.*

| Afbeelding 13 *Mensen kunnen zelf een plek uitzoeken waar zij een laatste rustplaats krijgen. Een paal markeert de plek van het graf. Op het graf mag een monument van natuurlijke materialen worden geplaatst. Inheemse beplanting is eveneens toegestaan. Een traditioneel gedenkteken van natuursteen is niet toegestaan.*

2.4 Lange termijnontwikkeling van crematie in Nederland

De periode vóór de jaartelling

Naast het begraven van de doden was er nog een andere manier om met de stoffelijke resten om te gaan: het lichaam van de overledene kon worden gecremeerd. Dit gebruik kwam al in de Bronstijd voor en was een normale vorm van lijkbezorging. De eerste crematie in Europa vond rond 3000 voor Christus plaats. Een half millennium later verspreidde deze vorm van lijkbezorging zich verder over ons continent.¹⁷² Vanaf 1500-400 voor Christus was het verbranden van de doden de meest toegepaste vorm waarmee de samenleving zich van de doden onttedde.¹⁷³ In Zuid- en West-Nederland werden de doden eveneens gecremeerd. Uit opgraving blijkt dat in Hilversum in de Bronstijd mensen woonden die hun overledenen verbrandden en de as in urnen begroeven. Deze vorm van cremieren en begraven van urnen is bekend geworden als de Hilversumcultuur. Naast de Hilversumcultuur zijn de urnenvelden uit de late Bronstijd bekend. Binnen deze cultuur werden asbussen op crematiebegraafplaatsen of urnenvelden begraven. De urnen werden in grafheuvels bijgezet of begraven onder een nieuw opgeworpen heuvel. Geleidelijk aan werden de heuvels minder hoog waarna de urnen slechts nog in greppels begraven werden. Deze waren meestal langwerpige of rond en in sommige gevallen hadden de greppels de vorm van een sleutelgat.¹⁷⁴ In de Romeinse tijd kwam het cremieren naast begraven ook veelvuldig voor. De urnen werden samen met voorwerpen die voor de overledenen van betekenis waren of een symbolische waarde hadden, mee begraven in het graf.¹⁷⁵

Het verbranden van de doden duurde voort totdat er uit economische noodzaak gestopt werd met de lijkverbranding. Bij de Romeinen was hout, benodigd voor het cremieren, schaars geworden en men ging over op begraven.¹⁷⁶ Alleen hoogwaardigheidsbekleders lieten zich nog cremieren, waarmee lijkverbranding verheven was tot een gebruik met een zekere sociale status.¹⁷⁷

Kentering in lijkverbranding tussen 0 en 1500

Naast het opraken van hout voor de verbranding bracht de komst van Christus eveneens veranderingen met zich mee. Christus werd begraven en de Joden volgden dit voorbeeld. Zij namen de Bijbeltekst 'opstanding des vlezes' zo letterlijk dat er in hun ogen niet tot crematie overgegaan mocht worden. Geleidelijk aan werd cremieren synoniem voor heidendom en afgoderij.¹⁷⁸ Naargelang de kerstening vorderde nam het verbranden van de doden verder af en werd begraven meer en meer toegejuicht.¹⁷⁹ Kerkvaders schreven in de vijfde eeuw al voor dat men van lijkverbranding moest afstappen en tot begraven over moest gaan. In 785 vaardigde Karel de Grote het edict van Paderborn uit waarin hij zijn onderdanen de Christelijke godsdienst oplegde en daarmee alle andere godsdiensten verbood. Binnen de Christelijke traditie paste volgens de keizer het verbranden van doden niet. Hij deed daarom het verbod op crematie uitgaan. Wie aan zijn religie trouw bleef moest dit met de dood bekopen.¹⁸⁰ De kerstening in Europa nam grote vormen aan en het cremieren verdween in de achtste eeuw geleidelijk uit de samenleving. Het

172 Cock de, 2006b, 321.

173 Enklaar, 1995, 84.

174 Cock de, 2006b, 120-121.

175 Sorgedrager et al, 1993, 64.

176 Enklaar, 1995, 84.

177 Cock de, 2006b, 321.

178 Sorgedrager et al, 1993, 64.

179 Enklaar, 1995, 84.

180 Hulsman et al, 2010, 15.

zou al met al toch nog tot de dertiende eeuw duren voordat er in Scandinavië niet meer gecremeerd werd. Vanaf dat moment werd daar, net als elders in Europa, ook begraven¹⁸¹

Verandering in maatschappelijk denken na 1500

In de zestiende eeuw veranderde het maatschappelijk denken over de doden bij geestelijken. Aangezien Gereformeerden niet konden bemiddelen bij zielenheil had kerkhervormer Luther (1483-1546) meer oog voor het hygiënisch belang bij lijkbezorging. Hij stelde dat doden buiten de stad moesten worden begraven of nog liever: moesten worden gecremeerd, omdat dit zuiverder was voor de omgeving. Onder artsen ging deze stem eveneens op. Cremeren zag men als een schone en veilige manier van lijkbezorging.

Tijdens de Verlichting in de achttiende eeuw, veranderden de denkbeelden over de dood. Patriotten konden hun verlichte idealen via wetten tot stand brengen. Zo verordonneerden zij dat begraven in kerken verboden werd. Tevens ging men cremeren gaandeweg meer en meer als serieus alternatief voor begravingen zien. Dit idee hing samen met de secularisatie van de Westerse samenleving.¹⁸²

Herintroductie van crematie in Europa in de 19^e eeuw

Pas in het midden van de negentiende eeuw won de crematiegedachte aan populariteit. Het waren voornamelijk medici die aandrongen op verbranden van doden vanwege de vaak onhygiënische praktijken op kerkhoven die vaak nog in de bebouwde kom lagen.¹⁸³ Een andere reden om op cremeren over te gaan was dat de benodigde ruimte voor de overledene na verbranding kleiner was. De as nam in een urnengraf, columbarium of op een strooiveld minder ruimte in dan wanneer het stoffelijk overschot begraven werd.¹⁸⁴

Italië en Duitsland waren de landen waar het voortouw met betrekking tot cremeren werd genomen. Jacob Ludwig Grimm (1785-1863) hield in 1849 in Duitsland een voordracht over lijkverbranding en hekelde verzet van Christenen hier tegen.¹⁸⁵ Hiermee barstte de discussie los. In 1873 vond in Italië de eerste moderne crematie plaats maar lijkverbranding nam geen hoge toevlucht.¹⁸⁶ Friedrich Siemens (1826-1904) ontwierp voor Duitsland een verbrandingsoven waarin binnen twee uur een lichaam verast kon worden. Dit crematorium kwam in Dresden te staan, zodat er vanaf 1875 ook in Duitsland gecremeerd kon worden.¹⁸⁷

In de landen rondom Nederland werd al gecremeerd of was interesse in het verbranden van lijken. Maar in Nederland was men nog niet zo ver. Op een internationale bijeenkomst in het Zwitserse Zurich op 6 maart 1874 werd uit de doeken gedaan hoe het cremeren in zijn werk ging. Van deze vergadering werd een verslag geschreven die door voorstanders in het Nederlands vertaald werd om het cremeren hier onder de aandacht te brengen en cremeren mogelijk bij wet legaal te stellen. In de Begraafwet van 1869 stond in Artikel 1 nadrukkelijk vermeld dat lijkbezorging moest geschieden in de vorm van begraven.¹⁸⁸ Cremeren behoorde tot dan toe dus niet tot de mogelijkheden. De publicatie bracht verschillende reacties te weeg van voor en tegenstanders. Artsen en medici waren voorstander van verbranding omdat dit hygiënischer was en wilden het wettelijk mogelijk maken zodat cremeren realiseerbaar werd.¹⁸⁹

Het moderne cremeren in Nederland

In de jaren na de totstandkoming van de Begraafwet werd de roep om crematie mogelijk te maken vooral onder liberalen, vrijmetselaars en medici steeds groter. Om dit doel te bereiken werd in Den Haag in 1874 de Vereeniging voor Lijkverbranding opgericht.¹⁹⁰ Zodra er honderd leden waren vond de oprichting plaats. Deze leden bevonden zich in de Protestantse en liberale kringen in stedelijke bolwerken. Degenen met een vrij, een intellectueel en een hoogwaardig dienstverlenend beroep waren ruim vertegenwoordigd. Boeren, arbeiders, kantoorbedienden, cafébazen niet of nauwelijks.¹⁹¹

De vereniging deed onderzoek om plaatsing van een Siemensoven mogelijk te maken en daarmee ook het cremeren in Nederland. Er werden verschillende plekken onderzocht maar een oven kwam er niet. Oorzaak was mede dat de wet nog steeds niet toestond om een lichaam te verassen.¹⁹² Ondanks dat de wet cremeren niet toestond,

181 Cock de, 2006b, 322.

182 Cappers, 1999, 18-19.

183 Enklaar, 1995, 84.

184 Cock de, 2006b, 315.

185 Ibidem, 325.

186 Enklaar, 1995, 84.

187 Cock de, 2006b, 327.

188 Kinschot, 1969, 8.

189 Cappers, 1999, 41-48.

190 Hulsman *et al*, 2010, 24.

191 Cappers, 1999, 54-55.

192 Ibidem, 77-78.

deed de vereniging pogingen om tot een wetswijziging te komen. In januari 1876 stuurde het hoofdbestuur een verzoekschrift naar de koning en de Tweede Kamer met de vraag de begrafeniswet in die zin aan te passen dat crematie facultatief werd toegestaan. Deze oproep had geen resultaat.¹⁹³ Omdat er in Nederland wel vraag naar cremeren was maakte de vereniging het vanaf 1887 mogelijk om de stoffelijke overschotten in Duitsland te laten cremeren.¹⁹⁴ Dit gebeurde in Gotha waar vanaf 10 december 1878 een oven stond. Dat het cremeren van de leden in Gotha een noodoplossing was beseftte de vereniging maar al te goed. Er moest iets gebeuren om in Nederland een crematorium te bouwen. Tijdens de vergadering op 21 september 1889 werd besloten om tot de bouw van een Nederlands crematorium over te gaan. Architect H.P. Berlage (1856-1934) had hier al een ontwerp voor klaar liggen.¹⁹⁵

Het eerste Nederlandse crematorium

Nu er een ontwerp voor een crematorium lag, moest er alleen nog een geschikte locatie worden gezocht. Na een lange zoektocht meende het bestuur bij begraafplaats Westerveld een geschikte plek te hebben gevonden en ging in onderhandeling om tot aanschaf van grond over te gaan. De grond werd uiteindelijk niet gekocht omdat de aandeelhouders niet tot een overeenkomst durfden over te gaan.¹⁹⁶ Een tweede poging in 1902 liep eveneens op niets uit, waarna in 1906 weer werd gekeken wat de mogelijkheden waren. Uiteindelijk passeerde de acte pas op 23 september 1908 en werd de grond eigendom van de vereniging voor facultatieve lijkverbranding. Het ontwerp van Berlage was inmiddels van tafel en architect M.A. Poel (1867-1931) had een nieuw ontwerp gemaakt nog voordat de koop van de grond rond was. Vanwege allerlei conflicten duurde het echter nog tot 13 februari 1912 voordat de bouw van Poels ontwerp aanvang nam. In 1913 was het crematorium gereed waarna op 27 september het gebouw werd geopend.¹⁹⁷ Naast de bouw van het crematorium werd er een columbarium voor urnen gerealiseerd.¹⁹⁸ Dit columbarium onder het crematorium bleek al spoedig te klein waarna er in 1926 een door W.M. Dudok (1884-1974)ontworpen uitbreiding werd gerealiseerd.¹⁹⁹

In 1936 vond er na een ontwerp van Dudok een tweede uitbreiding plaats. Er werd naast het crematorium van Poels en tegenover zijn eigen ontworpen columbarium een nieuw columbarium een ovenkamer en een aula gebouwd.²⁰⁰ Behalve het bijzetten van urnen in het columbarium werd het begraven van de urn in een urnentuin op Westerveld in 1933 eveneens mogelijk.

| Afbeelding 14 Het eerste Nederlandse crematorium in Velsen (Noord-Holland). Het crematorium was in 1913 gereed.

| Afbeelding 15 Urn van de eerste Nederlander gecremeerd op eigen bodem. De crematie van C.J. Vaillant vond plaats op 1 april 1914

193 Ibidem, 66.
 194 Cappers, 2012, 280.
 195 Cappers, 1999, 95.
 196 Ibidem, 103.
 197 Ibidem, 126-134.
 198 Cappers, 2012, 648.
 199 Bergeijk van, 1995, 181.
 200 Ibidem, 239.

Aanpassing wetgeving

De eerste crematie, die van oud bestuurslid C.J. Vaillant, geschiedde op 1 april 1914.²⁰¹ Omdat cremeren bij wet verboden was werd na de eerste crematie proces-verbaal opgemaakt, wat tot een proefproces leidde. De hoge raad kwam tot de uitspraak dat crematie volgens de wet verboden was maar dat de wet niet aangaf wie er strafbaar was. Aan de hand van deze uitspraak besloot de regering crematie te gedogen na afwachting van een aanpassing in de wet.²⁰² Nadat de eerste crematie in Nederland had plaatsgevonden, terwijl hier geen wetgeving voor was, ondernam minister van Binnenlandse Zaken Ruys de Beerenbrouck (1873-1936) in 1919 een poging om cremeren bij wet te regelen. In de Eerste en Tweede Kamer waar de wet doorheen geloodst moest worden, was er veel weerstand. Op basis van godsdienstige overtuiging waren de Katholieken tegen het invoeren van een wet om cremeren te legaliseren maar zouden zich neerleggen bij de eventuele totstandkoming. Zij stelden wel de eis dat er bij wet geregeld moest worden dat de overtuiging van anderen niet gekrenkt zou worden en de crematie op nadrukkelijk verzoek van de overledene plaats zou vinden. Anderen waren om diezelfde levensbeschouwelijke overtuiging pertinent tegen.

Binnen de rechterflank van het parlement heerste verdeeldheid. De linkse partijen waren absoluut tegen. Dit deel van de kamer was van mening dat dit wetsvoorstel het cremeren aanzienlijk belemmerde. Eén van de bepalingen was dat de overledene de wens tot cremeren moest laten vastleggen in een testament of codicil. Dit zou er voor zorgen dat minderjarigen niet konden worden gecremeerd en menigeen er niet aan zou denken om dit werkelijk te regelen. De vereniging voor facultatieve lijkverbranding vond dat de nabestaanden moesten kunnen bepalen of iemand gecremeerd of begraven diende te worden. Zij wisten immers wat de wens van de overledene was. Een ander bezwaar was de toelichting in Artikel 1 van de wet dat het aantal lijkovens beperkt moest blijven tot de ene die er tot dan toe gebouwd was. Als de wet toch werd aangenomen kon de regering de bouw van een nieuw crematorium beletten. Ondanks alle belemmeringen wenste men toch een wetsvoorstel in te dienen zodat er duidelijkheid verkregen werd en men niet straffeloos de wet hoefde te overtreden. Tot aanpassing van de wet kwam het voorlopig niet. Het voorstel ging na het verslag van de commissie van rapporteurs in de portefeuille en bleef officieel aanhangig tot 1940.²⁰³ In dat jaar werd het betreffende wetsvoorstel ingetrokken en een nieuw voorstel bij de Tweede Kamer ingediend. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam het niet tot een behandeling en na de oorlog, in 1946, werd ook dit voorstel ingetrokken.²⁰⁴ Ofschoon wetgeving omtrent cremeren uitbleef, bleef crematorium Westerveld in bedrijf.

Verschuiving begraven-cremeren

Een verschuiving in de verhouding tussen begraven en cremeren deed zich in de tweede helft van de twintigste eeuw voor. Hier lagen meerdere redenen aan ten grondslag. Op 7 juli 1955 kwam de wet tot stand die het cremeren mogelijk maakte. Hierin stond nadrukkelijk dat de wet niet meer alleen het begraven maar ook het verbranden van lijken regelde.²⁰⁵ Het cremeren was vanaf dat moment officieel toegestaan maar alleen wanneer men dit uitdrukkelijk in een testament of codicil had laten vastleggen. Pas in 1968 kwam het tot een aanpassing van de wet waarmee crematie volledig werd gelijkgesteld aan begraven.²⁰⁶ Omdat crematie eventuele sporen van een misdrijf uit zou wissen en omdat na verbranding identificatie niet meer mogelijk was, werd als extra controle in de wet een tweede lijkschouwing voorgeschreven waarna de kist verzegeld werd. In de nieuwe Wet op de lijkbezorging in 1991 zijn die bepalingen vervallen en is er geen verschil meer tussen begraven en cremeren.²⁰⁷ Een andere reden waarom er meer tot crematie werd overgegaan was dat er in 1963 vanuit de Rooms-Katholieke kerk officieel toestemming werd gegeven om te cremeren. Eveneens droeg de groei van het aantal crematoria bij aan een stijging van het aantal verassingingen.²⁰⁸ Zo werd in Dieren in 1954 het tweede crematorium gebouwd en in 1962 kreeg Groningen een eigen gebouw waar tot lijkverbranding kon worden overgegaan. Ruim tien jaar later, in 1974, werd in Arnhem het vierde crematorium van Nederland geopend.²⁰⁹

Heden ten dage is ruim 60 procent van alle uitvaarten een crematie wat aangeeft dat begraven op de achtergrond raakt en cremeren steeds meer aan terrein wint.²¹⁰ Deze trend is de laatste decennia ingezet. De snelste stijging (35 procent) vond plaats in de jaren zeventig waarna in de opeenvolgende decennia een toename van ongeveer 10 procent is te zien. De oude gedachte dat Christenen begraven wilden worden speelt nog steeds een rol. In gebieden waar veel gelovigen wonen, zoals op de Veluwe, ligt het aantal crematies onder het landelijk gemiddelde terwijl in een vrijzinnige stad als Groningen er boven gemiddeld tot cremeren wordt overgegaan. Het aantal crematoria is

201 Franke, 1989, 25.

202 Enklaar, 1995, 16-17.

203 Franke, 1989, 29-31.

204 Putten van der, 1993, 244.

205 Ibidem, 12.

206 Wouterlood, 2003, 70.

207 Enklaar, 1995, 85.

208 Hulsman *et al*, 2010, 27.

209 Ibidem, 41.

210 www.lvc-online.nl/cremeren-nederland, geraadpleegd 24-11-2014

inmiddels gestegen tot 77 zodat er in elke regio een mogelijkheid wordt geboden om tot verassing over te gaan. De nabijheid van een crematorium draagt waarschijnlijk eveneens bij aan het stijgende aantal crematies ten opzichte van begravingen.²¹¹

Jaar	Aantal overledenen	Aantal crematies	Percentage in procenten	Godsdienst NH	RK	Geref	overig	Geen Godsdienst
1918	115.440	135	0,12					
1919	89.646	162	0,18					
1920	81.525	177	0,22					
1921	77.002	196	0,25					
1922	80.381	186	0,23					
1923	70.971	218	0,31					
1924	69.357	256	0,37	102	4	2	48	100
1925	72.121	262	0,36					
1926	73.357	318	0,43					
1927	77.614	352	0,45					
1928	73.816	406	0,55					
1929	83.224	450	0,54					
1930	71.682	505	0,70	224	8	0	94	179
1931	77.048	555	0,72					
1932	73.059	636	0,87					
1933	72.167	636	0,88					
1934	70.164	668	0,95					
1935	73.660	747	1,01	337	3	1	117	289
1936	73.923	791	1,07					
1937	75.516	890	1,18					
1938	74.043	870	1,17					
1939	75.841	976	1,29					

| Tabel 2.1 *Overzicht van het aantal crematies in het interbellum weergegeven per jaar. Tussen 1918 en 1939 zijn 10392 mensen gecremeerd. Dit is slechts een klein aantal vergeleken het aantal sterfgevallen. Van de jaren 1924, 1930 en 1935 zijn cijfers van crematies per godsdienst opgenomen. Uit de tabel blijkt dat aanhangers van de Nederlands-Hervormde kerk zich het vaakst lieten cremieren gevolgd door atheïsten. Rooms-Katholieken en Gereformeerden werden slechts enkele malen verast. Bron: Franke, 1989, 79;83.*

3 Nederland in het interbellum

3.1 Inleiding

Met de door Duitsland aangevraagde en verkregen wapenstilstand kwam er op 11 november 1918 een einde aan een wereldoorlog.¹ Dat er enige decennia later nog een oorlog volgde was op dat moment niet te overzien. Pas later zou blijken dat er eind jaren dertig een tweede oorlog uit zou breken waar een groot deel van de naties ter wereld bij betrokken zou raken: de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). Toen deze Tweede Wereldoorlog een feit was, werd de oorlog die in 1918 eindigde de Eerste Wereldoorlog genoemd (1914-1918). De periode tussen beide wereldoorlogen in kreeg de term interbellum mee. Voor Nederland is dit de periode 1918-1940.

Het tijdvak tussen beide wereldoorlogen is een periode geweest waarin vernieuwing en verandering optrad. Op cultureel, maatschappelijk en economisch gebied stond Nederland heel wat te wachten. Dit waren naast positieve ook minder aangename dingen. Maar wat veranderde er eigenlijk en wat was hier de reden van? De tuin- en landschapsarchitectuur veranderde eveneens. Lagen ontwikkelingen van andere disciplines zoals schilder- en bouwkunst hier aan ten grondslag?

In dit hoofdstuk wordt per thema beschreven wat er op elk specifiek gebied in het interbellum is gebeurd. Hierbij worden politieke, economische, maatschappelijke en culturele onderwerpen onder de loep genomen. De verschillende thema's geven samen een beeld over de periode waarbinnen het scriptieonderzoek plaats vindt. Daarnaast worden de uitkomsten van dit hoofdstuk gebruikt om de vormgeving en inrichting van begraafplaatsen in het interbellum in het tijdvak in te passen.

3.2 Demografische ontwikkelingen

Net als in andere periodes waren de bevolkingscijfers in het interbellum constant aan verandering onderhevig. Door geboorte en sterfte kwamen er in Nederland inwoners bij en vielen mensen weg. Naast de geboorte- en sterftcijfers bepaalden de migratiecijfers de omvang van de bevolking.

In 1918 bestond het inwoneraantal bij de telling op 31 december uit 6.700.558 personen. Er was, ten opzichte van de daaropvolgende jaren, een hoog sterftcijfer te noteren. Een verklaring van dit hoge cijfer moet gevonden worden in de Spaanse griep, dit virus heerste in deze periode in Nederland en eiste veel slachtoffers. Door het hoge sterftcijfer bleef de groei van de bevolking beperkt tot bijna 53.000 mensen. In de daarop volgende jaren steeg de bevolkingsomvang in de periode tussen de beide oorlogen jaarlijks gemiddeld met 97.621 inwoners.² Na bijna tien jaar, in 1928, was de bevolking met een miljoen inwoners gegroeid. Deze toename kan voornamelijk aan het geboorteoverschot worden toegeschreven. Het aantal overledenen in het interbellum omvatte gemiddeld 77.344 personen per jaar.³ Voor al deze mensen moest een laatste rustplaats worden gezocht.

De immigratie en emigratiecijfers laten in deze twintig jaar een wisselend beeld zien. In 1919 was er een emigratieoverschot. Ruim 53.000 mensen verlieten Nederland terwijl er ruim 32.000 binnen de Nederlandse landsgrenzen kwamen wonen. De hoge emigratiecijfers kunnen worden verklaard doordat de Eerste Wereldoorlog af gelopen was. Vluchtelingen uit buurlanden remigreerden. Andere jaren laten wisselende cijfers zien wat betreft migratiebeweging. Het ene jaar kwamen er meer mensen naar Nederland en het andere jaar vertrokken er juist meer ingezetenen. In de tweede helft van de jaren dertig verlieten veel mensen Nederland. De economische omstandigheden zijn hier waarschijnlijk de reden van. In combinatie met de natuurlijke bevolkingsveranderingen steeg het aantal inwoners daardoor minder snel dan in de voorgaande jaren van het interbellum. Bij de laatste telling, 31 december 1939, bestond de bevolking uit 8.798.248 mensen. Dit betekende dat de bevolking in twintig jaar tijd met meer dan twee miljoen mensen was gegroeid.

1 Schuursma, 2000, 455.

2 Dalmulder, 1949, 9.

3 Ibidem, 10.

Jaar	Grootte der bevolking per 31 december	Aantal geborenen	Aantal overledenen	Natuurlijke bevolkingsverandering	Aantal geimmigreerden	Aantal geemigreerden	Migratie beweging	Verandering in de bevolkingsgrootte
1918	6.700.558	167.636	115.440	52.196	22.655	21.878	+777	+ 52973
1919	6.753.932	164.447	89.646	74.801	32.286	53.713	- 21.427	+ 53.374
1920	6.865.314	192.987	81.525	111.462	41.624	41.704	- 80	t 111.382
1921	6.972.603	189.546	77.002	112.544	30.317	35.572	-5.255	t 107.289
1922	7.078.086	181.886	80.381	101.505	42.823	38.845	+ 3.978	+ 105.483
1923	7.200.782	185.674	70.971	114.703	51.158	43.165	+ 7.993	+ 122.696
1924	7.300.972	180.620	69.357	111.263	41.284	52.357	- 11.073	+ 100.190
1925	7.402.324	178.545	72.121	106.424	38.383	43.455	- 5.072	+ 101.352
1926	7.512.876	177.493	73.357	104.136	48.198	41.782	+ 6.416	t 110.552
1927	7.612.336	175.098	77.614	97.484	47.481	45.505	+ 1.976	t 99.460
1928	7.714.184	179.028	73.816	105.212	48.577	51.941	- 3.364	+ 101.848
1929	7.813.444	177.216	83.224	93.992	57.772	52.504	+ 5.268	t 99.260
1930	7.935.565	182.310	71.682	110.628	66.725	55.232	+ 11.493	+ 122.121
1931	8.055.567	177.387	77.048	100.339	62.650	42.987	+19.663	+ 120.002
1932	8.172.057	178.525	73.059	105.466	55.621	44.597	+ 11.024	+ 116.490
1933	8.276.600	171.289	72.167	99.122	49.629	44.208	+ 5.421	+ 104.543
1934	8.373.709	172.214	70.164	102.050	43.700	48.641	- 4.941	+ 97.109
1935	8.452.718	170.425	73.660	96.765	34.856	52.612	- 17.756	+ 79.009
1936	8.529.475	171.675	73.923	97.752	32.547	53.542	- 20.995	t 76.757
1937	8.608.539	170.220	75.516	94.704	33.875	49.515	- 15.640	t 79.064
1938	8.695.137	178.422	74.043	104.379	33.128	50.909	-17.781	+ 86.598
1939	8.795.248	180.917	75.841	105.076	50.074	55.039	- 4.965	+ 100.111

|Tabel 3.1 *Overzicht van de bevolking in Nederland in het interbellum. Het overzicht geeft geboorte- en sterftecijfers weer evenals de migratieaantallen. De Bevolking groeide ieder jaar ondanks de sterfte en emigratiecijfers. Geboorte en immigrerende personen zorgden voor deze toename. 1918 kent ten opzichte van de andere jaren een extreem hoog sterftecijfer. De Spaanse griep is hier de oorzaak van. Aan het einde van de jaren '30 vertrokken er meer mensen uit Nederland dan er kwamen wonen. In 1918 woonden er ruim 6,7 miljoen mensen in Nederland, in 1939 was dit met bijna 2,1 miljoen gestegen naar bijna 8,8 miljoen. Bron: Dalmulder, 1949, 8.*

3.3 Politieke ontwikkelingen

De Eerste Wereldoorlog had West-Europa berooid achter gelaten. Bovendien had een groot deel van de mannelijke generatie tussen 18 en 45 jaar het leven gelaten.⁴ Hoewel Nederland neutraal was tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de gevolgen ook hier merkbaar. Het interbellum was voor Nederland een bewogen periode. Op allerlei gebied waren er ontwikkelingen die de samenleving aangingen en deden veranderen. Net als in andere landen in Europa zette ook in Nederland het moderniserings- en democratiseringsproces in. Dat wil zeggen dat de arbeidersklassen via vertegenwoordigers in het parlement en vakbond hun stem lieten horen en een eigen plek in de maatschappij opeisten. Het volk ging zich mengen in politieke discussies waarvan de voortekenen zich al lieten zien tijdens de spoorwegstakingen in 1903 waarbij het volk in opstand kwam.⁵ Deze staking was het begin van de zich wijzigende politieke verhoudingen.⁶ Nog later vertaalden de veranderende verhoudingen zich tot het in stand komen van het collectieve arbeidscontract, de achturige werkdag en de invoering van het algemeen kiesrecht.⁷ Met de verkiezingen van 1913 waren er nog meer verschuivingen op het politieke vlak, waardoor er in de volgende jaren ingrijpende veranderingen plaats vonden voor de Nederlanders. De Christelijke partijen, de Rooms-Katholieken, de Christelijk-Historischen en de Anti-Revolutionairen verloren hun meerderheid in de Tweede Kamer, waardoor het Kabinet-Heemskerk niet aan een volgende termijn kon beginnen.⁸ Deze nederlaag kwam voor een groot deel

4 Oerlemans *et al*, 1984, 78.

5 Wilschut, 2006, 78-79.

6 *Ibidem*, 6.

7 Houtte *et al*, 1958, XIII.

8 Aerts, 2013, 201.

door de samenwerking op de linkerflank van het politieke spectrum. De oud-liberalen, de Liberale Unie en de Vrijzinnig-Democraten gingen samenwerken en hadden gezamenlijke standpunten ingenomen over de invoering van het staatspensioen en het algemeen kiesrecht voor mannen.⁹ Een ander aspect dat een politieke wending veroorzaakte was de zeteltoename van de sociaaldemocraten. De SDAP verdubbelde het aantal zetels tot een totaal van vijftien waarop de partij- en fractieleider P.J. Troelstra (1860-1930) door de Koningin werd ontboden op paleis Het Loo. Van formateur D. Bos (1862-1916) kreeg Troelstra het aanbod om met drie ministersposten deel te nemen aan het kabinet. Echter: dit aanbod werd afgeslagen.¹⁰ De socialisten moesten na deze gemiste kans echter wachten tot 1939 eer zij mochten deelnemen aan een kabinet.¹¹ De belangrijkste oorzaak van het uitblijven van deelname aan de kabinetten in het interbellum was voornamelijk de houding van Troelstra ten tijde van de revolutie na het beëindigen van de Eerste Wereldoorlog. De keizerrijken van Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Duitsland waren al ten val gekomen, en nu probeerde Troelstra de monarchie in Nederland ook ten val te brengen. Dit lukte echter niet. De steun voor het 'vermolmde stelsel' was massaal en de koningin werd gesteund in plaats van verstoet. Door het optreden van de SDAP-leider in de Tweede Kamer was het vertrouwen in de socialist verdwenen.¹² Zelfs bij zijn eigen achterban, waarop Troelstra de revolutie moest afgelasten en erkennen dat hij fout zat.¹³

De liberaal P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935) werd na het afwijzen van het aanbod door de socialisten gevraagd een kabinet te vormen, wat gelukte.¹⁴ Een van de belangrijkste pijlers van Cort van der Linden was de invoering van het algemeen kiesrecht. Het duurde echter nog tot 1917 voordat mannen actief kiesrecht kregen en vrouwen nog later in 1919. In 1922 werd het algemeen kiesrecht ingevoerd.¹⁵ Met de invoering van het algemeen kiesrecht kwam er tevens een einde aan de politieke heerschappij van burgers uit maatschappelijk bevoorrechte kringen, kortom gezegd: *de liberale elite*.¹⁶ Bij de verkiezingen in 1918, waar alle mannen voor het eerst mochten stemmen, werd bovendien het districtenstelsel afgeschaft. De zetels werden vanaf dat moment landelijke geteld en verdeeld.¹⁷

In 1918 waren er weer verkiezingen. Bij deze verkiezingen ging het er fel aan toe, maar uiteindelijk werd er een kabinet gevormd door de drie confessionele partijen onder leiding van Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936).¹⁸ Onder leiding van deze Ruijs de Beerenbrouck werd de achturige werkdag en 45-urige werkweek ingesteld, en daarnaast het vrouwenkiesrecht. Ten tijde van zijn tweede kabinetsperiode, direct volgend op de eerste, waarin bezuinigd moest worden, werden maatregelen genomen om de tekorten in de staatskas te laten slenken. Een van de maatregelen was het invoeren van rijwielbelasting.¹⁹ Als extra maatregel om meer belastinggelden binnen te halen werd er een verhoging van het belastingtarief op bier, thee en tabak doorgevoerd alsmede een invoerheffing op genoemde producten.²⁰ Dit betekende voor vrijwel iedereen lastenverzwaring. Naast het verlagen van de ambtenarenlonen en de invoering van extra belastingmaatregelen werd er tevens bezuinigd op defensie. De bouw van een aantal nieuwe oorlogsschepen en de afbouw van het budget voor de landmacht moest extra geld in het laatje brengen.²¹ De genoemde maatregelen ten tijde van de tweede ambtstermijn van Ruijs de Beerenbrouck werden doorgevoerd en zorgden ervoor dat het evenwicht in de begroting in 1925 weer op orde was, zodat de gouden standaard weer kon worden ingevoerd.²² De minister van financiën die deze maatregelen uitvoerde was de antirevolutionair Colijn (1869-1944) die na de verkiezingen in 1925 een regering vormde.²³ Dit kabinet was geen lang leven beschoren want slechts na honderd dagen regeren kwam het ten val.²⁴ Het gezantschap bij de paus, wat verdeeldheid tussen de katholieken en Protestanten opleverde, was hier de reden van.²⁵

Na het eerste kabinet Colijn kwam er een nieuw confessioneel kabinet. Dit kabinet hoefde alleen maar op de winkel te passen omdat het Nederland financieel voor de wind ging.²⁶ In 1929 trad het derde kabinet Ruijs de Beerenbrouck aan.²⁷ In oktober van dat jaar kelderden de aandelenkoersen op de beurzen van Wall Street. Ook in

- 9 Schuursma, 2000, 167.
- 10 Aerts, 2013, 202.
- 11 Wilschut, 2006, 85.
- 12 Ibidem, 86-87.
- 13 Dijk van *et al*, 1991, 10.
- 14 Aerts, 2013, 202.
- 15 Dijk van *et al*, 1991, 6.
- 16 Houtte *et al*, 1958, 221.
- 17 Wilschut, 2006, 88.
- 18 Ibidem, 152.
- 19 Schuursma, 2000, 234.
- 20 Houtte *et al*, 1949, 176.
- 21 Ibidem, 135.
- 22 Dijk van *et al*, 1991, 18.
- 23 Wilschut, 2006, 91-94.
- 24 Ibidem, 97.
- 25 Oerlemans *et al*, 1984, 117.
- 26 Houtte *et al*, 1949, 141.
- 27 Aerts, 2013, 228.

Nederland bleef deze beurskrach niet ongemerkt. De koersen raakten in een vrije val met als gevolg dat Nederland meegezogen werd in de financiële problemen. Het kabinet-Ruijs III werd gedwongen nieuwe maatregelen te treffen. De ambtenarensalarissen daalden opnieuw, op het onderwijs werd eveneens bezuinigd en er werden wetten ingevoerd om buitenlandse import tegen te gaan door deze zwaarder te belasten.²⁸

In 1933 werden er nieuwe verkiezingen uitgeschreven waarna Colijn leider werd van de Nederlandse politiek.²⁹ De lijn van het laatste kabinet-Ruijs III werd in 1933 doorgezet waardoor er nog meer bezuinigd moest worden. Ambtenaren en onderwijzers moesten nog meer inleveren en de steun aan werklozen werd naar beneden bijgesteld. De bewoners in de Amsterdamse Jordaan pikten dit niet langer en kwamen in opstand waarbij barricaden werden opgeworpen en gevechten ontstonden.³⁰ In Duitsland waar de economische situatie ook penibel was had dit geleid tot het ontstaan van de Hitler-dictatuur. Zover was het in Nederland gelukkig nog niet gekomen, het democratische gezag bleef nog gehandhaafd.³¹ Ondanks de toenemende onrust in Nederland bleef Colijn onafgebroken regeren tot 1939, weliswaar in vier verschillende kabinetten waarvan de laatste slechts drie dagen stand hield.³² Na het tijdperk Colijn was de weg in 1939 eindelijk geëffend voor deelname van de SDAP aan het volgende kabinet. Dit was het tweede kabinet De Geer (1870-1960) die na amper een half jaar regeren voor de Duitsers moest uitwijken naar Londen.³³

3.4 Opkomst van het Nationaal Socialisme

Door de economische malaise van de jaren dertig nam de onvrede onder de bevolking toe.³⁴ Enkele groepen mensen, zoals de middenstanders, die een faillissement boven het hoofd hing en boeren die met ongunstige bedrijfsresultaten te kampen kregen, zagen de situatie steeds minder rooskleurig in. Zij zagen in de crisissituatie geen kans om hun bestaansstrijd verder voort te zetten.³⁵ De economie kreeg na de beurskrach een klap te verduren met tot gevolg dat deze tot stilstand kwam. Het aantal werklozen liep met rasse schreden op tot boven de honderdduizend en de industriële en agrarische productie was met meer dan veertig procent gedaald.³⁶ In andere Europese landen zoals Italië waar Benito Mussolini (1883-1945) na zijn Revolutionaire Mars de macht had gegrepen en Duitsland waar de gedreven politicus Adolf Hitler (1889-1945) een monsterzege had geboekt bij de verkiezingen van september 1930 werd er in de ogen van sommige mensen wel kordaat opgetreden door politieke leiders.³⁷ In Nederland was de tijd aangebroken om soortgelijke politieke partijen op te richten als Mussolini en Hitler hadden gedaan. Op 14 december 1931 nam Anton Mussert (1894-1946) het voortouw en richtte de Nationaal Socialistische Beweging, de NSB, op.³⁸ Terwijl twee dagen later de Nationaal-Socialistisch Nederlandsche Arbeiderspartij het levenslicht zag die het gehele programma van de N.S.D.A. P. uit Duitsland over nam.³⁹ De NSB echter schreef een eigen programma. Een van de kernwaarden van deze beweging was de gemeenschap. De oprichting van de NSB vond plaats in een tijd waarin de verzuiling in Nederland een belangrijke rol speelde in de samenleving. De NSB bekritiseerde deze `schotjesgeest` en stelde er als alternatief de volksgemeenschap tegenover. Dit betekende in hun ogen dat alle Nederlanders zich eendrachtig moesten inzetten voor hun gezamenlijke toekomst onder leiding van `Natuurlijke leiders`.⁴⁰ Aan die natuurlijke leiders ontbrak het volgens Mussert in de huidige politiek. De zittende politici keken lijdzaam toe en deden niets.⁴¹

Op de bijeenkomst tot oprichting van de NSB was slechts een klein aantal mensen aanwezig, elf in totaal, wat niet echt tot de verbeelding sprak.⁴² Dit was echter slechts in het prille begin toen de partij nog relatief onbekend was. De beweging ontwikkelde zich in een aantal jaren van een splinterpartij tot de belangrijkste vaandeldrager van het Nederlands fascisme. Medio 1936 had de partij een ledenaantal van vijfenvijftigduizend.⁴³ Dat het de partij voor de wind ging en meer volgelingen kreeg bleek bij de verkiezingen van Provinciale Statenverkiezingen

28 Wilschut, 2006, 97.
 29 Dijk van *et al*, 1991, 6.
 30 Wilschut, 2006, 98-99.
 31 *Ibidem*, 99.
 32 Dijk van *et al*, 1991, 12.
 33 Oerlemans *et al*, 1984, 119-120.
 34 Dijk van *et al*, 1991, 12.
 35 Houtte *et al*, 1958, 192.
 36 Bukman, 2013, 73.
 37 *Ibidem*, 74.
 38 Wilschut, 2006, 105.
 39 Houtte *et al*, 1958, 228.
 40 Damsma *et al*, 2010, 16-17.
 41 Bukman, 2013, 73.
 42 *Ibidem*, 72.
 43 Aerts, 2013, 237.

in 1935. Bij deze verkiezingen haalde de beweging landelijk 7,9 procent van de stemmen.⁴⁴ Daaruit voortvloeiend betekende dit een aantal van twee zetels in de Eerste Kamer wat later zou verdubbelen tot vier.⁴⁵ De oorzaken van het succes waren de wanhoop door de werkloosheid en de bewondering van de geslaagde oplossing voor dat zelfde werkloosheidsprobleem in Duitsland en Italië, de angst voor het communisme, de roep om een sterke leider en het gemis aan kennis van het fascisme en wat dat in de praktijk betekende.⁴⁶ De voorspoed die de NSB rond 1935 had gekend werd aan het einde van de jaren dertig beduidend minder. De verkiezingsuitslagen pakten na 1935 slechter uit en het ledenaantal van de beweging daalde. Tijdens de Kamerverkiezing van 26 mei 1937 werd slechts 4,2 procent van de stemmen op de NSB uitgebracht. Dit percentage leidde tot vier zetels in de Tweede Kamer. Deze uitslag betekende een nederlaag voor Mussert en zijn volgelingen.⁴⁷ In april 1939, bij de Provinciale Statenverkiezingen daalde het aantal stemmen voor de NSB nogmaals, nu tot een dieptepunt van 3,89 procent.⁴⁸ De aanhang onder de kiezers bij verkiezingen slonk en het geloof in de NSB werd minder. Aan het begin van 1940 had de NSB rond de dertigduizend leden wat een behoorlijke neergang was ten opzichte van de hoogtijdagen.⁴⁹ De neergang had een aantal redenen. Ten eerste de radicalisering van Mussert, die in oktober 1935 bij de aanval van Italië op Ethiopië de kant van Mussolini koos. Een andere reden was het verschijnen van de brochure *De bronnen van het Nederlandsch nationaal-socialisme* in oktober 1937 waarin een scherpe aanval op Joden werd gedaan.⁵⁰ Aanvankelijk was het programma van de NSB niet antisemitisch. Het uitblijven van uitspraken over Jodenhaat in het partijprogramma leek in het begin een tactische keuze.⁵¹ In tegenstelling tot de aansporing tot antisemitisme in Duitsland, verzette Musserts NSB zich hier tegen en waren er zelfs joden lid van de beweging.⁵² Mussert zette zijn gedachte kracht bij door, nadat in Duitsland een oproep was gedaan om de Joodse middenstanders te boycotten en het ontslaan van Joden in overheidsdienst, in het lijfblad van de beweging, Volk en Vaderland, de Joodse partijgenoten een hart onder de riem te steken. Mussert benadrukte hiermee nogmaals dat hij niet antisemitisch was.⁵³ Een aantal jaren later zou blijken dat hij wel degelijk antisemitische gedachten had. Een andere reden die mede aanleiding was voor het teruglopen van de ledenaantallen was het verbod door de regering voor ambtenaren om lid te zijn van de partij. Tevens verbood De Synode van de Gereformeerde kerken het hun leden om een lidmaatschap op de NSB te hebben en mochten Katholieken eveneens geen steun aan de NSB betuigen.⁵⁴

Over het algemeen gezien gaf de periode vanaf 1918 tot 1933 geen aangename indruk. De politici die het land leidden waren niet minder capabel voor hun functie, maar vraagstukken waar men mee te kampen had waren complexer dan in voorliggende jaren. Om deze problemen op te lossen werd vaak teruggegrepen naar methodes die men eerder toepaste maar dit leidde niet tot ieders bevrediging. Dat er in deze periode onvrede heerste over het politieke beleid blijkt ook uit de vele verschillende richtingen en partijen die er in 1931 in Nederland waren: 76! in getal.⁵⁵ In vergelijking met het begin van het interbellum, in 1918, waren dit er nog 31. Dit aantal groeide gestaag tot 48 in 1922 en daalde daarna weer in de minder roerige twintiger jaren. Tijdens de verkiezing in 1933 deden er welgeteld 54 partijen mee.⁵⁶ En dan te bedenken dat er toentertijd slechts honderd Kamerzetels waren te verdelen.⁵⁷

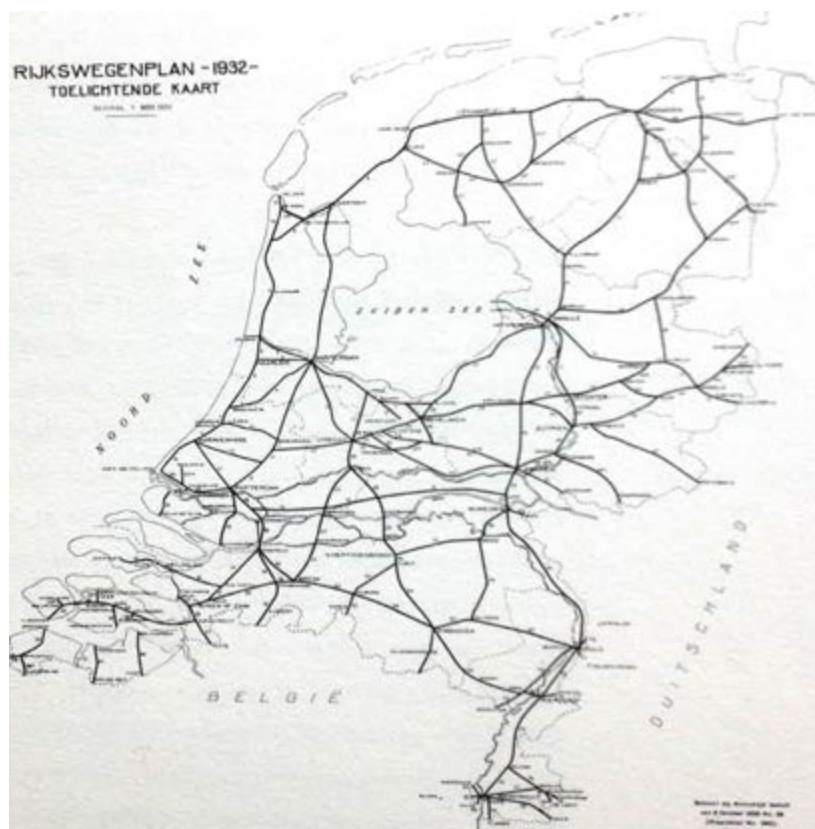
Ondanks dat de politieke situatie in de periode van het interbellum geen aangename indruk maakte, werd deze wel als stabiel ervaren. Een belangrijke reden hiervan is dat er in de gehele periode tussen de beide wereldoorlogen in, slechts drie verschillende minister-presidenten aan het bewind waren.⁵⁸ De stabiliteit werd mede veroorzaakt door het zuilensysteem dat zijn oorsprong vond in de eerste decennia van de 20^e eeuw.⁵⁹ Deze zuilen richtten zich op emancipatie, op het verkrijgen van een volwaardige plaats voor iedereen binnen de Nederlandse samenleving. De verschillende zuilen waren allemaal in de minderheid. Samen moesten zij het dak, de Nederlandse natie, dragen. Wat leidde tot het vormen van coalities en het sluiten van compromissen.⁶⁰

-
- 44 Damsma *et al*, 2010, 15.
45 Houtte *et al*, 1958, 229.
46 Dijk van *et al*, 1991, 13.
47 Bukman, 2013, 167.
48 Ibidem, 177.
49 Damsma *et al*, 2010, 24.
50 Aerts, 2013, 238.
51 Damsma *et al*, 2010, 18.
52 Heijden van der, 2006, 25-35.
53 Bukman, 2013, 103.
54 Aerts, 2013, 239.
55 Houtte *et al*, 1958, 224-226.
56 Wilschut, 2006, 103.
57 Dijk van *et al*, 1991, 6.
58 Ibidem, 7.
59 Schuurisma, 2000, 189
60 Dijk van *et al*, 1991, 7.

3.5 Economische ontwikkelingen

Naast de vele offers die de landen die in oorlog waren geweest, hadden gebracht, was er nog een ander aspect dat zorgen baarde: de economische situatie die na het tekenen van de vrede was overgebleven. De economie in Europa lag volledig op zijn gat. De handelsrelaties waren verstoord door het veranderen en opnieuw aanstellen van landsgrenzen.⁶¹ Ieder land, ook de landen die neutraal waren gebleven tijdens de Eerste Wereldoorlog, kampten met deze problemen. In de neutrale landen werd geprobeerd de wisselkoers tijdens de oorlog op een niveau te houden die op het zelfde niveau lag als dat van voor de oorlog.⁶² Deze neutrale Europese landen, Japan en de Verenigde Staten van Amerika herstelden redelijk snel. De overige landen die bij de oorlog betrokken waren hadden het moeilijker. De schulden die gemaakt waren ten behoeve van de oorlogvoering waren ver opgelopen, de munt was minder waard en de inflatie steeg.⁶³ Hoewel Nederland neutraal bleef tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de gevolgen van de oorlog toch merkbaar. De oorlog had de industrie bevorderd, maar er kleefden ook nadelen aan in de vorm van schaarste in materiaal.⁶⁴ Door dit isolement werd de aanzet gegeven tot belangrijke basisindustrieën die een grote bijdrage leverden aan de economie. De steenkolenmijnen, de ijzer- en staalindustrie en chemie waren van onschatbare waarde.⁶⁵ Ook in de jaren na de oorlog was de economische groei in de industrie sterk. Nederland was gunstig gelegen aan de Rijndelta en had een groot en rijk achterland waar het mee verbonden was. Deze gunstige ligging had zowel voordelen als nadelen. De vergroting van de markt leidde tot concentratie van ondernemingen en de totstandkoming van internationale bedrijven als Philips, Unilever en de Koninklijke Bataafse Petroleummaatschappij, het hedendaagse Shell. Een nadeel van de open economie was dat Nederland afhankelijker werd van de wereldconjunctuur.⁶⁶ Halverwege de jaren twintig waren de toekomstverwachtingen optimistisch gestemd en was het volume van de wereldhandel voor het eerst groter dan voor de Eerste Wereldoorlog. In Nederland was er ook vooruitgang te zien. Het nationaal inkomen groeide met vijf procent per jaar. Grootste aandeelhouders hierin waren de chemisch bedrijfstakken en de metaalindustrie.

Naast de groeiende industrie deden zich in deze periode van voorspoed tal van ontwikkelingen voor ten goede van de modernisering van Nederland. Er werd gebouwd waardoor steden groeiden als kool. Nieuwe technieken deden hun intrede wat leidde tot nieuwe ideeën. De luchtvaart nam een toevlucht door het aangaan van intercontinentale vluchten vanaf Schiphol en rijkswegen, havens en zeesluizen werden aangelegd.⁶⁷

| Afbeelding 16 *Rijkswegenplan 1932, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 8 oktober 1930. De kaart laat zien welke Rijkswegen er aangelegd zullen worden ter bevordering van de verbinding tussen verschillende steden en dorpen.*

61 Kok *et al*, 2010, 27.

62 Ibidem, 28.

63 Ibidem, 31.

64 Houtte *et al*, 1958, XV.

65 Kok *et al*, 2010 13.

66 Dijk van *et al*, 1991, 16-17.

67 Wilschut, 2006, 6.

Ondanks de economische groei en de gunstige toekomstverwachtingen werden de problemen in de wereldeconomie niet onderkend. De wereldhandel was verre van stabiel. Oorzaak hiervan was de overproductie aan grondstoffen en voedsel, de toename van internationale concurrentie en de daardoor groeiende protectie.⁶⁸ Door de oplopende spanningen in het monetaire systeem en het aflossen van schulden ontstonden ernstige bedreigingen voor een volgehouden economische groei in Europa en de rest van de wereld. Dit liet zich aftekenen in de koersen op de beurs in New York die snel stegen.⁶⁹ Op 24 oktober 1929 was de situatie onhoudbaar geworden en vond op de effectenbeurs van Wall Street in New York een dramatische koersval plaats.⁷⁰ De waarde van de aandelen kelderde tot een fractie van de waarde die ze voor de opleving had weten te bereiken. Door de koersval verloren duizenden beleggers en speculanten hun geïnvesteerde kapitaal en werden straatarm. Belangrijkste oorzaak van de koersdaling was het snel groeiende aanbod en de achterblijvende vraag naar goederen op de wereldmarkt. Het toegenomen aanbod was het gevolg van de voortgaande mechanisatie en industrialisatie.⁷¹ Nederland, dat afhankelijk was van de wereldmarkt, ontkwam niet aan de gevolgen van de beurskrach. Het werd zelfs extra hard getroffen door de crisis omdat Nederland een relatief grote agrarische sector had.⁷² Doordat de landbouwprijzen op de wereldmarkt snel daalden werd Nederland hard geraakt.⁷³

Na 1929 begonnen de grote moeilijkheden van de crisis in Nederland pas echt op te spelen, het was één en al depressie en malaise. Tot 1933 trachtte men hier allerlei tijdelijke voorzieningen voor te treffen.⁷⁴ Ondanks alle bezuinigingen die de overheid doorvoerde resen de overheidsuitgaven toch de pan uit. De commissie Welter stelde in 1932 een plan op voor een bezuinigingsronde van 102 miljoen. Dit op een Rijksbegroting van 600 miljoen gulden.⁷⁵ Als gevolg van de economische crisis nam de werkloosheid in Nederland tussen 1929 en 1936 toe met 400.000 personen.⁷⁶ Het dieptepunt van de werkloosheid werd bereikt in de winter van 1935-1936. In deze periode waren er ongeveer 630.000 mensen werkloos wat ongeveer 25 procent op een beroepsbevolking van 2,5 miljoen was.⁷⁷

Desalniettemin werden er door de overheid pogingen ondernomen om de werklozen aan werk te helpen. Ondanks bezuinigingen werd het nodige besteed aan werkverschaffing en uitvoering van openbare werken. De plannen voor de aanleg van de Zuiderzeewerken werden ondanks de crisis met kracht doorgezet en het plan voor aanleg van twaalf verkeersbruggen werd versneld uitgevoerd. Naast het doordrukken van bestaande plannen werden er ook nieuwe initiatieven opgezet. Zo begonnen werklozen in het kader van de werkverschaffing in 1934 met de uitvoering van grootscheepse werken die leidden tot het Amsterdamse bos en het Kralingse Bos in Rotterdam.⁷⁸ Inpoldering en ontginning behoorden eveneens tot de maatregelen die tot minder werkloosheid moesten leiden maar ook deze vorm van werkverschaffing had slechts beperkt effect.⁷⁹ Een andere manier om de werkloosheid terug te brengen was om werkloze burgers naar Duitsland te sturen om daar te gaan werken. In 1938 ging het hierbij om 18.000 mensen, desondanks was dit een druppel op de gloeiende plaat.⁸⁰

In de jaren tussen 1930 en 1940 nam de industrialisatie in Nederland toe. Verschillende bedrijven ontstonden die tot dan toe niet in Nederland voorkwamen. Een opvallend verschijnsel was dat de productie sneller toe nam dan het aantal arbeiders dat nodig was voor die productie. De oorzaak hiervan was de toenemende mate van mechanisering, wat een gevolg was van de steeds doorwerkende industriële revolutie en de starheid van lonen die niet aangepast werden aan de omstandigheden.⁸¹ Ondanks dat de industrialisatie in Nederland toenam waren de wereldwijde economische omstandigheden in de late dertiger jaren over het algemeen niet gunstig. In 1937 stopte de groei van de Amerikaanse economie en kwam in een neerwaartse spiraal terecht. De internationale handel stokte omdat pogingen tot liberalisering mislukten. Land na land ging over op strengere deviezencontroles. Europese economieën hadden minder last van een neergaande economie doordat Duitsland aan een militaire wapenwedloop begon wat betekende dat de productie van oorlogsmateriaal werd opgevoerd. Landen als Frankrijk en Groot-Brittannië volgden hier in.⁸² De eerste tekenen van herstel in Nederland lieten zich reeds vanaf 1933 zien, maar de crisis bleef tot 1936 voortduren.⁸³ Het afschaffen van de Gouden standaard op 26 september 1936

68 Vries de *et al*, 2000, 280-281
69 Kok *et al*, 2010, 36.
70 Wilschut, 2006, 39.
71 Vries de *et al*, 2000, 282.
72 Dijk van *et al*, 1991, 12.
73 Ibidem, 19.
74 Houtte *et al*, 1958, 167.
75 Aerts, 2013, 230.
76 Vries de *et al*, 2000, 287.
77 Dijk van *et al*, 1991, 19.
78 Wilschut, 2006, 42.
79 Oerlemans *et al*, 1984, 117.
80 Aerts, 2013, 241.
81 Houtte *et al*, 1958, 186.
82 Kok *et al*, 2010, 44.
83 Vries de *et al*, 2000, 287.

zorgde ervoor dat handel met Nederland aantrekkelijker werd en de export deed toenemen.⁸⁴ De reden dat het Nederlandse bedrijfsleven beter ging werd pas later duidelijk. Net als de omliggende landen herstelde de economie zich door de toenemende bewapening en bevoorrading voor een mogelijke oorlog.⁸⁵ Pas in 1939, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, was de economie die zijn diepste crisis in de moderne wereldeconomie tot dan toe kende, vrijwel volledig hersteld.⁸⁶ Met het aantrekken van de economie daalde eveneens het aantal werklozen. De werkloosheidscijfers namen met 17,4 procent in 1936, 14,3 procent in 1937, 12,3 procent in 1938 af naar 9,6 procent in 1939.⁸⁷

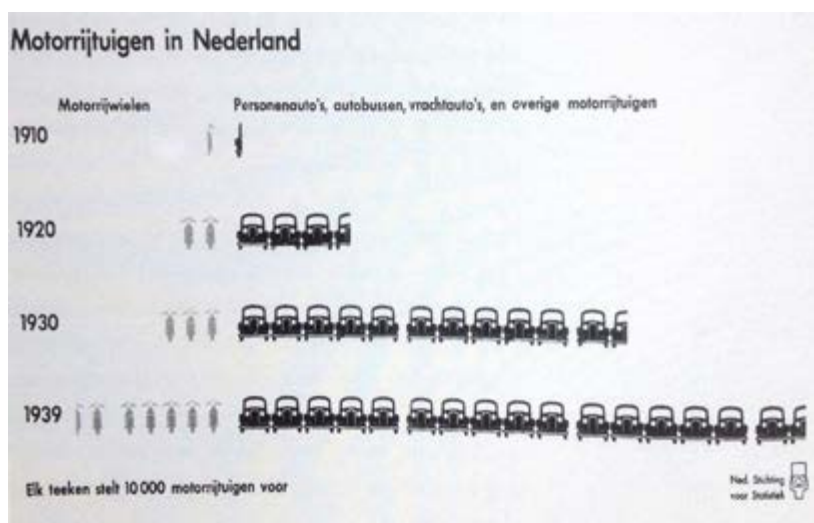
3.6 Maatschappelijke ontwikkelingen

Doordat er veranderingen op politiek en economisch vlak plaatsvonden, bleef een maatschappelijke wending niet uit. Tot in de jaren twintig was vrije tijd nog een schaars goed. De meeste werkenden hadden niet meer dan enkele dagen, tot een week of in sommige gevallen tien dagen verlof.⁸⁸ Door de invoering van de achturige werkdag en 45-urige werkweek kregen werkenden meer vrije tijd. Op de zaterdagmiddag was men vanaf dat moment vrij.⁸⁹ De komst van moderne technieken en de mechanisatie van technische processen droeg eveneens bij aan de toenemende vrijheid van de beroepsbevolking. De extra tijd die men nu had werd vooral besteed aan sport. Sporten was tot dan toe nog voor de elite, maar nu werden sporten als voetballen, hockeyen, tennissen en paardrijden opeens bereikbaar voor de gewone man. Al behielden de drie laatst genoemde sporten nog wel een elitair karakter.⁹⁰ Naast het sporten was er een andere manier om de verkregen vrije tijd in te vullen. Het toerisme kreeg in deze dagen eveneens een impuls. Een nieuwe vorm van vrijetijdsbesteding was kamperen. Het verpozen in de vrije natuur werd gezien als een gezonde bezigheid, zeker voor de stedelingen.⁹¹ Behalve het kamperen trok het dagtoerisme aan. Een bezoek aan het strand of bos behoorde nu plots tot de mogelijkheden waar dat eerder niet het geval was.⁹² Doordat het fietsenbezit meer gemeengoed was geworden steeg de mobiliteit enorm en daarmee de dagjes uit. De Algemene Nederlandse Wielrijders Bond (ANWB) speelde hier op in door de aanleg van rijwielpaden en 'Bondswandelwegen' wat de buitenrecreatie mede bevorderde.⁹³ Deze nieuwe vormen van vermaak waren onder andere te danken aan de nieuwe mobiele vooruitgang die het reizen met trein, bus en fiets mogelijk maakten.⁹⁴

Voor de gewone man veranderde het leven in de jaren twintig van de 20^e eeuw stukje bij beetje. De materiële ongelijkheid nam af en de afstand tussen arm en rijk werd kleiner. Het leven werd aangenamer doordat de financiële situatie beter werd. Door die verbeterde financiële positie was er meer geld voorhanden voor de aangename dingen in het leven. De loonsverhogingen gingen niet meer alleen op om te voorzien in de eerste levensbehoeften zoals eenvoudig voedsel, huisvesting en verwarming maar konden besteed worden aan zaken die het leven comfortabeler maakten. Er ontstond financiële ruimte voor het veraangemen van de inrichting van de woning, het nemen van een abonnement op een krant of contributie van een vereniging. Nieuwe vormen van amusement als theater en bioscoop gingen opeens ook tot de mogelijkheden behoren.⁹⁵ In het dagelijks leven kregen velen de beschikking over een toenemend aantal nieuwe apparaten. De grammofoon, stofzuiger, elektrische wasmachine en het fototoestel kwamen voor menigeen binnen bereik. Daar kwam kort na 1930 de radio en telefoon bij die zich toen massaal gingen verspreiden.⁹⁶ Voor sommigen was het zelfs mogelijk om zich een auto te veroorloven. Tussen 1925 en 1939 steeg het aantal personenauto's van 18.000 naar 100.000 stuks.⁹⁷

Het interbellum was tevens een tijd waarin men gefascineerd was van wetenschap en techniek. Zo was er grote belangstelling voor speciale vluchten van de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM) die met de Pelikaan in 1933 en met de Uiver in 1934 vluchten maakte.⁹⁸ De interesse en kennis in de wetenschap die door Nederlanders werd ontwikkeld werd internationaal verspreid en gewaardeerd. Dit kwam tot uiting in de Nobelprijzen die Nederland in het interbellum kreeg. In 1924 kreeg W. Einthoven (1860-1927) de Nobelprijs voor zijn ontdekking van het

84 Wilschut, 2006, 101.
 85 Oerlemans *et al*, 1984, 119.
 86 Vries de *et al*, 2000, 289.
 87 Dijk van *et al*, 1991, 20
 88 Schuursma, 2000,84
 89 Wilschut, 2006, 92.
 90 Oerlemans *et al*, 1984, 85.
 91 Wilschut, 2006, 12.
 92 Houtte *et al*, 1958, 117.
 93 Aerts, 2013, 245.
 94 Oerlemans *et al*, 1984, 85-86.
 95 Aerts, 2013, 217.
 96 Oerlemans *et al*, 1984, 84.
 97 Dijk van *et al*, 1991, 17.
 98 Aerts, 2013, 245.

|Afbeelding 17 Overzicht van het aantal motorrijtuigen in Nederland. Tussen 1920 en 1939 steeg het aantal motoren, personenauto's, autobussen, vrachtauto's en overige motorrijtuigen explosief van ongeveer 55.000 naar 230.000. Nederland werd mobiel. Van crisis leek voor autoverkopers geen sprake.

elektrocardiogram (ECG), in 1929 de geneeskundige C. Eijkman (1858-1930) voor zijn vitamineonderzoek bij de ziekte beriberi en in 1936 de chemicus P. Debije (1884-1966) voor zijn elementair scheikundig onderzoek.⁹⁹

Op het gebied van vrouwenemancipatie traden in Europa, en in zekere mate in Nederland, de jaren na de eerste wereldoorlog eveneens veranderingen op. Doordat mannen in landen als Duitsland, Engeland en Frankrijk naar het front werden gestuurd en later niet of gewond terugkeerden, moesten vrouwen de werkplekken opvullen in bijvoorbeeld de oorlogsindustrie en het openbaar vervoer waardoor zij zich bewust werden van de vrijheden die ontstonden.¹⁰⁰ Deze bewustwording van zelfstandigheid en onafhankelijkheid bracht naast het werken ook het ontdekken van het nachtleven, met al zijn facetten, met zich mee. Dit resulteerde er in dat vrouwen werden blootgesteld aan zaken die tot dan toe onbekend waren, zoals dans en drugs. Alle soorten drugs waren te verkrijgen maar het gebruik van cocaïne nam snel toe.¹⁰¹ Hoewel Nederland neutraal was tijdens de Eerste Wereldoorlog veranderden de verhoudingen tussen de seksen ook in ons land. De ontwikkelingen die zich in de omringende landen afspeelden traden eveneens in Nederland op. Nederland liep dan wel niet voorop maar de intrede van de jazz- en danscultuur nam eveneens in ons land aanvang.

Het straatbeeld veranderde eveneens in deze periode. Hadden de vrouwen zich tijdens de jaren tot het einde van de Eerste Wereldoorlog nog vooral praktisch gekleed, in de jaren twintig veranderde deze kledingstijl. De dames, voornamelijk uit burgerkringen, de arbeiders bleven hier in achter, werden geïnspireerd door de filmsterren die op het witte doek het, in hun ogen, ideaalbeeld vertoonden. Vrouwen gingen kortere rokken dragen of zelfs broeken, make-up gebruiken en rookten sigaretten.¹⁰² Bij de verandering van outfit kon het lichaam niet achterblijven. De kapsels werden verzorgder wat er toe leidde dat de kapsalons en beautyshops vrouwen aan gingen nemen.¹⁰³

|Afbeelding 18, 19 Doordat vrouwen meer vrijheden kregen, gingen zij zich anders kleden. De rokken werden in de jaren '20 korter waardoor blote benen tevoorschijn kwamen. Een icoon als Coco Chanel, die op dat moment haar eerste succes kende, diende als rolmodel. Zij droeg korte rokken waarna de 'gewone' vrouw haar voorbeeld volgde. Op de rechter afbeelding is te zien welke badkledij in de jaren '20 in de mode was.

99 Bremer, 2006, 28.

100 Tas van der, 2011, 4.

101 Ibidem, 2.

102 Heijligers, et al, 1987, 114.

103 Houtte et al, 1958, 118.

Voor de gewone man veranderde er eveneens het nodige op kledinggebied. De gesteven boorden maakten plaats voor overhemden met slappe boord, het vest door een pullover, bretels ruimden het veld, terwijl het dragen van en riem de nieuwe manier werd om de broek op te houden. Het mocht allemaal wat minder stijf en nonchalanter. Een van de oorzaken van de veranderingen op kledinggebied was de komst van grootwinkelbedrijven. De beter verdienende arbeiders kregen de kans om hun kledingstijl aan te passen aan de stijl van gegoede burgers.¹⁰⁴ Tot dan toe droegen deze mannen veelal afdankertjes van anderen, zelf gebreide of genaaide kleding. Onder andere Clemens en August Brenninkmeijer, kortweg C&A genoemd, introduceerden de confectiekleding zodat de mannen zich een nieuw pak konden veroorloven dat veel goedkoper was dan een maatpak dat alleen voor de meer welgestelden binnen handbereik lag.¹⁰⁵ Vanaf dat moment konden de arbeiders inkopen doen in de winkels van onder andere C&A, zodat zij qua kleding niet onder hoefden te doen voor de beter gesitueerde burger. Deze periode van verandering wordt ook wel de *roaring twenties* genoemd. De tijd van vlottere, intensievere en soms meer losbandige manier van leven. De bruisende levenslust en vrijheidsdrang die jongeren zich liet gelden, het snellere levensritme wat veroorzaakt werd door de komst van auto, vliegtuig, radio, film en krant.¹⁰⁶

Niet onder alle groepen van de bevolking traden deze nieuwe verschijnselen op. De confessionelen koesterden sterke waarde aan de traditionele verhoudingen van het gezin. De vrouw was hier, als ze eenmaal gehuwd was, handelingsonbekwaam en ondergeschikt aan haar echtgenoot. Haar taak bestond uit het verzorgen van het gezin en het krijgen van kinderen, in Katholieke kringen waar voorbehoedsmiddelen verboden waren, het liefst zo veel mogelijk. De lijn van denken over de vrouw en seksualiteit bij socialisten en liberalen stond lijnrecht tegenover de opvattingen van de confessionelen. Deze groepen gingen voor een kleiner gezin waar de kwaliteit hoogwaardiger was. Tevens zagen de socialisten en liberalen seksualiteit iets wat los stond van voortplanting en waren voor het gebruik van voorbehoedsmiddelen.¹⁰⁷

Verzuiling

In deze tijd van secularisatie, vernieuwing en verlichting op financieel gebied raakte God en gebod niet op de achtergrond. Het tegenovergestelde gebeurde. Secularisering versterkte de verzuiling en ontlokte pleidooien voor godsdienstige herleving.¹⁰⁸ De ontkerkelijking nam toe, maar voor velen werd de band met het kerkgenootschap inniger en de geloofsbeleving meer bewust en doorleefd.¹⁰⁹ Deze band en beleving ging samen met de gedachte dat men tot een specifieke gemeenschap behoorde met een eigen identiteit, met eigen inzichten op levensbeschouwelijk, politiek en moreel terrein, met een eigen zingevend verleden en met eigen tradities, gebruiken en zelfs taal.¹¹⁰ Dit had tot gevolg dat de band tussen de religieuze en politieke wereld sterker werd en doorgevoerd in het culturele en economische leven. Voor katholieken en Protestanten was het feit hierbij dat ze bij een kerk behoorden van grotere betekenis dan hun sociaal-economische positie. Dit is terug te zien in het stemgedrag. In bijvoorbeeld 1918, waar de socialisten hadden gehoopt de Christelijke arbeiders te kunnen trekken naar de SDAP, gebeurde dit niet. Katholieke en Protestantse arbeiders stemden op hun eigen Christelijke partij en niet op de socialisten.¹¹¹ De verschillende banden binnen de verschillende richtingen leidden er toe dat er per levensbeschouwelijke stroming een netwerk werd gevormd van eigen stichtingen, organisaties en verenigingen. Binnen deze stroming kon bijna het gehele leven zich afspelen. Niet alleen de kerkgang en politieke activiteit, maar ook werk en vrijetijdsbeleving, het dagelijkse leven als school, radiovereniging en voetbalclubs en bij het overlijden de plek waar men begraven kon worden.¹¹² Deze spreiding van stromingen leidde er in de jaren dertig in het interbellum toe dat de term verzuiling aan dit proces werd gegeven.¹¹³ Binnen de zuilen waren er vier stromingen te herleiden. Die van de Katholieken, de (orthodox-) Protestanten en de zuil van de sociaaldemocratische arbeiders. Naast deze drie zuilen ontstond, tegen wil en dank, een vierde zuil voor de mensen die zich tegen de `schotjesgeest` verzetten: de liberale of algemene zuil.¹¹⁴ Dit nieuwe bestel van vier zuilen zou tot in de jaren zestig van de 20^e eeuw blijven functioneren. Een belangrijk effect van de verzuiling was een grote maatschappelijke stabiliteit. Noch de modernisering van de jaren twintig, noch de ellende van de crisis van de jaren dertig zou al te veel invloed hebben op de structuur van de Nederlandse samenleving.¹¹⁵

104 Heijligers, *et al*, 1987, 115-116.

105 Wilschut, 2006, 17.

106 Heijligers, *et al*, 1987, 113.

107 Dijk van *et al*, 1991, 27.

108 Kok *et al*, 2010, 9.

109 Aerts, 2013, 217.

110 Ibidem, 218.

111 Wilschut, 2006, 88.

112 Dijk van *et al*, 1991, 3.

113 Aerts, 2013, 218.

114 Dijk van *et al*, 1991, 3.

115 Aerts, 2013, 219.

3.7 Ontwikkelingen in de beeldende kunst

Omdat Nederland neutraal was tijdens de Eerste Wereldoorlog raakte het cultureel betrekkelijk geïsoleerd.¹¹⁶ Dit was echter niet van invloed op de gebeurtenissen in de wereld van de kunst. In de jaren waarin de Eerste Wereldoorlog werd uitgevochten en in de periode tussen de beide Wereldoorlogen in, volgden de ontwikkelingen op cultureel vlak elkaar in hoog tempo op. De aanloop naar deze veranderingen werd al rond 1900 ingezet. Na de Eerste Wereldoorlog werd dit proces alleen nog maar versterkt en versneld door de verwachtingen die men had van het tot stand brengen van een nieuwe en een betere samenleving. Kunstenaars poogden de kunst van de grond af aan opnieuw op te zetten, waardoor zij het beeld van de nieuwe mens en de nieuwe maatschappij probeerden vorm te geven. De oorlog was voor velen, en zeker voor de kunstenaars, een tijd geweest van ongemotiveerde verschrikking. Na de oorlog was er een periode waarin over nieuwe mogelijkheden, broederschap, ontwapening, de Volkerenbond en ook een nieuwe kunst hardop kon worden gedroomd. Dat er gedroomd werd blijkt uit het feit dat de ene na de andere beweging werd opgericht. Er heerste een luxe aan manifesten, programma's, initiatieven en groeperingen waar een keur aan nieuwe stijlen en stromingen ontstond.¹¹⁷

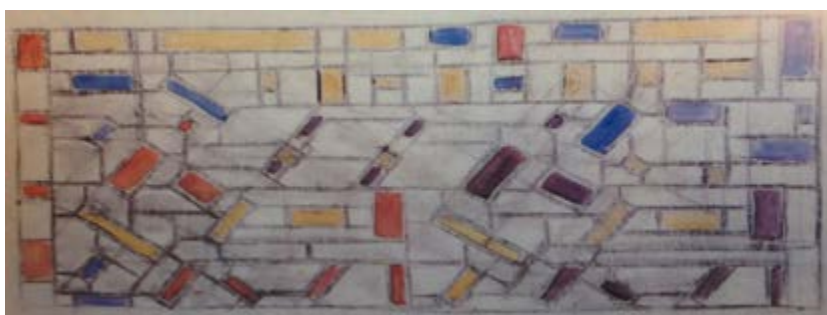
De veranderingen in de kunst deden zich al voor de eeuwwisseling van de 19^e naar de 20^e eeuw voor. Gaandeweg begon men anders tegen de betekenis van de schilderkunst aan te kijken en werd er geëxperimenteerd, wat leidde tot een veelvoud aan nieuwe stijlen in het begin van de 20e eeuw. Als aanloop naar de veranderingen in de kunsten werden de werken van de schilders Van Gogh (1853-1890) en Cézanne (1839-1906) gezien. Zij waren al voor de eeuwwisseling de richting ingeslagen die later zou leiden tot expressionisme en kubisme. Samen met fauvisme en futurisme hadden deze stromingen rond 1910 beddingen gevormd, volkomen los van het naturalisme.¹¹⁸ Het naturalisme was tot dan toe een geliefde stijl om in te werken. De werken die tot dan toe veel gemaakt werden, waren geïnspireerd op natuurlijke vormen. Na 1918 werd in Nederland het impressionisme in de schilderkunst gaandeweg verdrongen door het expressionisme. Onder andere Van Dongen (1877-1968) en Charley Toorop (1891-1955) hingen deze stroming aan, waarbij het werk van Toorop zich vooral kenmerkte door haar krachtige expressieve portretten. Tegelijkertijd ontwikkelde zich eveneens de abstracte schilderkunst.¹¹⁹

|Afbeelding 20 Bart van der Leck, lid van kunstgroep De Stijl, maakte verschillende studies van dezelfde voorstelling. Links Studie voor Compositie 5, 'Ezelrijders' Bart van der Leck, 1917. Gouache op papier. 65 x 150 cm.

|Afbeelding 21 Studie voor Compositie 6, 'Ezelrijders' Bart van der Leck, 1917. Gouache op papier. 61 x 150 cm.

|Afbeelding 22 Studie voor Compositie 5, 'Ezelrijders' Bart van der Leck, 1917. Gouache op papier. 62,5 x 121 cm.

116 Groenendijk et al, 2006, 23.

117 Houtte et al, 1958, 332.

118 Ibidem, 115.

119 Oerlemans et al, 1984, 123.

Deze nieuwe manier van denken openbaarde zich het meest bij kunstenaarsgroep 'De Stijl', die bestond uit leden afkomstig uit verschillende disciplines waaronder Van Doesburg (1883-1931), Mondriaan (1872-1944), die zich wendde tot een rythmiek van lijnen en punten en Van der Leek (1876-1958) die zijn kunstopvatting doorvoerde tot het weergeven van enkele kleurvakjes.¹²⁰ Naast voornoemde personen waren beeldhouwer Vantongerloo (1886-1965), dichter Kok (1882-1969) en architecten als Oud (1890-1963), Wils (1891-1972), 't Hoff (1887-1979) en Rietveld (1888-1964), die tevens meubelmaker was, lid van deze groep.¹²¹ Centraal thema van deze groep was het bevorderen van een nieuw schoonheidsbewustzijn, gericht op het universele. Traditie, dogma en het vooropstellen van het individuele vormden obstakels. Daarmee moest schoon schip gemaakt worden. Opvattingen over de eenheid der kunsten, waardoor een evenwichtige omgeving kon worden verkregen die in de toekomst het totale leven zou beheersen, hadden hun oorsprong eveneens bij Berlage (1856-1934), maar kregen in De Stijl een utopische bijklank.¹²² De architecten die in de eerste periode lid waren van het genootschap, waren vooral geïnspireerd door het werk van Berlage en de uit de Verenigde Staten afkomstige Frank Lloyd Wright (1867-1959). Lang bleef de groep niet in deze vorm bestaan. Om verschillende redenen gingen zij ieders hun weegs. Oud bijvoorbeeld verliet De Stijl omdat hij vond dat de esthetische idealen voor woningbouw onvoldoende aan praktische eisen werden getoetst.¹²³ De richting van De Stijl is een van de stromingen die de wereld van de beeldende kunst in Nederland rond en kort na de Eerste Wereldoorlog vernieuwden.¹²⁴ Deze groep gaf onder meer in de periode 1917-1931 het tijdschrift 'De Stijl' uit dat een bijdrage leverde aan de opkomende abstracte stroming.¹²⁵ De grondslag van het tijdschrift vormt de gedachte dat de moderne mens niet meer gericht is op het natuurlijke en op het gevoel maar op de zich bewust wordende geest. Het leven wordt een meer abstract leven waarvan de kunst de beeldende werking van de realiteit vormt.¹²⁶ Door het overlijden van Van Doesburg in 1931 kwam er een einde aan de uitgave van het tijdschrift De Stijl. Met het verdwijnen van het tijdschrift en het overlijden van Van Doesburg kwam er geen einde aan een periode. Het gedachtegoed leefde voort in het werk van 'a-artistieke', functionalistische architecten die de stijl in stelling brachten in strijd tegen het traditionalisme.¹²⁷

[Afbeelding 23 *In Groningen was ook een kunstenaarscollectief. Jan Altink was een van de schilders. Hij schilderde Korenlandschap, 1926, wasverf op doek 60 x 73cm. Werken van De Ploeg kenmerken zich door het felle kleurgebruik.*

[Afbeelding 24 *Johan Dijkstra schilderde rond 1927, Blauwborgje, olieverf op doek, 53 x 70cm. Dit werk is veel groffer dan het werk van Altink op de afbeelding hiernaast*

Naast de Bergense groep was er in Groningen een kunstkring geheten De Ploeg met onder andere Werkman (1882-1945), Van der Zee (1898-1988) en Alkema (1900-1981).¹²⁸ Net als bij kunstenaarscollectief De Stijl waren er bij De Ploeg naast schilders ook architecten actief waaronder de Groninger gemeentearchitect Bouma (1899-1959) en de architecten Boer (1895-1971) en Reitsma (1892-1976).¹²⁹

120 Houtte *et al*, 1958, 115.

121 Groenendijk *et al*, 2006, 23.

122 Idem.

123 Idem.

124 Houtte *et al*, 1958, 325.

125 Ibidem, 115.

126 Houtte *et al*, 1958, 324.

127 Groenendijk *et al*, 2006, 24.

128 Boef van den *et al*, 2013, 111.

129 Fennema *et al*, 2008, 35.

3.8 Ontwikkelingen in de architectuur

Aan het einde van de 19^e eeuw leefde de helft van de Nederlandse burgers in een penibele situatie. Bijna een kwart, 23 procent, van de burgers woonde in een eenkamerwoning en 31 procent in een tweekamerwoning.¹³⁰ De komst van de woningwet in 1901 moest er voor zorgen dat deze aantallen verminderden ter verbetering van de volkshuisvesting van ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking. Om de uitvoering van de nieuwe woningwet mogelijk te maken moest er op grote schaal worden gebouwd. Grote en snelgroeiende gemeentes werden daarom gedwongen om uitbreidingsplannen op te stellen waarin ruimte werd gecreëerd voor woningbouw voor de lagere sociale klasse.¹³¹ Om deze vooruitgang op de woningmarkt te bevorderen stelde de overheid subsidie beschikbaar om bouwprojecten te realiseren. Het duurde echter nog een aantal jaren voordat van deze subsidie gebruik werd gemaakt.

Pas in 1918, na de Eerste Wereldoorlog, nam de bouw op grote schaal toe. De woningnood die op dat moment nog steeds heerste, versnelde dit bouwproces waartoe de regering besloot stimulerende maatregelen te treffen zodat er meer huizen werden gebouwd. Midden jaren twintig nam de particuliere woningbouw een grote aanvang waarna de subsidieregeling voor sociale woningbouw gaandeweg werd afgebouwd. Om de sociale woningbouw mogelijk te maken werden er initiatieven ontplooid om gezamenlijk te voldoen aan de grote vraag naar woningen. In veel gemeentes, waaronder Amsterdam, werd een Gemeentelijke Woningdienst opgericht en verschillende coöperatieve woningbouworganisaties. Beide partijen bouwden veel woningen in het eerder door Berlage ontworpen stadsuitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid.¹³²

Door de komst van de woningwet en de vraag naar veel woningen nam de bouw van nieuwe huizen aan het begin van de 20^e eeuw en vooral in het interbellum een grote toevlucht. Berlage was degene die rond 1900, op het moment dat in Nederland veranderingen in de schilderkunst optraden en de woningwet werd aangenomen, een eigen bouwstijl ontwikkelde. Hij ontwierp los van het historisch denken, een eigen stijl waarin de gebruikseisen en de constructie de vorm bepaalden. De architectuur van Berlage straalde logica, rust, sereniteit en soberheid uit. Berlage bouwde eenvoudige volumes in een ritmische en abstracte vlakverdeling in baksteenarchitectuur. Deze bouwwerken kwamen op een logisch-rationele manier tot stand.¹³³ Bekende werken van Berlage zijn de Amsterdamse Beurs in Amsterdam en het Gemeentemuseum in Den Haag.¹³⁴ Hoewel de meest bekende bouwwerken van Berlage al voor het interbellum werden voltooid, was zijn werk voor andere architecten de opmaat naar de nieuwe manier van werken wat tot uiting kwam in de periode na de Eerste Wereldoorlog. Ondanks dat Berlage geen vernieuwer was, speelde hij een buitengewoon belangrijke rol in de Nederlandse en Europese architectuur vanaf het begin van de 20^e eeuw. Hij was echter meer een bemiddelaar tussen het oude en nieuwe bouwen dan een radicale vernieuwer.¹³⁵ Berlage werd dan ook wel gezien als de vader van de moderne Nederlandse architectuur.¹³⁶ Het was overigens niet alleen Berlage die er voor zorgde dat er een kentering in de Nederlandse architectuur plaatsvond. In de jaren 1910-1920 was de Amerikaan Frank Lloyd Wright een belangrijke inspiratiebron die een rol speelde bij de vorming van zowel de expressionistische als de Stijlarchitectuur. Bovendien zorgde het meesterschap van Le Corbusier (1887-1965) ervoor dat vooral de Groep '32 in de latere jaren van het interbellum zich liet leiden in hun streven naar een architectuur die zowel zakelijk als kunstzinnig was.¹³⁷

Naast Berlage waren er voor en tijdens het interbellum andere Nederlandse architecten actief die binnen een nieuwe vormtaal ontwierpen en mede zorg droegen voor het veranderen van de architectuur in Nederland. Zo was er kort na de voltooiing van de Beurs van Berlage het evenwichtig geometrisch rationalisme van De Bazel (1869-1923) en daarnaast het speelse en fantasievollere werk van Kromhout (1864-1940).¹³⁸ Een reactie op het werk van Berlage was het scheepvaarthuis van Van der Mey (1878-1949) in Amsterdam. Deze vrij onbekende architect bekleedde de gevel van het pand met tal van versieringen. Samen met De Klerks (1884-1923) schilderachtige woningen en Kramers (1881-1961) Bijenkorf in Den Haag waren deze bouwwerken de beginselen van de Amsterdamse School.¹³⁹ Om aan de enorme vraag naar woonruimte te voldoen stelde de overheid geld beschikbaar om deze woningen daadwerkelijk te verwezenlijken. Door het toekennen van overheidssubsidies waren er in Amsterdam volop mogelijkheden om te experimenteren met betrekking tot sociaal-economische, technische en esthetische factoren voor de woningbouw.¹⁴⁰ Dat er volop geëxperimenteerd werd blijkt uit de vele woningen die in deze periode tot stand

130 Cammen van der *et al*, 2006, 88.

131 *Ibidem*, 81.

132 Groenendijk *et al*, 2006, 19.

133 Vanbreeden *et al*, 1996, 51.

134 Oerlemans *et al*, 1984, 122.

135 Vanbreeden *et al*, 1996, 118-119.

136 Groenendijk *et al*, 2006, 17.

137 *Ibidem*, 8.

138 Houtte *et al*, 1958, 115.

139 Oerlemans *et al*, 1984, 122.

140 Casciato, 1991, 25.

zijn gekomen. Veel van de nieuw te bouwen behuizing kenmerkte zich door een expressionistische baksteenarchitectuur. Deze manier van bouwen leidde er in 1916 toe dat Gratama (1877-1947) deze bouwstijl 'Amsterdamse School' ging noemen.¹⁴¹ Een kenmerk van de Amsterdamse School is de verwijzing naar het organische, het natuurlijk gegroeide en de bijbehorende asymmetrische opbouw van de gevel en afzonderlijke details en decoratie.¹⁴² Ambachtslieden konden dankzij deze stijl naar hartelust hun werk tot uiting brengen. Naast de kenmerkende baksteenarchitectuur werden de bouwwerken voorzien van veel ambachtelijke uitbundigheid als timmer-, beeldhouw-, metsel-, smeedijzer- en glazenier werk en op deze manier tot leven gebracht.¹⁴³ Dat de Amsterdamse Schoolstijl niet alleen in Amsterdam aanzien genoot blijkt uit het feit dat er nationaal in deze stijl werd gebouwd, zij het in een soms afgeleide eigen stijl. Bekende voorbeelden zijn terug te vinden in onder meer Groningen en Bergen (Noord-Holland).¹⁴⁴ Zelfs in het buitenland werd deze vorm van Nederlandse bouwkunst met grote interesse gevolgd.¹⁴⁵

[Afbeelding 25 Woonhuis met berging in de Amsterdamse Schoolstijl in Bergen (Noord-Holland). De Organische vormgeving en variatie in metselwerk zijn kenmerkend voor deze stijl. Door middel van een muurtje worden huis en schuur met elkaar verbonden.

[Afbeelding 26 In Groningen werd ook volop in de Amsterdamse Schoolstijl gebouwd. Dit dubbele woonhuis is meer geometrisch van opzet. Bakstenen zijn op verschillende manieren toegepast en zorgen voor karakter.

Toen de achterstand in woningbouw na 1918 enorme bedrijvigheid teweegbracht, ontwikkelde zich naast de al bestaande stijlen een nieuwe stroming, het kubisme. De meetkundig vereenvoudigde vormen leenden zich bijzonder goed voor de bouwkunst. Leden van De Stijl, die niet alleen op het gebied van schilderkunst actief waren, maar ook in de architectuur, deden zich gelden binnen het kubisme. Bijvoorbeeld Van Doesburg en Rietveld, bekend van zijn Rietveld-Schröder-huis, onderscheidden zich met de streng kubistische beïnvloede composities van strakwandige volumens en verticaal geaccentueerd lijnenspel.¹⁴⁶ Een andere Nederlandse architect waarvan het werk in deze bouwstijl onder meer tot uiting kwam was Dudok (1884-1974) die de architect was van onder andere het Hilversumse raadhuis.¹⁴⁷ Dit raadhuis kenmerkt zich in tegenstelling tot het Schröder-huis van Rietveld niet in de grote betonnen elementen en primaire kleuren, maar is uit één kleur baksteen opgetrokken.¹⁴⁸

Dat de periode na de Eerste Wereldoorlog een periode was van vernieuwing en verandering blijkt wel uit het feit dat er naast de Amsterdamse School en De Stijl nog een andere vorm van bouwen in opkomst raakte: het Nederlands functionalisme. Deze nieuwe functionele vorm van architectuur werd aangeduid als Het Nieuwe Bouwen en wordt nog steeds beschouwd als een belangrijke voedingsbodem van de internationale moderne beweging in de architectuur. De architecten van het Nieuwe Bouwen waardeerden Berlage vooral vanwege zijn denkbeelden over normalisering en standaardisering in de woningbouw. Echter radicaliseerden zij deze ideeën tot een pleidooi voor een geïndustrialiseerde bouwproductie die betaalbare woningbouw in grote hoeveelheden mogelijk moest maken. Ze verzetten zich daarom fel tegen de ambachtelijkheid en de gevelarchitectuur van de Amsterdamse school.

141 Ibidem, 9.

142 Derwig *et al*, 1991, 15-16.

143 Groenendijk *et al*, 2006, 20.

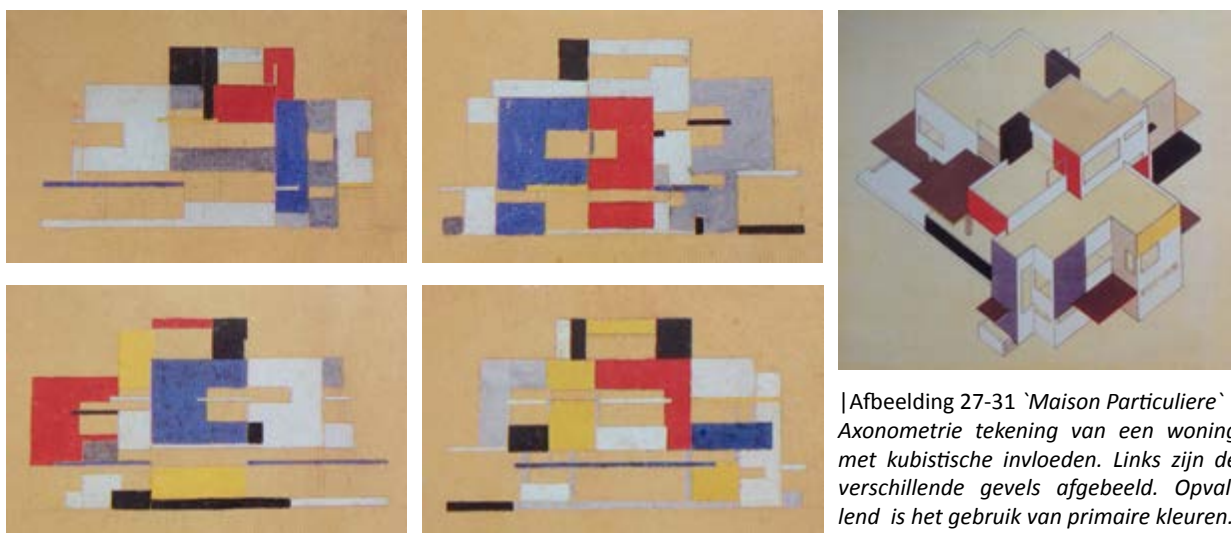
144 Ibidem, 21.

145 Houtte *et al*, 1958, 326.

146 Idem.

147 Ibidem, 115.

148 Groenendijk *et al*, 2006, 172.

| Afbeelding 27-31 'Maison Particuliere' Axonometrie tekening van een woning met kubistische invloeden. Links zijn de verschillende gevels afgebeeld. Opvallend is het gebruik van primaire kleuren.

In tegenstelling tot De Stijl was het Nieuwe Bouwen wel een hechte club.¹⁴⁹ Door de komst van nieuwe bouwtechnieken zoals gewapend beton en systeembouw werd het mogelijk om andere vormen binnen de architectuur toe te passen.¹⁵⁰ Waren het eerder de bakstenen die het geraamte van het gebouw bekleedden, nu mocht het skelet van beton en staal worden gezien. De muren hadden geen dragende functie meer waardoor wanden, geheel opgetrokken uit glas, mogelijk waren. Deze nieuwe technieken beheersten naast de constructie tevens het schoonheidsideaal.¹⁵¹ Een bekend voorbeeld is de Van Nelle Fabriek in Rotterdam.¹⁵² Tevens werd in deze periode in Den Haag het eerste flatgebouw in Nederland verwezenlijkt.¹⁵³

De Stijl en Het Nieuwe Bouwen waren bewegingen die met een betrekkelijk kleine geïsoleerde groep mensen werd ontwikkeld en vervolgens via wijdvertakte, internationale netwerken werden verspreid. Binnen de netwerken was een intensieve wederzijdse uitwisseling. De Nederlandse betrokkenheid bij de bijeenkomsten van de *Congres Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM)* was van begin tot eind dan ook prominent. Bij haar oprichting in 1928 liet Nederland zich vertegenwoordigen door architecten van verschillende generaties. De architecten Berlage, Rietveld en Stam (1899-1986) waren aanwezig.¹⁵⁴ In 1930 werd Van Eesteren (1897-1988) zelfs voorzitter van dit internationale forum en zou dit tot 1947 blijven.¹⁵⁵ Spil bij de oprichting van de CIAM was Le Corbusier. De tot dan toe gebruikelijke architectuurstijlen werden door onder andere diezelfde Le Corbusier verworpen. Oude uitingen, vormgeving en de manier van bouwen voldeden niet meer bij de technische mogelijkheden. "In architectuur zijn de oude grondvesten dood" schreef Le Corbusier in het in 1924 verschenen "*Vers une Architecture*".¹⁵⁶ Men kon alleen opnieuw beginnen en de ware architectuur slechts terug vinden nadat er nieuwe grondvesten zijn gebouwd. Le Corbusier voorzag dat er de eerstvolgende twintig jaar moest worden gewerkt om een nieuwe basis voor architectuur op te richten. Die komende twintig jaar, de tijd dat het interbellum ongeveer zou duren, waarvan Le Corbusier op het moment van schrijven overigens nog niet wist dat deze periode ongeveer zo lang zou bestrijken, zou een periode worden van grote omwenteling met grote problemen, een periode van analyse, experiment, een periode van omwenteling in de esthetiek, een periode voor het uitwerken van een nieuwe esthetiek.¹⁵⁷ Le Corbusier stelde dat de grote lijn van de traditionele architectuur slechts kon worden teruggevonden na een volledige herziening van haar middelen en nadat er een volledig nieuwe basis gelegd werd, gesteund op de logica. De Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright keerde zich reeds voor 1900 af van de stijllimitatie met haar valse opsieringen. Hij richtte zich op het rationele en utiliteitsbeginsel.¹⁵⁸ Binnen De Stijl was via Van Doesburg deze vorm van architectuur gelieerd aan het werk van Le Corbusier in Frankrijk en met Gropius (1883-1969) in Duitsland met zijn Bauhaus. De denkbeelden van Le Corbusier, gelieerd aan de CIAM gedachte vonden dan ook hun weg in de Nederlandse architectuur. Maar deze gedachte vond niet alleen binnen de architectuur en stedenbouw zijn weg. Binnen de CIAM gedachte kregen de reeds bestaande ideeën en modellen die belangrijke stappen op weg naar versmelting van stedenbouw en groen in gang hadden gezet, eveneens gestalte. De tuinstad beweging en het Amerikaanse parkstelsel zijn hier voorbeelden van.¹⁵⁹

149 Ibidem, 25-26.

150 Wilschut, 2006, 15.

151 Oerlemans *et al*, 1984, 122.

152 Groenendijk *et al*, 2006, 462.

153 Stenclak, 2003, 188.

154 Groenendijk *et al*, 2006, 8.

155 Cammen van der *et al*, 2006, 137.

156 Vanbreeden *et al*, 1996, 48.

157 Idem.

158 Houtte *et al*, 1958, 114-115.

159 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 58-59.

Rond 1930 vervlakte de Amsterdamse Schoolstijl, die toen zijn creatief hoogtepunt al had bereikt, en ging langzamerhand op in de meer traditionele bouwwijze van de Delftse School.¹⁶⁰ Deze bouwstijl was een antwoord op alle nieuwe vormen van bouwen met nieuwe technieken en mogelijkheden. Bij sommige mensen ontstond een afkeer tegen al deze nieuwe stijlvormen met onder andere de platte daken en strakke lijnen. Er werd terug gegrepen op de meer traditionelere vormen van bouwen met de sobere baksteenarchitectuur en de hoge kappen.¹⁶¹ Granpré Molière (1883-1972) was een van de architecten die ging bouwen volgens de traditionele principes. Omdat hij hoogleraar was op de Technische Hogeschool in Delft en daar zijn leer verkondigde ontstond de Delftse School. Binnen deze bouwstijl werd naar een meer nederige architectuur gezocht die op eeuwige waarden was gebaseerd wat zich in een meer traditionelere vorm van bouwen uitte.¹⁶² In de wijken die in de jaren dertig zijn gebouwd is deze architectuurstijl terug te vinden.¹⁶³

3.9 Ontwikkelingen in de landschapsarchitectuur

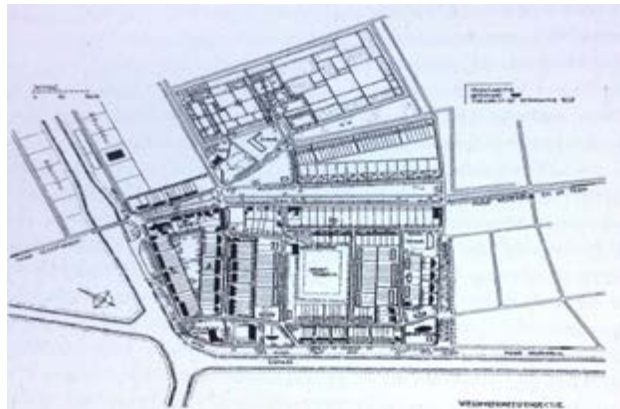
Wieringermeer inpoldering

Dat Nederland in de eerste decennia van de 20^e eeuw volop aan veranderingen onderhevig was blijkt eveneens uit de inrichting van de buitenruimte op zowel kleine als grote schaal. Na de Eerste Wereldoorlog volgden de gebeurtenissen in het Nederlandse landschap elkaar met rasse schreden op. Opmerkelijk hierbij is dat het niet de tuin- en landschapsarchitecten waren die deze nieuwe ontwikkelingen doorvoerden, maar dat architecten en stedenbouwkundigen in het begin van de 20^e eeuw de voortrekkers waren van deze veranderingen.¹⁶⁴

Door de toenemende vraag aan landbouwareaal werden er plannen opgezet om land in te polderen. Een van de eerste grote landschappelijke opgaven in het interbellum was de inpoldering van de Wieringermeer.¹⁶⁵ Op een geheel nieuw drooggemalen land moest een nieuw landschap worden gecreëerd, een landschap waarin naast landbouw ook infrastructurele voorzieningen moesten worden getroffen en woningen gebouwd. Een combinatie van het werk van zowel stedenbouwkundige Granpré Molière (1883-1972) als groenspecialist Bijhouwer (1898-1974) schiepen een nieuw 'typisch Hollands' landschap bestaande uit rechte wegen beplant met bomen in een praktisch agrarisch landschap. De erven werden door Bijhouwer aangeplant evenals wegen en de kernen van dorpen.¹⁶⁶ Dit gehele plan voor de inrichting van nieuw geschapen land kwam zo van de tekentafel en werd in de nieuwe polder toegepast.

| Afbeelding 32 Middenmeer in de Wieringermeerpolder is één van de dorpen die is verzezen nadat het meer is ingepolderd.

| Afbeelding 33 Het stedenbouwkundig plan van Middenmeer uit 1931-1932 laat zien dat rechtlijnigheid de boventoon voert in het ontwerp. Het gedeelte rechtsboven lijkt zo van een schilderij van Mondriaan gekopiërd te zijn.

160 Derwig *et al*, 1991, 31.
 161 Blok, 2008, 19.
 162 Groenendijk *et al*, 2006, 31.
 163 Kingma, 2012, 92.
 164 Blok, 2008, 21.
 165 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 62.
 166 Deunk, 2002, 44.

Naast de inpoldering van de Wieringermeer werd er nog een ander groot plan uitgedacht wat tot grote veranderingen in het Nederlandse landschap zou leiden. De Zuiderzee zou worden afgesloten zodat er delen konden worden ingepolderd ten behoeve van de vorming van landbouwgronden, het tegengaan van verzilting van het omliggende land en het terugbrengen van het aantal kilometers kustlijn. De afsluiting van de Zuiderzee geschiedde door middel van de aanleg van een dijk, de Afsluitdijk, waarna het IJsselmeer ontstond. Beide projecten namen aanvang in 1920 en werden voltooid aan het begin van de dertiger jaren. De Wieringermeer was in 1930 drooggemalen terwijl het gat in de afsluitdijk in 1932 gedicht werd.¹⁶⁷

Bovenstaande ingrepen waren goed zichtbaar in het landschap en lieten zien wat Nederland al eeuwen deed en waar ze goed in was, namelijk land winnen van het water. Een geheel nieuw aspect wat tot grote veranderingen in het landschap leidde was de komst van de automobiel. Tot dan toe vond het transport vooral met paard en wagen, per spoor of over het water plaats. De infrastructuur was niet berekend op auto's waardoor er maatregelen genomen moesten worden zodat deze gemakkelijker van A naar B konden rijden. In 1927 werd er een Rijkswegenplan opgesteld dat gevolgd werd door de provinciale plannen in de regio's en met elkaar in verbinding werd gebracht.¹⁶⁸ De aanleg van nieuwe wegen had een behoorlijke impact en betekende veel verandering in het landschap.

Tuindorpen

Naast veranderingen in de kunst- en architectuurstromingen trad er in de tuin- en landschapsarchitectuur eveneens vernieuwing op. De woningwet van 1901 stelde dat de bevolking beter gehuisvest diende te worden in een betere leefomgeving. Door de komst van sociale woningbouw werd dit gedachtegoed verwezenlijkt. In het vakgebied van de tuin- en landschapsarchitect werden andere concepten ontwikkeld en toegepast om een beter woonmilieu te creëren. Omdat stadsuitbreidingen niet altijd mogelijk waren vanwege infrastructurele voorzieningen zoals spoor- en waterverbindingen, werden er andere concepten uitgedacht. In de eerste decennia van de 20^e eeuw werd de Nederlandse stedenbouw beïnvloed door het gedachtegoed van de Engelsman Ebenezer Howard (1850--1928).¹⁶⁹ Howard ontwikkelde het concept tuinstad. Uitgangspunt van dit concept was een stad voor de arbeiders, die in slechte huizen in het stedelijk gebied leefden, te laten wonen in een nieuw te stichten dorp op geringe afstand van 'de grote stad' in een groene, schone omgeving met eigen voorzieningen. De verbinding met de stad zou gerealiseerd worden door middel van spoorlijnen die de steden reeds met elkaar verbonden.¹⁷⁰

In Nederland werd eveneens gepoogd om tuinsteden op te zetten. Deze plannen kwamen echter niet op dezelfde wijze van de grond als door Howard bedacht. Op kleinere schaal werden er initiatieven ontwikkeld, niet als zelfstandige nederzetting, maar veelal in de dichte nabijheid van of tegen de bestaande stad aan.¹⁷¹ Onder andere in Hengelo werd tuindorp 't Lansink, een dorp voor de arbeiders van deze fabriek met driehonderd woningen op een terrein van 20 hectare, bij machinefabriek Stork gerealiseerd.¹⁷² Andere industriële volgden dit voorbeeld. Koninklijke Gist in Delft en Philips in Eindhoven bouwden eveneens, dicht bij hun fabrieken complete tuindorpen.¹⁷³ Niet alleen bij fabrieken werden tuindorpen gesticht, ook bij steden werden wijken volgens de principes van Howard aangelegd. In Arnhem werd Geitenkamp in eerste instantie wel zoals Howard bedoelde, met 1200 woningen, als satellietdorp gebouwd, maar werd later toch geannexeerd tot wijk van Arnhem.¹⁷⁴ Architect en stedenbouwer Granpré Molière ontwierp voor Rotterdam tuindorp Vreewijk. Dit ontwerp besloeg een wijk met kleine lage huizen in traditionele baksteen, smalle straten, met veel groen dicht bij huis en veel plantsoen door de hele wijk. Een andere tuinwijk die in het tweede decennium van de 20e eeuw werd ontwikkeld was De Papaverhof in Den Haag. Deze wijk werd volgens de ideologie van De Stijl ontworpen. Dit betekende, in tegenstelling tot Vreewijk in Rotterdam, strakke geometrische lijnen van zowel huizen als openbare ruimtes.¹⁷⁵

Deze manier van vormgeven van de openbare groene ruimte werd als vernieuwend beschouwd. Gek genoeg waren het niet de tuin- en landschapsarchitecten die het voortouw namen bij de inrichting van deze tuinwijken, maar juist de architecten die naast de huizen ook de omliggende ruimte vorm gaven.¹⁷⁶ De overgang van architectuur naar tuin- en landschapsarchitectuur leek op het eerste gezicht een grote stap te zijn, maar nader beschouwd was dat niet het geval. De architect hield zich in eerste instantie bezig met het creëren van gebouwen, het rode element, terwijl de tuin- en landschapsarchitect het omliggende terrein inrichtte waar het gebouw werd gerealiseerd, het groene gedeelte. Dit waren twee verschillende ontwerpdisciplines. Toch kwam het in het interbellum veelvuldig voor dat de architect van het huis, de buitenruimte als tuin en villapark, ontwierp en daarbij de architecturale opzet

167 Schuursma, 2000, 16-17.

168 Ibidem, 29.

169 Blok, 2008, 15.

170 Voorden van *et al*, 1987, 36.

171 Ibidem, 37.

172 Cammen van der *et al*, 2006, 108.

173 Deunk, 2002, 32.

174 Cammen van der *et al*, 2006, 110.

175 Deunk, 2002, 32.

176 Idem.

van het huis in het ontwerp van de nabije omgeving liet gelden. Deze vorm van ontwerpen van de stedelijke ruimte door stedenbouwkundige architecten zagen de tuinarchitecten als een bedreiging op hun inkomen en trots als ontwerper. In antwoord hierop besloten de tuinarchitecten een beroepsvereniging op te richten ter bescherming van hun vak. Deze beroepsvereniging kwam in 1922 tot stand onder de naam Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (BNT).¹⁷⁷

Nadat de eerste tuinvijken in het eerste decennia van de 20^e eeuw gerealiseerd waren, werd er in de dertiger jaren een nieuwe tuinvijk ontwikkeld volgens de principes van het nieuwe wonen. Binnen de CIAM was in 1933 het congres over de 'Functionele Stad' gehouden wat leidde tot het *Handvest van Athene*. Dit handvest bood grondslagen voor wat in Amsterdam het *Algemeen Uitbreidingsplan* (AUP) werd.¹⁷⁸ Aan de hand van dit AUP ontwierp Van Eesteren de Westelijke tuinsteden in Amsterdam. Dit plan kenmerkte zich door de urbane opzet met veel licht, lucht en natuur. De bebouwing bestond uit flatgebouwen met daartussen grote, ruim opgezette, groene stroken zodat het ruim en leeg oogde. Het groen en water waren er talrijk, zodat de wijk natuurlijk oogde en waar recreatieve voorzieningen volop aanwezig waren.¹⁷⁹

Particuliere tuinvijken

Naast de groots opgezette tuinvijken voor de arbeidersklasse werden er eveneens initiatieven ontwikkeld voor de toenemende maatschappelijke middenklasse. Deze plannen waren geïnspireerd op de villaparken die al eerder voor de rijken tot stand waren gekomen. In aangename, bosrijke gebieden zoals Het Gooi, De Utrechtse Heuvelrug en de zuidoostelijke Veluwezoom, kwamen deze nieuwe wijken en dorpen op geringe afstand van steden, tot stand.¹⁸⁰ Voorwaarde voor deze nieuw ontstane dorpen of wijken was dat er een goede ontsluiting met trein of tram aanwezig moest zijn. Dat het stichten van een nieuwe wijk op een bestaand landgoed met oude lanen en bosschages diende te geschieden was een pré.¹⁸¹ Het exploiteren van villaparken was een kostbare geschiedenis. De aankoop van grond en voorzieningen als wegen, rioleringen en groen moesten allemaal vooraf aangelegd en betaald worden. Om deze kosten terug te verdienen werden er kleinere percelen uitgegeven dan in de villaparken waarop de huizen werden gebouwd. Het openbaar groen werd minder dan in parken waar alleen villa's stonden en de kleinere percelen zorgden voor een lager percentage aan openbaar groen in de wijken.¹⁸²

De huizen in deze nieuwe wijken werden door een schare opdrachtgevers gebouwd. Kenmerkend voor deze wijken waren de brede lanen met vrijstaande, dubbele of korte rijwoningen op ruime kavels, de parken en pleinen. Bijzonder aan de woningen in deze wijken was de hoge mate van eigen identiteit.¹⁸³ Doordat deze nieuwe middenklasse woningen in particuliere tuinvijken liet bouwen, werden deze wijken toch ook villaparken genoemd.¹⁸⁴ Groot verschil met de tot dan toe bestaande villaparken waren de kleinere kavels, een diversiteit aan vrijstaande woningen en meerdere woningen onder één dak en de lagere percentages openbaar en privaat groen. In de dertiger jaren nam de woningbouw door particulieren een enorme vlucht. Bijna alle huizen die op dat moment werden gebouwd kwamen door initiatief van particulieren tot stand. De hoge huren en de economische crisis waren er mede de oorzaak van dat exploitatiemaatschappijen doorgingen met bouwen en overheden het af lieten weten.¹⁸⁵

| Afbeelding 34 Riante huizen in een groene omgeving in Haren (Groningen). Voor de woningen ligt een grasveld. Monumentale bomen zorgen voor sfeer.

| Afbeelding 35 Brede lanen met eiken tussen de huizen. Aan weerszijden van de weg ligt een grasstrook, waarin bomen zijn geplant, en een voetpad.

- 177 Moes, 2002, 220.
 178 Cammen van der *et al*, 2006, 137.
 179 Deunk, 2002, 62.
 180 Voorden van *et al*, 1987, 19.
 181 Kingma, 2012,13.
 182 Blok, 2008, 17.
 183 Kingma, 2012,13.
 184 Blok, 2008, 12.
 185 Voorden van *et al*, 1987, 43.

Amsterdamse bos

Door de komst van de achturige werkdag en de 45-urige werkweek kregen de Nederlanders meer vrije tijd. Hierdoor namen activiteiten als sport, spel en recreatie een toevlucht in de tijdsbesteding van de mensen. In vijftig jaar tijd, van 1880 tot 1930 verdubbelde het aantal inwoners in Amsterdam.¹⁸⁶ Om de mensen die in de moderne stad leven meer ruimte in de natuur te gunnen werd door Van Eesteren en Jacoba Mulder (1900-1988) Het Bosplan opgesteld.¹⁸⁷ Dit was het eerste in de Nederlandse geschiedenis opgestelde plan met als doel natuur en sport te combineren. In het plan werd een park voorgesteld dicht bij de stad waar de schoolkinderen op hun vrije middag naar toe konden gaan en de arbeiders en ambtenaren na het werk konden genieten van de schone natuur. Actief sporten moest samengaan met een bezoek van mensen die rust zochten of om van de vogels te genieten. Het plan liet een afwisseling zien van moderne strakke functionele polderlijnen, maar tegelijkertijd werd teruggegrepen op het traditionele golvende parklandschap. Ongeveer de helft van het in totaal 900 hectare beslaande park bestond uit bos dat afgewisseld werd met open grasvelden en waterbassins. Naast de open velden en beboste delen was er plaats ingeruimd voor een siertuin, een openluchttheater, een doolhof en een arboretum waar exotische bomen werden aangeplant. Voor de overige beplanting kozen de ontwerpers voor snel groeiende beplanting om snel resultaat te boeken en toekomstgericht te denken door duurzamere soorten toe te passen.¹⁸⁸ Naast de gedachte dat de mensen een openbare buitenruimte moesten hebben om te ontspannen en te recreëren was de aanleg van het Amsterdamse bos een reden om de werklozen aan het werk te houden. In 1931 was de aanleg van dit bos één van de werkverschaffingsprojecten die de overheid instelde.¹⁸⁹ Het mes sneed hierbij aan twee kanten.

|Afbeelding 36 Plan voor het ontwikkelen van een recreatieterrein. Op het terrein wordt bos afgewisseld met open ruimtes van gras. Het plan is in de jaren '30 aangelegd als werkverschaffingsproject en wordt tegenwoordig Het Amsterdamse Bos genoemd. Afgebeeld is het plan van C. van Eesteren en J. Mulder, 1937.

Tuinstitelen

Naast in de landschapsarchitectuur deden zich in de eerste decennia van de 20^e eeuw in de wereld van tuinarchitectuur eveneens belangrijke wijzigingen voor. Tot dan toe besloeg het werk van tuin- en landschapsarchitecten voornamelijk het ontwerpen van parken, buitenplaatsen en landgoederen. Rond de eeuwwisseling gingen zij zich meer en meer richten op tuinen bij villa's waarvan er in die periode veel gebouwd werden.¹⁹⁰ Met het verleggen van de werkzaamheden veranderde eveneens de stijl waarin werd ontworpen. Leenden de grote parken en landgoederen zich voor de landschappelijke stijl, de relatief kleine villatuinen deden dat niet.¹⁹¹ Er was kortweg onvoldoende ruimte om de Landschapstijl toe te passen en goed tot uiting te laten komen op de kleine percelen. Een architectonische

186 Deunk, 2002, 58.

187 Lörzing, 1992, 19.

188 Deunk, 2002, 58-59.

189 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 55.

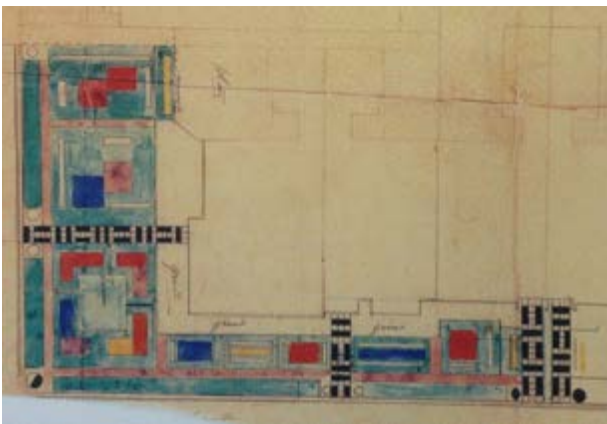
190 Blok, 2008, 21.

191 Pannekoek, 1942, 70.

invulling paste beter, was de mening van tuinarchitect Bleeker (1882-1956).¹⁹² Echter Springer, die in de Landschapstijl ontwierp, was het niet met hem eens.¹⁹³ Toch kwam de Architectonische Stijl in zwang waarin rechtlijnigheid de boventoon voerde en functionele en esthetische eenheid van huis en tuin het uitgangspunt was. Met de komst van deze tuinstijl vormden bouwkundige elementen, strakke gazons en gesnoeide hagen de basisstructuur van de tuin.¹⁹⁴ Bovendien was decoratie in de tuinen één van de kenmerken. Stenen potten, eenvoudige tuinvazen of beelden werden aangebracht. Hadden deze elementen eerder nog een symbolische betekenis, nu was dit meer ter decoratie.¹⁹⁵ Tevens werd er in deze periode afscheid genomen van de tuinen met hoog opgroeiende bomen, die dikwijls de zon uit de tuin ontnam. De eisen van het tuingebruik van de mensen veranderde, de tuin moest open zijn waardoor er zon in de tuin kwam en er in de tuin verpoosd kon worden.¹⁹⁶

Naast de architectonische stijl kwam rond 1930 de Functionele Stijl in opkomst. Deze stijl kenmerkte zich door het functionele waarbij de gebruikswaarde de boventoon voerde. De decoratieve elementen die in de architectonische stijl nog gewenst waren verdwenen naar de achtergrond net zoals de bouwwerken. Onder andere vanwege economische motieven werden deze achterwege gelaten. Door het toepassen van weinig verschillende soorten beplanting, waarbij veel aandacht uitging naar inheems plantmateriaal, en de nadruk op houtige gewassen, gazons en weides werd de tuin als minimalistisch en zakelijk gezien. Deze tuinstijl kwam goed tot uiting bij de bouwwerken opgetrokken in de modernistische stijl, zoals binnen het gedachtegoed van De Stijl, Bauhaus en de CIAM.¹⁹⁷ Wat tevens kenmerkend is binnen deze functionele stijl is de komst van sport en spelvoorzieningen in parken. Voor wandel- en wielersporten werden rondgaande banen aangelegd, evenals voetbalvelden en ligweides om te recreëren.¹⁹⁸

De nieuwe stromingen die in de kunst opkwamen deden tevens hun intrede in de tuinarchitectuur. Dit feit geeft aan dat de invloeden uit kunst, architectuur en tuin- en landschapsarchitectuur nauw met elkaar verbonden waren en elkaar beïnvloedden. Architect Van Doesburg, uit beweging De Stijl, ontwierp naast huizen tevens de buitenruimte. In zijn ontwerpen kwam de moderne stijl tot uiting. Geometrische vormen die na de Landschapstijl vernieuwend waren, vormden het uitgangspunt en stonden centraal in zijn tuinen. Versieringen in de vorm van ornamenten waren uiteraard uit den boze.¹⁹⁹ Een tegenhanger van de architectonische en functionalistische stijl was de Naturalistische Stijl. Binnen deze stijl werden zo weinig mogelijk ingrepen in het bestaande natuurlijke landschap gedaan. Het te bouwen object moest in de natuur op gaan.²⁰⁰ Naast deze in de 20^e eeuw geïntroduceerde tuinstijlen werd er vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw al volop in de gemengde stijl ontworpen. Deze stijl was een mengeling van geometrische vormen in combinatie met landschappelijke lijnen. Tot in het interbellum werd er volgens de principes van deze stijl ontworpen.²⁰¹

| Afbeelding 37 Tuinontwerp van Theo van Doesburg bij woningen in Drachten (Friesland). De abstracte ontwerpen kennen een geometrisch lijnenspel. Het was de bedoeling dat er beplanting in primaire kleuren werd aangebracht. Nelly van Doesburg stelde de beplanting samen.

| Afbeelding 38 Eén van de tuinen in Drachten uitgevoerd zoals ontworpen door Van Doesburg. De Tuinvaas, voor in de tuin, ontwierp hij eveneens en is uitgevoerd in wit en zwart.

- 192 Deunk, 2002, 59.
 193 Zijlstra, 1986, 137.
 194 Blok, 2008, 97.
 195 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 54.
 196 Deunk, 2002, 60.
 197 Blok, 2008, 99.
 198 Lörzing, 1992, 17.
 199 Deunk, 2002, 42.
 200 Blok, 2008, 101.
 201 Ibidem, 95.

Voor de inrichting en het neerzetten van een bepaalde sfeer in tuinen werd beplanting in de eerste helft van de 20^e eeuw steeds belangrijker. Door de invoering van nieuwe gewassen uit China en Japan en door het kruisen van verschillende soorten werd het sortiment waaruit geput kon worden steeds groter. Kwekers gingen steeds meer verschillende soorten bomen en heesters kweken omdat het lonend werd vanwege de toegenomen vraag van ontwerpers en aanleggers van tuinen. Hun dendrologische kennis groeide en de kleinere ruimtes vroegen om andere soorten en toepassingen. De ontwikkeling die rozen en vaste planten doormaakten was mede een oorzaak van de wijze van toepassing. Vooral vaste planten werden vanwege hun eigenschappen gebruikt en stelden de ontwerper in staat om verrassende tuinen te creëren.²⁰² Met de intrede van vaste planten kwam de uitbundige ingevulde bloemenborder met vaste planten en kleine heesters in zwang. Deze werden op een natuurlijke wijze gerangschikt, waarbij een zorgvuldige compositie werd gemaakt waarbij vooral op visuele aspecten gelet werd. Zo waren kleur van blad en bloem, hoogte, bladvorm en bladgrootte, bloeitijd en bloemvorm van groot belang bij het rangschikken van de planten.²⁰³

Een van die ontwerpers wier aandacht getrokken werd door beplantingen was Mien Ruys (1904-1999). In de twintiger jaren van de 20^e eeuw deed zij, als eerste vrouw, haar intrede in de Nederlandse wereld van tuinarchitectuur. In Engeland was Gertrude Jekyll (1843-1932), die de traditionele border introduceerde, haar al voorgegaan. Ruys interesseerde zich, mede door haar vader die een kwekerij had, voor het vak en in het bijzonder voor beplanting. De moderne architectonische opvattingen inspireerden haar. Zij ontwikkelde een liefde voor architectonische ontwerpbenaderingen in de tuin- en landschapsarchitectuur in combinatie met beplanting, en dan met name vaste planten. Om deze ideeën uit te proberen legde Ruys in 1925 proeftuinen aan bij de kwekerij van haar vader in Dedemsvaart.²⁰⁴

De Nederlandse bevolking werd zich in de jaren twintig steeds meer bewust van de natuur in hun omgeving. Een van de mensen die daar aan bijdroeg was Jac. P. Thijsse (1865-1945). Door zijn Verkadealbums werd natuur populair.²⁰⁵ De belangstelling voor inheemse beplanting nam toe wat leidde tot de eerste heemtuinen. In deze heemtuinen werden educatieve plantensociologische collecties aangelegd. Een van die voorbeelden is Thijsse's Hof in Haarlem uit 1925.²⁰⁶ Naast Thijsse was J.T.P. Bijhouwer een van de weinige mensen met een groene achtergrond in die periode die nieuwe ontwikkelingen en ideeën tot uiting liet komen.²⁰⁷

202 Pannekoek, 1942, 71-72.

203 Blok, 2008, 23.

204 Deunk, 2002, 42.

205 Schuursma, 2000, 37.

206 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 59.

207 Ibidem, 58.

Historische gebeurtenissen in het Interbellum

- 1918 einde Eerste Wereldoorlog
- 1918 Zuiderzeewet
- 1918 (november) Revolutiepoging Troelstra
- 1919 oprichting KLM en Hollandse Kunstzijde Industrie
- 1919 Kiesrecht voor vrouwen ingevoerd
- 1921 Rapalje Partij wint twee zetels in de Amsterdamse gemeenteraad
- 1923 Vlootwet verworpen
- 1923 Invoering rijwielplaatje
- 1924 Rietveld-Schröderhuis in Utrecht voltooid
- 1925 Colijn vestigt gouden standaard
- 1925 (november) Colijn valt over motie-Kersten
- 1926 oprichting Hema
- 1927 Rijkswegenplan
- 1928 Olympische spelen in Amsterdam
- 1929 Fusie Margarine Unie en Lever Brothers ontstaan Unilever
- 1929 Invoering Ziektewet
- 1929 Beurscrisis in New York
- 1930 Zendtijdenbesluit radio-omroep
- 1930 KLM opent geregelde lijndienst op Indië
- 1931 Dudoks raadhuis in Hilversum wordt geopend
- 1931 Oprichting NSB
- 1932 Sluiting van de Afsluitdijk
- 1933 Mouterij op de Zeven Provinciën
- 1934 (juli) Jordaanoproer
- 1934 (november) Vlucht van de Uiver
- 1935 NSB haalt 7,94% bij Provinciale Statenverkiezingen
- 1935 SDAP lanceert Plan van de Arbeid
- 1936 (maart) Colijn houdt toespraak `rustig slapen`
- 1936 (september) Colijn verlaat gouden standaard
- 1937 Wereldjamboree in Vogelenzang
- 1937 `De Kuip` in Rotterdam wordt geopend
- 1938 De `Nieuw-Amsterdam` loopt van stapel
- 1940 Duitse inval in Nederland^{208 209}

208 Wilschut, 2006, 152-153.

209 Dijk van *et al*, 1991, 33.

4 Nederlandse begraafplaatsen in het interbellum

4.1 Inleiding

Er is een tijd van komen en een tijd van gaan. Als er dan iemand was gegaan, oftewel was overleden moest er een laatste rustplaats worden gezocht. In de voorgaande hoofdstukken is te lezen op welke verschillende manieren dit allemaal mogelijk was en is en hoe men hier in het verleden mee omging. In het interbellum was dat niet anders. Het moderne cremieren had in Nederland in 1914 aanvang genomen, maar het gros van de doden werd nog steeds begraven.¹ Voor de lichamen die niet werden verast, moest een plek worden gecreëerd op een begraafplaats. Indien er geen plek meer op bestaande begraafplaatsen was dienden nieuwe dodenakkers te worden aangelegd.

Bij de aanleg van een nieuwe dodenakkers rees al snel de vraag hoe het terrein moest worden vormgegeven en ingericht. In hoofdstuk 2 is te lezen hoe men dodenakkers in de voorgaande eeuw ontwierp en inrichtte. Het terrein waarop een begraafplaats werd aangelegd kon op een pragmatische manier worden ingedeeld, zodat zoveel mogelijk mensen een laatste rustplaats konden krijgen. Tevens was het mogelijk om de ontwerper de ruimte te geven waarbij hij zijn creativiteit kon laten gelden. Dit had doorgaans tot gevolg dat er minder ruimte overbleef om mensen te begraven. De dodenakker is, ondanks dat het terrein de functie van begraafplaats had, een aangenamere plek om naar toe te gaan. Op welke manier werden begraafplaatsen in het interbellum vormgegeven?

In dit hoofdstuk wordt naar een antwoord op deze vraag gezocht. Aan de hand van de analyse van begraafplaatsen wordt beschreven hoe de begraafplaatsen zijn vormgegeven en ingericht. Hierbij is een indeling naar levensbeschouwing gemaakt waarbij hun onderlinge verschillen in kaart worden gebracht. Beplanting en bouwwerken op dodenakkers zijn eveneens onderzocht evenals de symboliek op begraafplaatsen. Daarnaast is gekeken of invloeden van de tijd waarin de dodenakker is aangelegd mee spelen bij het maken van een ontwerp.

4.2 Aantal en ligging van nieuwe begraafplaatsen in het interbellum

Aantal

Bij een recente telling in 2013 bleek dat er in Nederland 4609 begraafplaatsen zijn.² Deze dodenakkers kunnen worden onderverdeeld in verschillende categorieën. Van de ruim 4600 begraafplaatsen zijn er 319(7 procent) gesloten. Dit betekent dat er op de begraafplaatsen geen teraardebestelling meer plaats vindt. Bij deze recente telling zijn de geruimde begraafplaatsen eveneens in het totaal opgenomen. Dat een begraafplaats geruimd is houdt in dat de stoffelijke resten zijn opgegraven en verplaatst naar elders. De grond is voor andere doeleinden in gebruik genomen. Het gaat hierbij om 108(2 procent) begraafplaatsen. De plekken waar nog wel wordt begraven zijn voor het grootste gedeelte gemeentelijk. Bijna een derde (1478, 32 procent) is in handen van de regionale overheden. Hierbij moet in ogenschouw worden genomen dat elke gemeente wettelijk verplicht is om tenminste één begraafplaats binnen haar grenzen te hebben.³ Naast algemene begraafplaatsen zijn er plekken ingericht waar naar geloofsovertuiging kan worden begraven. Zo zijn er 1280 (28 procent) dodenakkers met een Rooms-Katholieke signatuur, 932 (20procent) hebben een Protestants karakter, 249 (5 procent) Joodse begraafplaatsen. De overige begraafplaatsen zijn familiebegraafplaatsen, 227 (5 procent) in getal, 11 natuurbegraafplaatsen, 2 Islamitische en 3 bijzondere begraafplaatsen (samen nog geen 1 procent van het totaal) .⁴

Van de bovengenoemde 4609 begraafplaatsen zijn er 271 in de periode tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog aangelegd (bijlage 1).⁵ In de begraafwet van 1869 stond dat iedere gemeente tenminste één begraafplaats binnen

1 Cappers, 2012, 649.

2 Wille *et al*, 2013,15.

3 Kinschot van, 1969, 34.

4 Wille *et al*, 2013,15.

5 Database Leon Bok, 9 juli 2014.

haar grenzen moest hebben. Gemeentes moesten altijd de mogelijkheid bieden om ingezetenen van hun gemeente die waren overleden, te begraven. Was de begraafplaats vol, dan moest er een nieuwe aangelegd worden. Het aanleggen van nieuwe grafvelden gebeurde dan ook verspreid door heel Nederland. Voor andere, anders dan algemene, begraafplaatsen golden deze regels niet. De verschillende gezindtes realiseerden op eigen initiatief begraafplaatsen zodat zij aan de eigen leden van hun geloofsgemeenschap een laatste rustplaats konden bieden. De aanleg van deze begraafplaatsen is daarom afhankelijk van de aanwezigheid van een betreffende groep op een bepaalde plek.

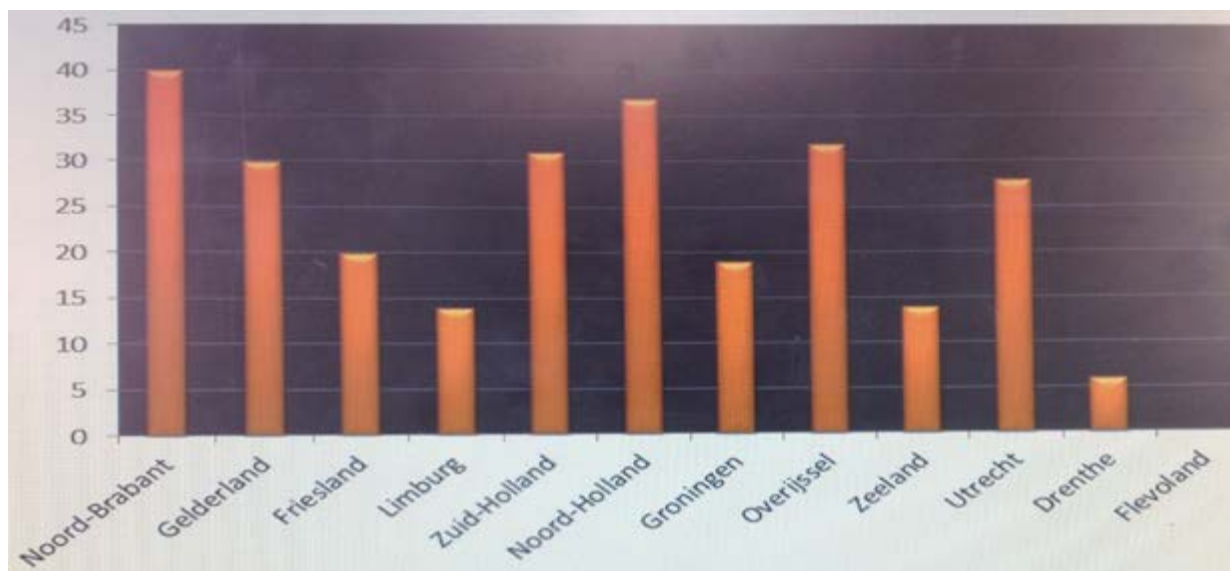
Ligging

In Nederland zijn tussen 1918 en 1940 nieuwe begraafplaatsen aangelegd. Figuur 4.1 geeft een overzicht waar al deze nieuwe dodenakkers zijn gerealiseerd. Elke categorie heeft daarbij zijn eigen kleur. In West-Nederland zijn de meeste begraafplaatsen tot stand gekomen. Gemeentelijke dodenakkers hebben hier de overhand. Opvallend is dat in de provincie Noord-Brabant enkele en in Limburg zelfs geen Algemene begraafplaats in het interbellum is aangelegd. Rooms-Katholieke daarentegen zijn in deze regio wel aangelegd. Levensbeschouwing van de inwoners van het gebied ligt hieraan ten grondslag.

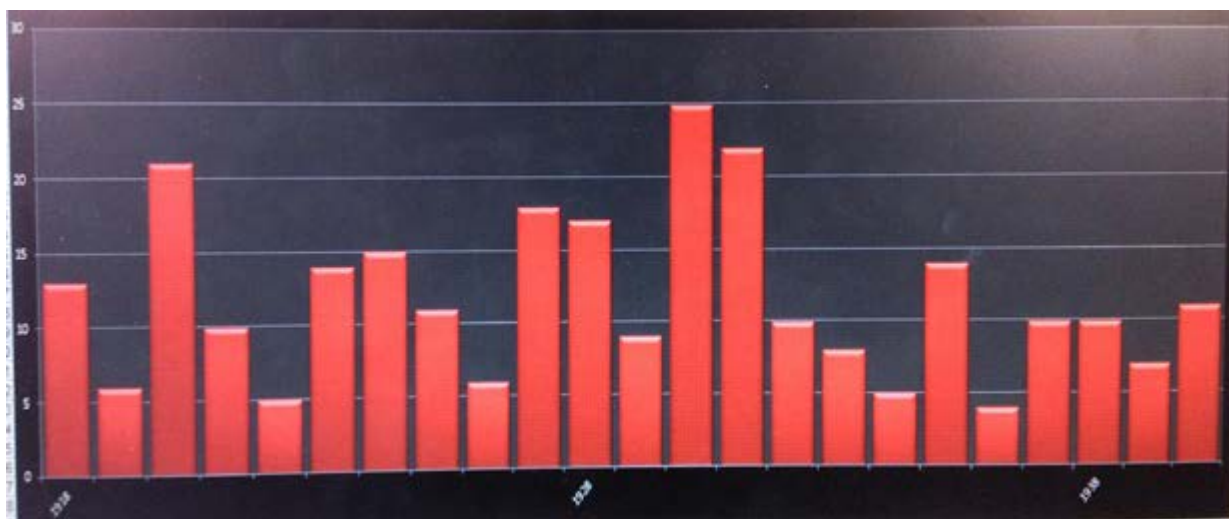
|Figuur 4.1 Overzicht van de in Nederland aangelegde begraafplaatsen in het interbellum. Bron: Leon Bok. Illustratie Ivon Benus.

In figuur 4.2 is te zien waar in Nederland in het interbellum de verschillende begraafplaatsen zijn aangelegd. De grafieken geven de verspreiding per provincie en het jaar van aanleg weer. In de provincies Noord-Brabant en Noord-Holland zijn de meeste nieuwe begraafplaatsen aangelegd. Drenthe en de provincies in de uithoeken van Nederland kennen het minste aantal nieuw aangelegde grafvelden. De overige provincies vallen er tussen in. Omdat Flevoland in het interbellum nog niet was ingepolderd zijn van deze provincie geen aantallen opgenomen.

|Figuur 4.2 Ontwikkeling van het aantal begraafplaatsen in Nederland in de periode 1918-1940. Bron: Leon Bok

Figuur 4.3 laat de ontwikkeling van het aantal begraafplaatsen per jaar zien. In 1920, 1930 en 1931 zijn de meeste dodenakkers aangelegd. Na 1931 neemt het aantal nieuw aangelegde grafvelden af. De cijfers stijgen in 1940 licht. In de Tweede Wereldoorlog sneuvelden veel militairen. Voor deze slachtoffers zijn nieuwe begraafplaatsen gerealiseerd. Deze grafvelden vallen buiten het onderzoek.

|Figuur 4.3 Ontwikkeling van het aantal begraafplaatsen in Nederland in de periode 1918-1940. Bron: Leon Bok

Ontwikkeling per signatuur

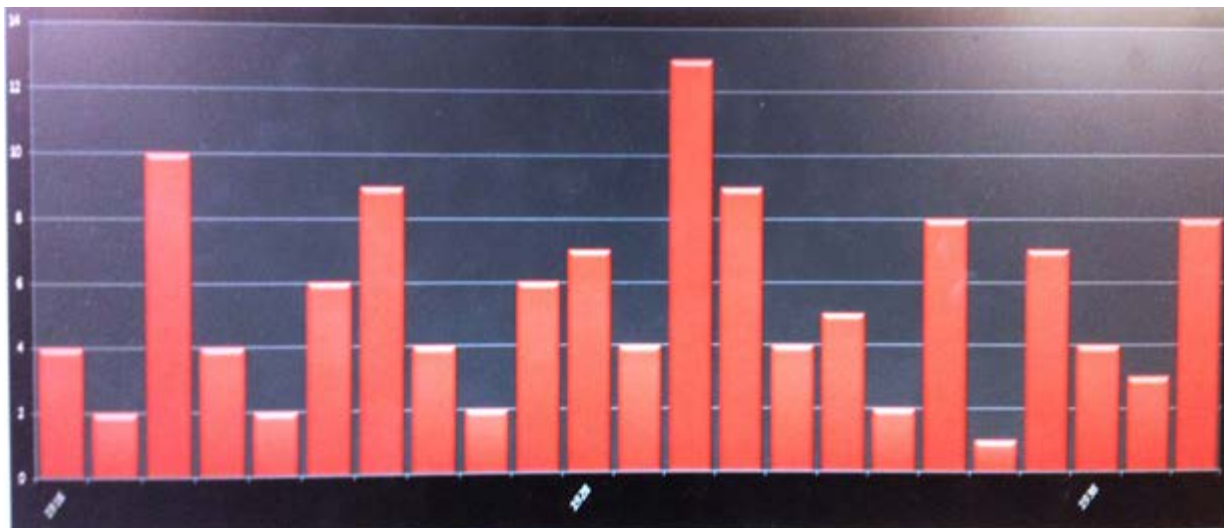
Begraafplaatsen worden onderscheiden in: gemeentelijke begraafplaatsen, voorheen algemene begraafplaats genoemd, en bijzondere begraafplaatsen.⁶ Bok houdt in zijn database deze indeling eveneens aan. Hierbij voegt hij nog een aparte categorie toe, die van Joodse begraafplaatsen. Binnen de categorie bijzondere begraafplaatsen heeft Bok een onderverdeling gemaakt naar signatuur. Bok onderscheidt Gereformeerde, Nederlands-Hervormde en Rooms-Katholieke begraafplaatsen. Een extra categorie is hier door Bok aan toegevoegd. Dit zijn begraafplaatsen die niet gebonden zijn aan een geloofsovertuiging, de particuliere grafvelden. Waar de algemene begraafplaatsen eigendom van de gemeente zijn, is een stichting, kerkbestuur of particulier meestal eigenaar van een bijzondere begraafplaats. Zij waren dan ook de opdrachtgevers voor het tot stand brengen van een nieuwe dodenakker.

⁶ Wille, 2004, 12.

Algemene begraafplaatsen - In de Begraafwet in 1869 stond dat iedere gemeente in ieder geval één algemene begraafplaats diende te hebben.⁷ Deze wet was in het interbellum nog steeds van kracht waardoor alle gemeentes een plek moesten hebben om de doden ter aarde te kunnen bestellen. Tussen 1918 en 1940 zijn er 123 algemene begraafplaatsen aangelegd. Deze liggen verspreid over heel Nederland. Op deze begraafplaatsen was plaats voor iedereen. Het maakte niet uit wat de achtergrond van de gestorvene was. De mensen werden naast elkaar begraven waarbij niet naar geloofsovertuiging of ras werd gekeken.

De aanleg van het aantal nieuwe algemene begraafplaatsen laat een golvende beweging zien. In sommige jaren werd er slechts één dodenakker aangelegd terwijl er in 1930 maar liefst dertien nieuwe grafvelden werden gerealiseerd. De economische crisis lijkt niet erg van invloed te zijn geweest op de aanleg van gemeentelijke grafvelden. Omdat de gemeente wettelijk gezien een plek moest bieden, waar hun ingezetenen na overlijden konden rusten, werd door gegaan met het realiseren van nieuwe dodenakkers.

| Figuur 4.4 Ontwikkeling van het aantal nieuwe algemene begraafplaatsen in de periode 1918-1940. Bron: Leon Bok

Bijzondere begraafplaatsen - Voor sommige bevolkingsgroepen was het echter niet gewenst om naast iemand te liggen die bij leven een ander geloof aanhing. Zo werden er in het interbellum, evenals daarvoor, door diverse bevolkingsgroepen bijzondere begraafplaatsen aangelegd. Onder andere Rooms-Katholieken realiseerden een eigen plek waar zij konden worden begraven. In het interbellum zijn 99 van deze begraafplekken gerealiseerd waarmee de Rooms-Katholieke begraafplaatsen ruim een derde van het totaal aangelegde grafvelden beslaat binnen dit onderzoek.⁸

Leden van andere kerkgenootschappen vielen onder een andere maatschappelijke zuil en wilden niet op een algemeen of Katholiek veld begraven worden. Zij stichtten een eigen plek waar zij een laatste rustplaats vonden. De Nederlands-Hervormden deden dat, tussen 1918 en 1940, op 14 plekken en de Gereformeerden legden twee plekken aan waar zij hun doden begroeven. Een andere groep met een eigen geloofsovertuiging, de Joden, realiseerde vijf plekken waar zij na hun dood konden wachten op de dag dat Jezus terug keert op aarde.⁹

De overige begraafplaatsen zijn als particuliere begraafplaatsen geïnclassificeerd, 22 in getal. Een deel van deze dodenakkers is in particuliere handen of valt onder een besloten leefgemeenschap.¹⁰ Bij particuliere begraafplaatsen moet worden gedacht aan een familiebegraafplaats, kapel of mausoleum op het terrein bij de woning of elders op eigen grond. Inrichting van een dergelijk terrein is er nauwelijks. Na de dood vonden deze mensen een laatste rustplaats op eigen grond en niet op een plek waar iedereen kon worden begraven.¹¹ Naast privébegraafplaatsen zijn er eveneens plekken ingericht door een vereniging. Hier konden mensen die lid waren na hun dood ter aarde worden besteld.

Elk jaar zijn er tenminste twee of meer bijzondere begraafplaatsen aangelegd. De jaren 1920, 1927, 1930 en 1931, kennen de meeste nieuwe dodenakkers. In het vierde decennium van de 20^e eeuw werden minder begraafplaatsen aangelegd. De economische crisis is hier waarschijnlijk de oorzaak van.

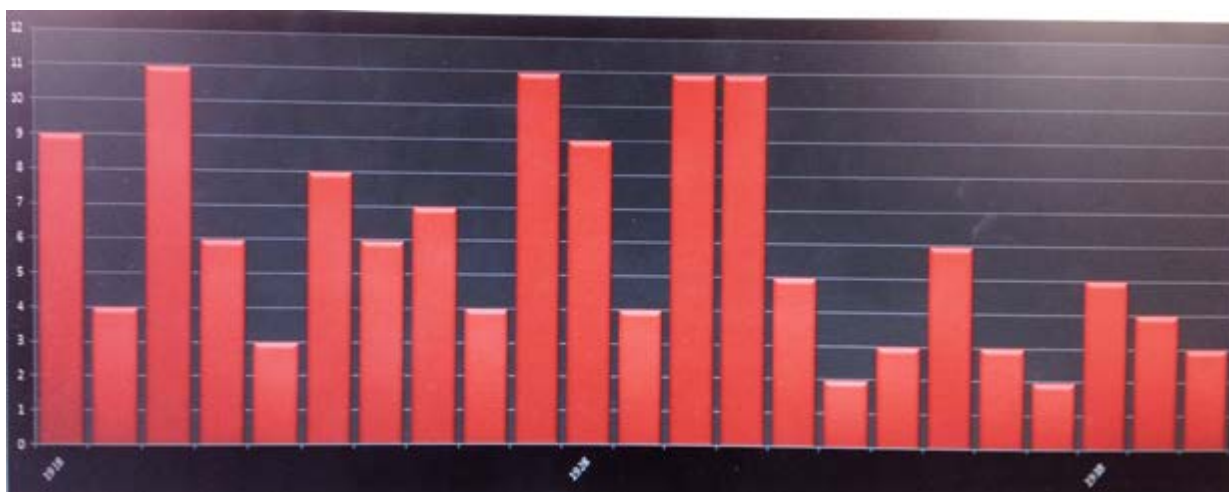
7 Koninkrijk der Nederlanden, 2006, 28.

8 Database Leon Bok, 9 juli 2014.

9 Idem.

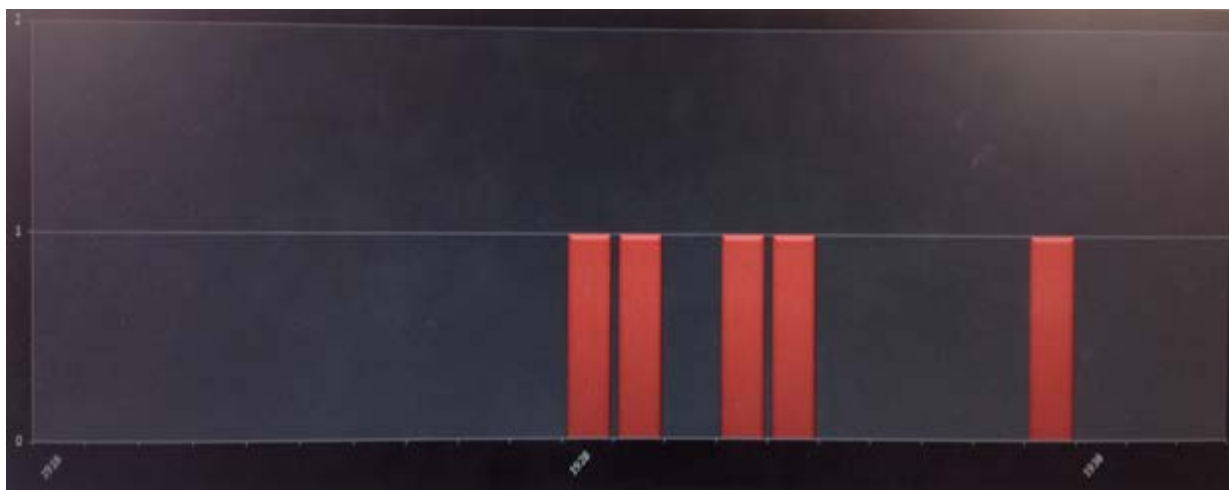
10 Idem.

11 Inventarisatie auteur 12 december 2014

|Figuur 4.5 Aantal nieuwe bijzondere begraafplaatsen in Nederland in de periode 1928-1940. Bron: Leon Bok

In het interbellum zijn slechts vijf nieuwe dodenakkers met een Joodse signatuur aangelegd. De eerste tien jaar geen enkele. Pas vanaf 1928 begon men met de aanleg van Joodse grafvelden. Een verklaring kan worden gevonden door de toename van buitenlandse Joden in Nederland. Omdat de situatie vanwege antisemitisme in Duitsland penibel werd vluchten Joden naar Nederland. Bij overlijden kregen zij hier een rustplaats.

|Figuur 4.6 Aantal nieuwe Joodse begraafplaatsen in Nederland in de periode 1928-1940. Bron: Leon Bok

Status van de grafvelden

Van de 271 begraafplaatsen die tussen beide wereldoorlogen zijn aangelegd zijn er vijf geruimd. Van de geruimde grafvelden is er één begraafplaats van Joodse origine. Dit is opmerkelijk omdat Joden eeuwig durende grafurust wensen en deze begraafplaatsen daarom niet geruimd mogen worden.¹² De overige 266 plekken om te begraven zijn nog aanwezig. Op acht daarvan wordt niet meer begraven. Deze begraafplaatsen hebben als status 'gesloten'. Dit betekent dat er op 258 van de nieuw aangelegde grafvelden in Nederland in het interbellum vandaag de dag nog steeds begravingen plaats vinden.

4.3 Ruimtelijk ontwerp

In het interbellum zijn in ruim twintig jaar meer dan 270 plekken gerealiseerd waar mensen na hun dood konden rusten. Deze plekken zijn niet allemaal op dezelfde manier in het landschap ingepast en ingericht. Deze verschillen worden onder meer veroorzaakt door de plek waar de begraafplaats is aangelegd. De vorm van het terrein is veelal ingepast in de bestaande verkavelingsstructuur. De inrichting is afhankelijk van de vorm van het perceel en de grootte daarvan. Daarnaast speelt de achtergrond in levensbeschouwing een rol van betekenis bij de inrichting van het grafveld.

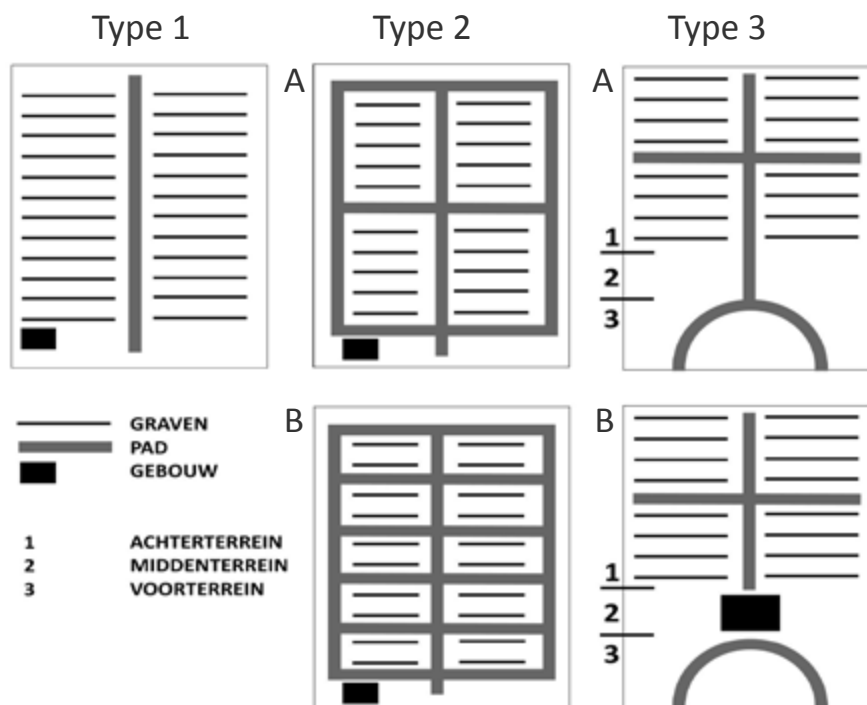
12 Enklaar, 1995, 108.

Ruimtelijke opbouw van de begraafplaatsen

Globaal gezien kunnen de ontwerpen van de dodenakkers is drie typen worden verdeeld. De eerste categorie is het meest eenvoudig (Figuur 4.7: Type 1). Het betreft een terrein, meestal rechthoekig, waar in het midden een pad is aangelegd waarbij de graven in rijen, haaks op het hoofdpad liggen. Eventueel is er een klein gebouwtje in de vorm van een lijkhuisje aan de begraafplaats toegevoegd. Deze vorm van inrichting doet denken aan het begraven in een kerkgebouw. Het hoofdpad is gelijk aan het middenpad in de kerk en de plek waar de stoffelijke resten rusten, toont overeenkomst met de plek zoals de mensen in de kerk zitten.

Het tweede type bestaat uit een iets uitgebreidere grondvorm (Figuur 4.7: Type 2). Bij deze begraafplaatsen is de akker door een padenstructuur onderverdeeld in een aantal velden. Deze velden hebben in de meeste gevallen een gelijkwaardig karakter qua grootte, maar de invulling kan onderling verschillen. Meestal hebben de paden de vorm van een kruis van gelijkwaardige lengte. Bij grotere begraafplaatsen is deze structuur uitgebreid en is het grafveld onderverdeeld in meerdere compartimenten waarop begraven wordt. Net als bij begraafplaatsen uit de eerste categorie staat het bouwwerk, indien aanwezig, in het gros van de gevallen aan de rand van de begraafplaats. Dodenakkers uit deze categorie doen niet meer zozeer denken aan het godshuis, maar kennen een meer praktische invulling doordat de paden zorgen voor een betere bereikbaarheid van de grafvelden en onderlinge graven.

Het derde type kent de meest uitbundige inrichting (Figuur 4.7: Type 3). De begraafplaatsen zijn in drie compartimenten op te delen. Het eerste deel vanaf de ingang gezien is het voorterrein. Hier zijn de voorzieningen getroffen om de lijkauto te parkeren en de rouwstoet op te stellen. In sommige gevallen staat op dit voorste gedeelte een bouwwerk in de vorm van een aula of baarhuisje. Indien aanwezig staat dit gebouw meestal aan de zijkant van het perceel. Tevens komt het vaak voor dat het voorste gedeelte van de dodenakker uit een veld van gras bestaat of is ingericht met beplanting. Op sommige begraafplaatsen is op het voorterrein een waterpartij gelegen. Het middelste gedeelte is doorgaans de plek waar een bouwwerk te vinden is of waar op een andere manier, bijvoorbeeld door middel van beplanting, een scheidslijn tussen de verschillende delen op de dodenakker is gecreëerd. Op het achterste gedeelte van deze begraafplaatsen zijn de graven gelegen. Dit achterste gedeelte is op verschillende manieren ingericht. Een aantal velden heeft achter het voorterrein en het eventuele gebouw een inrichting zoals in type 1 wordt omschreven. Soms aangevuld met dwarspaden die haaks op het hoofdpad aansluiten. Andere dodenakkers zijn ingericht als type 2. Naast de inrichting van het achterste deel van de begraafplaats zoals in de eerste twee categorieën omschreven zijn er ook andere vormen toegepast. Een aantal begraafplaatsen kent een ronde invulling. Hier is een cirkelvormig patroon toegepast waarbinnen de paden en graven zijn gesitueerd. Andere begraafplaatsen kennen een padenpatroon met een organische structuur.

|Figuur 4.7 Onderverdeling van begraafplaatsen naar type. Type 1 kent de meest simpele indeling met een hoofdpad. Het tweede type kent een onderverdeling in grafvelden. Type 2a is de simpele variant terwijl type 2b is uitgebreid met meerdere velden. Begraafplaatsen behorend tot de derde categorie zijn het meest uitgebreid. Type 3a is qua indeling hetzelfde als type 3b maar mist een gebouw dat ter afscheiding dient. Beplanting zorgt bij het ontbreken van het bouwwerk meestal voor een scheidslijn. Illustratie: Auteur

Ruimtelijke opbouw per gezindte

Na de begraafplaatsen per gezindte te hebben geanalyseerd, kunnen de dodenakkers in één van de drie categorieën worden onderverdeeld. Omdat niet alle objecten goed waren te zien op de luchtfoto's, zijn een aantal begraafplaatsen niet meegenomen in de analyse en is er geen categorie toegekend aan de betreffende dodenakker. Bij het bestuderen van de begraafplaatsen zijn de bijzondere dodenakkers opgesplitst naar levensbeschouwing. De meeste van de Protestantse begraafplaatsen vallen onder de eerste groep. Dit betekent dat de opbouw van deze begraafplaatsen bestaat uit een hoofdpad waaraan de graven zijn gelegen. Een klein deel van de Gereformeerde en Nederlands-Hervormde dodenakkers kent een complexere indeling en valt onder de tweede categorie. Slechts een enkele begraafplaats is uitbundiger vormgegeven waarmee deze tot de derde categorie gerekend mag worden.

	Aantal Joodse begraafplaatsen	Aantal Protestantse begraafplaatsen	Aantal Rooms-Katholieke begraafplaatsen	Aantal Algemene begraafplaatsen	Aantal Particuliere begraafplaatsen
Type 1	2	6	42	9	1
Type 2a		4	28	10	3
Type 2b	1	2	15	14	2
Type 3a		1	3	19	
Type 3b	1			63	3
Onbekend	1	1	8	5	5
Overig		2	3	4	8
TOTAAL	5	16	99	124	22

| Tabel 4.1 *Overzicht van het aantal begraafplaatsen ingedeeld naar type. Het aantal overig bij particuliere begraafplaatsen is zo hoog omdat de ruimte waar begraven wordt karig is ingericht. Een padenstructuur ontbreekt meestal. Slechts enkele graven vormen de begraafplaats. Bron: Auteur*

Van de Joodse begraafplaatsen zijn er slechts enkele in het interbellum aangelegd. De indeling van de dodenakkers verschilt van elkaar. In elke groep kan een dodenakker worden geplaatst waarbij in de eerste categorie twee begraafplaatsen voorkomen.

De analyse van de Rooms-Katholieke begraafplaatsen laat zien dat de meeste begraafplaatsen onder de eerste en tweede categorie vallen. Het aandeel per klasse is ongeveer gelijk. Slecht een klein percentage van de begraafplaatsen - aangelegd voor Katholieken- kent een voorterrein.

Het beeld dat de analyse van de algemene begraafplaatsen laat zien is compleet tegenovergesteld ten opzichte van de uitkomsten van de bijzondere begraafplaatsen. Van de algemene grafvelden valt twee derde onder de derde categorie met haar opdeling in een voor-, midden- en achterterrein. Een vijfde valt onder de tweede categorie en slechts een klein aantal is in de eerste groep in te delen.

Particuliere begraafplaatsen vormen een uitzondering binnen de indeling naar categorie. Een groot deel van deze rustplaatsen is slechts voor een klein aantal mensen aangelegd. De omgeving waarin de overledene werd begraven werd niet ontworpen. In een aantal gevallen is er een columbarium gebouwd. Dit bouwwerk waarin de urnen in een muur, onderverdeeld in kleine nissen, werden bewaard, is ingepast in de omgeving en werd hierin opgenomen. De ruimte om het gebouw is doorgaans niet ingericht en valt derhalve buiten de analyse.

Opvallend is dat de verschillen per levensbeschouwing duidelijk naar voren komen. De bijzondere begraafplaatsen vallen voor het grootste gedeelte in de eerste en tweede categorie terwijl het gros van de gemeentelijke dodenakkers in de derde groep onder te brengen is. Een verklaring kan worden gevonden in het feit dat de Rooms-Katholieke begraafplaatsen sober moesten zijn.¹³ De inrichting diende rustig en duidelijk geregeld te zijn.¹⁴ Een andere reden waarom de inrichting van Katholieke begraafplaatsen verschilt van de andere is dat de Katholieke dodenakkers dicht bij de kerk zijn gelegen. Na de uitvaartmis, die in de kerk werd gehouden, ging men aansluitend naar de begraafplaats. Er was dus geen ruimte nodig waar nabestaanden afscheid konden nemen omdat dit in het kerkgebouw plaatsvond. Doordat de afstand tussen kerk en grafveld klein was, hoefde er geen lijkauto met bijbehorende volgauto's te worden ingezet. De ruimte die dit op algemene begraafplaatsen opeiste, het zogenoemde voorterrein, was daarom niet nodig op de Roomse dodenakkers.

De algemene begraafplaatsen mochten blijkbaar uitbundiger worden vormgegeven en hoefden geen soberheid uit te stralen. Tevens werd er meer ruimte uitgetrokken voor de inrichting en aankleding van het terrein. Omdat er op gemeentelijke dodenakkers voor iedereen een laatste rustplaats was moesten er andere voorzieningen worden

13 Cappers, 2012, 643-644.

14 Cuypers, 1918, 128.

getroffen. Op het voorterrein kon de rouwstoet parkeren waarna er naar het graf kon worden gewandeld of naar de aula waar het laatste afscheid kon plaatsvinden.

Inrichting van de dodenakkers

Naast de hoofdstructuren die de begraafplaatsen kennen, zijn de terreinen op detailniveau ingericht. Hierin verschillen de dodenakkers onderling eveneens. De onderlinge verschillen zijn vooral te vinden in de manier waarop de omgeving van de graven is ingericht. Een deel van de begraafplaatsen kent grote grafvelden waarop de doden zijn begraven. Tussen de rijen met graven op deze grafvelden zijn al dan niet paden aangelegd zodat de individuele rijen bereikt kunnen worden. Indien er een pad vóór de graven is aangebracht is deze veelal door middel van grind of schelpen verhard. De ruimte tussen de onderlinge graven werd meestal opgevuld. Hiervoor paste men vaak gras, halfverharding als schelpen, grind, zand of zwarte grond toe.

Naast het begraven op velden zijn er begraafplaatsen waar in rijen is begraven. Elke rij met graven heeft hierbij zijn eigen pad. Deze paden zijn aangelegd met dezelfde materialen die bij de paden op de velden zijn gebruikt. Eveneens komt het voor dat er asfaltpaden tussen de rijen zijn aangelegd. Als er in stroken naast elkaar is begraven, ligt er in de meeste gevallen een pad tussen twee rijen in. De grafmonumenten staan naar elkaar toe gekeerd waardoor de graven aan beide zijden van een pad zijn te bezoeken. Achter de monumenten is in veel gevallen een afscheiding van beplanting gecreëerd waarna de volgende rij begint.

Op een aantal begraafplaatsen liggen de stoffelijk resten niet in rijen begraven maar in een kleinere, meestal afgesloten ruimte. Hagen of beplanting scheiden een deel van de dodenakker af, waarbinnen een aantal graven liggen. Hierbij wordt de suggestie van een kamer gewekt. Voornamelijk is dit beeld op de grotere, gemeentelijke begraafplaatsen terug te zien. De gehele begraafplaats is niet volgens het principe van de indeling in kamers ingericht zoals Boer en Warnau in de jaren na de Tweede Wereldoorlog deden.¹⁵

|Afbeelding 39 Grafveld op het Esserveld in Groningen. De graven liggen in clusters bij elkaar. Een groot graspad maakt het door beplanting omsloten grafveld toegankelijk. Tussen de graven is weinig ruimte en zijn geen paden gerealiseerd.

|Afbeelding 40 Grindpad met aan beide zijden een rij met graven. Ieder afzonderlijk graf gelegen aan dit pad op het Esserveld in Groningen is op die manier te bereiken.

Naast de verscheidenheid in inrichting van de diverse begraafplaatsen is er een verschil bij de inrichting van de individuele graven op een dodenakker waar te nemen. Op het grootste gedeelte van de begraafplaatsen komt een bonte verzameling van grafmonumenten voor. Er zijn staande en liggende stenen aangebracht die in allerlei verschillende vormen voorkomen. Het meest toegepaste materiaal is natuursteen in diverse soorten en kleuren. Sommige graven kennen naast een monument ook een persoonlijke invulling door middel van beplanting of de plaatsing van voorwerpen zoals een bloemenstandaard.

De diversiteit in monumenten en materialen geeft een onrustig beeld op de dodenakkers. Een aantal begraafplaatsen kent een andere aanpak. Nabestaanden mochten op sommige begraafplaatsen alleen een bepaalde steensoort voor het grafteken gebruiken die door de eigenaar van de dodenakker was voorgeschreven. Dit is bijvoorbeeld in Lochem op de nieuwe algemene begraafplaats het geval.¹⁶ Bij andere begraafplaatsen zijn alleen staande grafstenen toegepast of is aan ieder graf een zelfde monument toebedeeld. Door het toepassen van één soort materiaal of het gebruik van een verschijningsvorm voor een monument ontstond er een uniform beeld op de begraafplaatsen. Dit gaf een rustige uitstraling en zorgde er voor dat er geen onderscheid gemaakt werd en iedereen na de dood gelijk was.

15 Andela, 2006; Bosma, 1993.

16 Correspondentie A. Baarssen beheerder Nieuwe Begraafplaats Lochem, 13 november 2014

| Afbeelding 41 Graven in een groene omgeving van beplanting op de Nieuwe Algemene begraafplaats in Lochem (Gelderland). De uniformiteit in vorm en kleur zorgt voor rust op de begraafplaats.

| Afbeelding 42 Net als op de begraafplaats in Lochem liggen deze graven tussen groenblijvende beplanting. Door het aanbrengen van grafmonumenten in verschillende vormen, kleuren en materialen oogt deze dodenakker op het Esserveld in Groningen veel onrustiger.

Ontwerpstijlen

De ontwerpstijlen waarin de grafvelden zijn aangelegd verschillen onderling eveneens. Bijna alle dodenakkers zijn volgens een geometrisch principe aangelegd. De lijnvoering is voornamelijk rechthoekig. Het betreft hier zowel de paden, de vorm van de kavel als de rijen met graven. Deze rechte lijnvoering is in verschillende richtingen en vormen toegepast. Het meest voorkomend zijn horizontale en verticale lijnen. Diagonale structuren worden slechts sporadisch toegepast. Slechts één enkele begraafplaats kent in zijn geheel een diagonale structuur. Op een aantal begraafplaatsen is een deel van het ontwerp diagonaal vormgegeven, vaak ingepast in horizontale en verticale lijnvoering.

Sommige begraafplaatsen kennen een combinatie van rechte lijnen met cirkelvormige patronen. De cirkelvorm, geheel of gedeeltelijk, komt voor op het voorste gedeelte van de begraafplaats en heeft als functie om de begraafplaats via een toegangspad te betreden en te verlaten. Op een aantal begraafplaatsen komt het patroon van de cirkel, of een deel er van, voor in de padenstructuur. De vorm is repeterend toegepast en wordt groter naar mate men verder van het middelpunt af komt. Langs deze cirkelvormige paden liggen de graven, eveneens in een boogvorm.

Was aan het einde van de 19^e eeuw de Late Landschapstijl nog in zwang, in het interbellum verdween deze stijl bij de inrichting van begraafplaatsen naar de achtergrond. Een enkele begraafplaats werd nog volgens de principes van deze landschappelijke stijl met zijn slingerende paden en organische vormgeving aangelegd. Het overgrote deel van de ontwerpen kent een geometrische structuur. De Late Landschapstijl was in de jaren tussen beide wereldoorlogen niet meer in de mode.

Begraafplaatsen in hun landschappelijke omgeving

In de Begraafwet van 1869 is beschreven dat nieuw aangelegde begraafplaatsen vanwege de hygiëne buiten de bebouwde kom moesten worden aangelegd.¹⁷ Ten tijde van het interbellum gold deze wet nog steeds. Kleinere dorpen mochten hun doden nog binnen de bebouwde kom begraven en deden dit in slechts enkele gevallen. Een derde van de nieuw aangelegde begraafplaatsen kwam buiten het dorp te liggen. Het betrof hier meestal de grotere dorpen en steden. Twee derde van de nieuwe dodenakkers werd aan de rand van de kern gerealiseerd. Indien de nieuwe plek om de doden ter aarde te bestellen aan de rand van het dorp werd gerealiseerd, betrof het meestal kleinere plaatsen.

| Afbeelding 43 Links De begraafplaats in Hazerswoude Dorp (Zuid-Holland) is buiten het dorp aangelegd. De bebouwing is langzamerhand naar de dodenakker opgerukt.

| Afbeelding 44 Begraafplaats in Boven Pekela (Groningen) aan de rand van het dorp.

Gemeentebestuurders kozen als plek om te begraven in alle gevallen voor de rand van het dorp of er buiten. Binnen de nederzetting werden geen nieuwe grafvelden aangelegd. Katholieken lieten in veel gevallen hun grafvelden achter de kerk of anders dicht bij het gebedshuis aanleggen. Doordat er in het interbellum veel nieuwe kerken aan de dorpsranden werden gebouwd betekende dit automatisch dat de begraafplaatsen buiten de kernen kwamen te liggen. Slechts enkele Roomse begraafplaatsen liggen binnen de bebouwde kom.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog vond er een expansie van steden en dorpen plaats. Nieuwe wijken werden uit de grond gestampt waarbij rondom begraafplaatsen werd gebouwd. Dit had tot gevolg dat de grafvelden in veel gevallen niet meer op 50 meter buiten de bebouwde kom lagen maar er binnen. Waarschijnlijk veranderde de algemene opinie betreffende de hygiëne rondom de dood en het begraven en vond men het niet meer nodig om de stoffelijke resten buiten de leefgemeenschap te laten rusten, er binnen mocht ook.

Afscheiding van de begraafplaatsen met hun omgeving

Alle dodenakkers zijn van hun omgeving afgescheiden. In het interbellum gebeurde dit op verschillende manieren. Het toepassen van beplanting als scheidslijn is hierbij de meest voorkomende. De beplanting die is aangebracht bestaat in de meeste gevallen uit een haag al dan niet gecombineerd met bomen. Deze combinatie zorgt ervoor dat de begraafplaats op verschillende hoogtes van de omgeving wordt afgesloten. Een andere variant op het toepassen van beplanting is door middel van het gebruik van heesters en bosplantsoen. Deze vormen een wand rondom de begraafplaats die al dan niet groenblijvend is. In een aantal gevallen zijn coniferen aangeplant om de dodenakker van de omgeving af te scheiden. Door het altijd groene karakter van coniferen is op de dodenakker het gehele jaar een besloten karakter gecreëerd.

|Afbeelding 45 Afscheiding van de begraafplaats van de openbare ruimte door middel van een watergang gecombineerd met een heg. Een hek op het toegangspad zorgt ervoor dat de begraafplaats helemaal afgesloten kan worden.

|Afbeelding 46 Op Begraafplaats Vredenhof in Tilburg dient een hekwerk als barrière om ongewenste personen en dieren buiten te houden.

Op veel begraafplaatsen is een gecombineerde afscheiding gerealiseerd. Naast beplanting vormt een hekwerk of watergang de grens met het naastliggende terrein. In enkele gevallen is een muur gebouwd die de grafvelden van hun omgeving doet afzonderen. Om de begraafplaats te kunnen betreden is er ter hoogte van het hoofdpad of de toegangsweg een opening in de omheining gemaakt. Deze ingang is doorgaans met een te openen hekwerk afgesloten zodat ongenode gasten de begraafplaats niet kunnen betreden. In veel gevallen is het hekwerk in de stijl van de in het interbellum in zwang zijnde bouw- en kunststijlen gerealiseerd. De onderlinge signatures kennen geen verschil in afscheiding. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat de wet gebood om een afscheiding met de omliggende percelen te realiseren. Specifiek werd vermeld welke afscheidingen waren toegestaan.

Ontwerpanalyse

Door een korte blik te werpen op de ontwerpen van alle begraafplaatsen vallen er direct een aantal dingen op. De algemene begraafplaatsen springen qua ontwerp naar voren ten opzichte van de ontwerpen vallend onder een bepaalde levensbeschouwing. Over het algemeen genomen zijn de gemeentelijke dodenakkers uitbundiger vormgegeven dan de Rooms-Katholieke, Joodse en Protestantse grafvelden. De analyse van de ontwerpen naar categorieën (zie figuur 4.8) laat zien dat de helft van de algemene begraafplaatsen een voorterrein, een middengedeelte en een ruimte heeft waarop begraven wordt. Nog eens 15 procent van de grafvelden heeft een voorterrein en een ruimte voor de graven. Samen is dit twee derde van het totaal.

De ruimte waar het ontzielde lichaam is begraven is eveneens anders ingericht. Aan de inrichting van gemeentelijke begraafplaatsen is over het algemeen genomen meer aandacht besteed. Het geheel is meer vormgegeven en kent een aantrekkelijker lijnenspel dan de grafvelden met een bijzonder karakter qua geloofsovertuiging.

Bij Rooms-Katholieke dodenakkers komt de verdeling in drie compartimenten nauwelijks voor. Slechts 3 procent van de gevallen kent een indeling met een voorterrein en een daarachter gelegen grafveld. De meeste begraafplaatsen behoren tot de Typen 1 en 2. Beide beslaan ruim 40 procent. Voor Protestantse dodenakkers geldt hetzelfde. Deze vallen bijna allemaal onder de beide eerste categorieën. Voor de particuliere grafvelden is het een ander verhaal. De begraafplaatsen die hier onder vallen beslaan voor een groot deel privébegraafplaatsen, behorend aan een familie die in een aantal gevallen een columbarium liet bouwen waar zij hun laatste rustplaats vonden. Van de Joodse begraafplaatsen zijn te weinig aangelegd om over de inrichting uitspraken te doen. Ze zijn allemaal verschillend van opzet en vallen onder alle drie de groepen.

4.4 Elementen en voorzieningen op begraafplaatsen

Bouwwerken

Voor het grootste deel van de begraafplaatsen gold dat met het ontwerpen van de padenstructuur en het opstellen van een beplantingsplan de begraafplaats nog niet gereed was. In veel gevallen werd een bouwwerk in de vorm van een lijkhuisje of aula op de begraafplaats gerealiseerd. In aanvulling op de begraafwet van 1869, werd in 1872 geboden dat, vanwege de hygiëne en volksgezondheid, op elke begraafplaats een gebouwtje moest komen te staan waar het ontzielde lichaam tijdelijk kon worden bewaard.¹⁸ Op een groot deel van de dodenakkers is een dergelijk gebouwtje dan ook terug te vinden. De uitvoering verschilt hierbij nogal. Sommige grafvelden kennen een uitbundig vormgegeven exemplaar terwijl andere begraafplaatsen zijn behept met een eenvoudig, sober huisje waar het stoffelijk overschot tot aan de uitvaart kon worden opgebaard.

Een ander bouwwerk dat op begraafplaatsen is waar te nemen is de aula. Deze bouwwerken namen de functie van de kerk over. Van hieruit kon er een uitvaartplechtigheid plaatsvinden. De aula's waren in die gevallen uitgerust met een grote zaal van waaruit de uitvaart plaats kon vinden. Er bestond een mogelijkheid om de nabestaanden toe te spreken en naar muziek te luisteren. In het gebouw was doorgaans een ruimte ingericht waar de overledene kon worden opgebaard en om hem of haar de laatste eer te bewijzen. Tevens boden sommige aula's gelegenheid om na de uitvaart samen te komen. Het betreft hier meestal steden waar grotere aula's de functie van het kerkgebouw overnamen.

|Afbeelding 47 Aula op de begraafplaats in Kerk-Avezaath (Gelderland). Deze kleine aula is in traditionele stijl opgetrokken. Bouwjaar 1937. Het linker deel is later aangebouwd.

|Afbeelding 48 Gemeentelijke aula in Woerden (Utrecht), 1935. H.W. van der Meij tekende voor het ontwerp in Amsterdamse schoolstijl.

In de kleinere steden en dorpen komen eveneens aula's voor op begraafplaatsen. Deze waren veelal kleiner en boden de mogelijkheid om, zonder invloed van weersomstandigheden, in kleine kring afscheid van de overledene te nemen. In de aula was tevens de mogelijkheid om het dode lichaam op te baren.

De architectuur van de bouwwerken op begraafplaatsen verschilt nogal van elkaar. Het ene gebouw is uitbundiger in zijn architectuur dan het andere. De verschillen zijn te verklaren door de diversiteit aan architecten die bij de totstandkoming van begraafplaatsen waren betrokken. Sommige bouwwerken hebben een traditioneel karakter terwijl andere gebouwen in bouwstijlen die op het moment van aanleg van de begraafplaatsen in zwang waren, zijn opgetrokken. Dit heeft tot gevolg dat er op sommige begraafplaatsen verrassende bouwsels staan, ontworpen in de stijl van bijvoorbeeld de Amsterdamse of Delftse school.

Uit de analyse naar bouwwerken op begraafplaatsen blijkt dat er onderlinge verschillen optreden als er naar de verschillende signaturen wordt gekeken. De algemene dodenakkers kennen meer gebouwen dan de overige

groepen. Op ongeveer driekwart van de begraafplaatsen staat een bouwsel. De helft van deze bouwwerken betreft een aula terwijl een kwart van de gebouwen als baarhuisje is gebouwd.

Op de Rooms-Katholieke begraafplaatsen komen echter veel minder bouwwerken voor. Slechts enkele aula's sieren de begraafplaatsen van waaruit een mis kon worden opgedragen. Huisjes om de doden op te baren komen net als aula's sporadisch voor op Katholieke dodenakkers. Dit is te verklaren doordat Katholieke begraafplaatsen veelal in de directe nabijheid van de kerk liggen. In het gebedshuis was ruimte om de doden op te baren. Tevens kon de mis vanuit het kerkgebouw plaatsvinden. Aula's en baarhuisjes waren hierdoor op de begraafplaats niet nodig.

Bouwwerken die alleen op Roomse begraafplaatsen voorkomen zijn kapelletjes. In deze gebouwtjes is ruimte gecreëerd om te bidden en hangt er een Christusbeeld.¹⁹ Op een aantal begraafplaatsen komt naast een kapel een Calvarieberg voor. Een Calvarieberg is een opgeworpen hoogte, al dan niet overdekt. Op de berg staat een opstelling van kruisen met aan het middelste kruis een lichaam. Een Calvarieberg symboliseert de kruisiging van Jezus op Golgotha.²⁰

|Afbeelding 49 Kapel op de begraafplaats in Deursen (Noord-Brabant)

|Afbeelding 50 Op de begraafplaats in De Rips (Noord-Brabant) is een Calvarieberg gerealiseerd. Dit bouwsel symboliseert de kruisiging van Jezus.

Begraafplaatsen met een Protestants karakter hebben daarentegen vaker een gebouw binnen hun grenzen dan de Katholieke dodenakkers. Op ongeveer de helft van de grafvelden is een bouwwerk aanwezig. We zien hier meestal een lijkhuisje en slechts een enkel gebouw heeft de functie van aula. Op de Joodse begraafplaatsen vinden we eveneens een enkel gebouw. Dit betreft een metaheerhuisje of een aula. Een metaheerhuisje is een gebouwtje met dezelfde functie als het baarhuisje zoals we kennen op begraafplaatsen van algemene en andere Christelijke signatuur. Een verschil met de lijkhuisjes is dat het stoffelijk overschot in dit bouwwerk ritueel werd gereinigd voordat het werd begraven. Na het wassen van het lichaam kon de dode in dit gebouwtje opgebaard worden tot het moment van begraven.²¹ Het andere gebouw is een aula waar ruimte is om een kleine bijeenkomst te houden voordat het lichaam ten grave wordt gedragen.

|Afbeelding 51 Metaheerhuisje op de Joodse begraafplaats in Terborg (Gelderland).

|Afbeelding 52 Begraafplaats Esserveld in Groningen wordt door middel van een hekwerk in Amsterdamse Schoolstijl afgesloten van de omgeving. Achter het hek staat het poortgebouw waarin onder andere een aula is gerealiseerd.

19 Vries de, 2007, 14.

20 Kok, 2000, 43.

21 Vries de, 2007, 14.

Naast aula's, huisjes om het lijk op te baren en kapelletjes bieden begraafplaatsen meer elementen die de inrichting van het terrein bepalen. De hekwerken bij de toegang van begraafplaatsen vallen hier onder evenals poortgebouwen waar een woning voor de opzichter of beheerder van de begraafplaats is gevestigd. Deze woningen komen slechts sporadisch voor of zijn in de loop der jaren omgebouwd tot kantoorruimte of opslagruimte van materieel.

As bestemming

Met de bouw van een crematorium bij begraafplaats Westerveld in Velsen deed het hedendaagse cremeren haar intrede in de Nederlandse samenleving. Om de as van de overledenen te bewaren werd bij dit crematorium een columbarium gebouwd. Omdat er steeds meer crematies plaatsvonden werd er gezocht naar andere vormen van asbestemming. In 1933 werd er bij het crematorium in Velsen een veld aangelegd waar urnen konden worden begraven.²² Enkele jaren later werd een tweede columbarium gebouwd om de asbussen in te bewaren. Tevens ontwierp Dudok een vijver waarin de as van de overledenen kon worden uitgestrooid.²³

| Afbeelding 53 Luchtfoto van Crematorium Westerveld in Velsen (Noord-Holland). Rondom het gebouw ligt de strooivijver naar een ontwerp van Dudok.

| Afbeelding 54 Verstrooiing van as op het strooiveld bij, het op de achtergrond gelegen Crematorium Westerveld.

Op begraafplaatsen, nieuw aangelegd in het interbellum, zijn wel mogelijkheden om de as na crematie een plek te geven. In de meeste gevallen betreft het een muur waarin de urn kan worden gezet. Strooivelden komen eveneens voor, maar minder. Waarschijnlijk zijn deze voorzieningen om een plekje voor de as te creëren in een later stadium gerealiseerd en niet bij de aanleg van de begraafplaats. De oorzaak moet worden gevonden in het feit dat cremeren in het interbellum slechts sporadisch voorkwam. Aan het einde van het interbellum, in 1939 werden slechts 976 mensen verast.²⁴ Dit aantal is slecht 1,29 procent van het totale aantal mensen dat in dat jaar stierf. De voorgaande jaren was aantal mensen dat gecremeerd werd nog lager.²⁵ Niet voor alle lichamen die werden verast hoefde een plekje in een urnenmuur worden gevonden. Van 18 procent van de gecremeerde lichamen werd de as verstrooid.²⁶ Het uitstrooien van de as kon bovendien op andere plaatsen dan op *het strooiveld* op de begraafplaats gebeuren. Verstrooiing in zee of in het bos was eveneens een optie.

Doordat er zo weinig mensen werden gecremeerd was er waarschijnlijk geen tot nauwelijks vraag om een plek op de begraafplaats te creëren waar nabestaanden de as van hun overledene een plekje konden geven. Naarmate het cremeren meer ingeburgerd raakte zijn de voorzieningen om as op begraafplaatsen te bewaren, aangelegd. Dit was pas na de Tweede Wereldoorlog. Mogelijkheden om de as op begraafplaatsen een plekje te geven waren er in het interbellum dan waarschijnlijk ook nauwelijks.

4.5 Beplanting

Nadat het ontwerp van de begraafplaatsen gereed was en de plek van de gebouwen bepaald, ging men nadenken over de eventuele beplanting die op de dodenakkers aangebracht moest worden. De nieuw aangelegde dodenakkers vertonen onderling grote verschillen in dit opzicht. Eén van de oorzaken hiervan is de plek waar de begraafplaats is aangelegd. Op sommige locaties is de dodenakker in een bestaand bosperceel aangelegd. Voor de totstandkoming van de grafvelden moest hier in eerste instantie beplanting worden weggehaald in plaats van aangebracht. Een

22 Cappers, 1999, 208-209.

23 Franke, 1989, 64.

24 Ibidem, 79; 83.

25 Idem.

26 Franke, 1989, 64.

andere factor die op de beplanting van invloed is, is de grondsoort. De verschillende grondsoorten kennen allemaal hun eigen bijzondere eigenschappen. Bij het bepalen van het sortiment moest hiermee rekening worden gehouden.

Voor het opstellen van een beplantingsplan zijn verschillende uitgangspunten in gedachten genomen. Bij een groot aantal begraafplaatsen is gekeken naar de functionaliteit bij de keuze van het plantmateriaal. Op andere dodenakkers echter diende de beplanting als aankleding van de grafvelden. Eén van de vormen van functioneel groen betreft de beplanting die is aangebracht en diende om de dodenakker van de omgeving af te sluiten. Dit was immers een van de manieren zoals in de wet was vastgelegd.

Beplanting rond een dodenakker bestond veelal uit een haag. Wat eveneens voorkwam was een omheining van bomen rondom de dodenakker, al dan niet met een onderlaag van struiken of in combinatie met een heg. Voor de aanplant van hagen werden verschillende soorten gebruikt. De beukenhaag is samen met de conifeer het meest voorkomend. Als de afscheiding uit struiken bestond werd er vaak bosplantsoen toegepast. Met de aanplant van dit inheemse plantmateriaal werd een groene muur gecreëerd die de dodenakker van de omgeving afsloot. Gebruikte soorten zijn hier: hazelaar, vlier, meidoorn, veldesdoorn, sleedoorn en andere inheemse soorten die in de omgeving van de begraafplaats voorkomen. Als afscheiding werden eveneens groenblijvende heesters toegepast. Meestal werd dan voor de rododendron of coniferen gekozen.

Naast de praktische toepassing van plantmateriaal werd er eveneens beplanting aangebracht om de plek te veraangemen en om een bepaalde sfeer te creëren. Plantmateriaal dat de begraafplaats moest aankleden stond veelal langs de paden en vormde een scheiding tussen de verschillende rijen graven. Het aanbrengen van gazons bepaalde mede de aankleding van de dodenakker. Op grotere begraafplaatsen werd dit middel ingezet om een ruimtelijke component te creëren.

De toegepaste beplanting kan naar gelaagdheid worden onderverdeeld. Samen vormen de lagen één geheel en bepalen de sfeer die de beplanting op de dodenakker oproept. De bovenste beplantingslaag bestaat uit bomen. Deze steken boven het overige groen uit en zorgen voor de massa. Bomen werden op verschillende manier toegepast. Er werden vrijstaande bomen aangeplant op een speciale plek, de zogenaemde solitair. Deze vrijstaande bomen stonden vaak op een middelpunt van het grafveld of bij een gebouw en waren vaak van de duurzame soort zoals eik, linde en beuk. Naast solitaire bomen werden er als opmaat naar de begraafplaats bomen langs het toegangspad aangebracht. Deze vormden een laan die de bezoeker naar de dodenakker deed leiden. Soorten die hiervoor gebruikt werden zijn onder andere linde en kastanjebomen. In de beplanting rondom het grafveld werden eveneens bomen aangeplant. Deze vormden een natuurlijke afscheiding met de omliggende percelen. Hiervoor zijn vooral inheemse soorten als es, eik en berk toegepast.

Een ander type boom die vaak voorkomt is de treurboom. Deze verschijningsvorm is in verschillende soorten op nieuw aangelegde begraafplaatsen toegepast. Veelal stonden deze bomen met hun hangende takken en twijgen bij de ingang van de begraafplaats. Eveneens werden er treurbomen aan de waterkant aangeplant indien er op of rondom de dodenakker water aanwezig was. Tevens werden er op de grafvelden treurbomen aangeplant. Deze stonden vaak op een centrale plek. De toegepaste soorten waarvan een boom in treurvorm werd aangeplant zijn de berk, beuk, es en wilg.

Op de velden waar werd begraven, werden eveneens bomen aangeplant. Veelal gebeurde dit tussen de rijen met graven waarmee een deel van de begraafplaats optisch werd afgeschermd van rest van het terrein. De aangebrachte bomen hadden veelal meer sierlijke eigenschappen dan de bomen die in de randen of bij de ingang werden geplant. Soorten die in het voorjaar bloeiden, zoals de kerspruim en de sierkers, werden hiervoor gebruikt. Naast aanplant tussen de graven werd er eveneens langs de hoofdpaden, en soms ook langs de overige paden, bomen aangeplant. Door het planten van bomen werd het pad extra benadrukt en kreeg dat een statige uitstraling.

De bomen die werden aangeplant stonden vaak niet in het gras. Zij vormden samen met hagen en/of heesters een groene wand. Deze heesters en hagen vormen de tweede laag. Er werd voor hagen gekozen omdat deze weinig ruimte innamen en de begraafplaats toch een groen karakter gaven. Bovendien zijn hagen goed

|Afbeelding 55 (boven) Solitaire berk in een plantvak op het Esserveld in Gronigen.

|Afbeelding 56 (onder) Treurwilg langs de waterkant op de begraafplaats in Kerk-Avezaath (Gelderland) De hangende takken vallen als tranen naar beneden.

in toom te houden door ze te snoeien. Naast de toepassing tussen de rijen met graven werden hagen eveneens aangeplant om een deel van de begraafplaats af te scheiden. Er werden op deze manier kleinere ruimtes gecreëerd. Soorten die als haag zijn toegepast zijn beuk, venijnboom en conifeer.

Indien er tussen de verschillende rijen met graven meer ruimte voorhanden was werd er gekozen voor heesters omdat deze vaak meer plaats nodig hebben om breder uit te kunnen groeien. Bovendien ogen heesters minder statisch dan de geschoren hagen als ze zich vrij kunnen ontwikkelen. Hierdoor ontstaat er een andere sfeer op de begraafplaats. Binnen de heestergroep is er een tweedeling te maken. Er zijn bladverliezende heesters en bladhoudende soorten. De bladverliezende heesters veranderen met de seizoenen en hebben elk jaargetijde een andere uitstraling. Zij werden juist gekozen vanwege hun bloem of bladkleur en om de gedaanteverwisseling het gehele jaar rond. Soorten met deze eigenschappen die op de begraafplaatsen zijn aangeplant zijn onder andere hortensia, sering en spierstruik.

Bladhoudende heesters zijn het gehele jaar door groen en worden vaak om die reden toegepast. Net als bij heesters die hun blad laten vallen, zijn er soorten waar bloemen in komen. Dit geeft een extra accent aan de beplanting in het bloeiseizoen. Soorten die groen blijven, bloeien en zijn aangeplant op begraafplaatsen, aangelegd in het interbellum, zijn: rododendrons, mahoniestruiken en broodboom.

Een grote groep beplanting die op begraafplaatsen is toegepast zijn coniferen. Als de coniferen niet zijn gesnoeid en konden uitgroeien, behoren ze tot de bovenste laag. Indien de snoeischaar ter hand is genomen om de beplanting in toom te houden zoals bij hagen, valt de conifeer onder de middenlaag. Beide varianten zijn op dodenakkers toegepast. De conifeer komt in allerlei variëteiten en gedaantes op de dodenakkers voor. Hoewel coniferen op elkaar lijken is er verschil in kleur, bladvorm en habitus waar te nemen. Coniferen werden gebruikt omdat ze de eigenschap hebben het gehele jaar groen te zijn en daarmee continu dezelfde uitstraling behouden. Dit geeft een heel eigen sfeer en karakter aan de begraafplaats, zeker als de coniferen tot grote hoogte uitgroeien. Indien de bomen dicht bij elkaar staan ontstaat er een donkere plek waar een gevoel van weemoed en melancholie wordt opgeroepen.

De onderste beplantingslaag wordt gevormd door gras, bodembedekkers en vaste planten. Gras komt op sommige grafvelden voor op en tussen de graven en langs paden of op het voorterrein. Tevens zijn er op begraafplaatsen ingezaaide delen met gras waar nog niet is begraven en komen plekken voor waar gazons als ruimtelijk element in het ontwerp zijn opgenomen. Bodembedekkend plantmateriaal is op een aantal dodenakkers eveneens op graven en langs paden aangeplant. Met de toepassing van bodembedekkende beplanting werd een rustiger en uniform beeld gecreëerd.

De indeling van begraafplaatsen naar levensbeschouwing laat op het gebied van beplanting onderling veel verschillen zien. Kijkend naar de Joodse begraafplaatsen valt op dat er op de grafvelden nauwelijks tot geen beplanting voorkomt. Op het voorterrein en aan de randen van de dodenakkers staat wel beplanting. Het deel waar begraven is kent geen beplanting omdat dit niet strookte met het geloof in de opstanding.²⁷ De wortels zouden voor versterking van de bodem zorgen en daarmee de eeuwig durende grafgruist die Joden wensen aantasten.

Rooms-Katholieke begraafplaatsen zijn over het algemeen genomen sober ingericht. Qua beplanting is dit niet anders. Het algemene beeld is, dat er, in tegenstelling tot de gemeentelijke begraafplaatsen, op de Katholieke grafvelden weinig plantmateriaal voorkomt. Het sortiment waarvoor is gekozen, is vergelijkbaar met de beplanting op gemeentelijke grafvelden, zij het dat het minder uitbundig is toegepast. Dat dodenakkers met een Katholiek karakter minder groen ogen komt niet alleen doordat er minder beplanting op de dodenakkers is toegepast. De ruimte tussen de graven bestaat, meestal net als de paden, uit halfverharding, zand of zwarte grond. Dit geeft een killere uitstraling en minder sfeer aan de plek. Begraafplaatsen van Katholieke origine doen hierin denken aan dodenakkers die in Zuid-Europa voorkomen. Over het geheel genomen zijn de algemene begraafplaatsen groener qua beeld dan de overige grafvelden. De voornaamste reden hiervan is dat er veelvuldig gebruik is gemaakt van grasvlakken op de dodenakkers en tussen de graven.

Protestantse dodenakkers verschillen weinig van de andere christelijke grafvelden. Net als de Joodse en de Katholieke begraafplaatsen is er op Protestantse dodenakkers over het algemeen minder beplanting toegepast. Een verschil met de Roomse grafvelden is dat de begraafplaatsen uit Hervormde en Gereformeerde hoek groener zijn. De graven liggen hier meer in het gazon en niet in halfverharding of onbewerkte aarde.

Begraafplaatsen aangelegd voor algemeen gebruik kennen de rijkste beplanting. Doordat een groot deel van deze akkers is opgedeeld in verschillende compartimenten is er meer ruimte voor beplanting. Dit begint vaak al bij de entree en het voorterrein. Rondom de ingang staat beplanting die de ruimte veraangenaamt. In veel gevallen loopt

de beplanting door tot de aula op de begraafplaats zodat deze in het groen wordt opgenomen. Op het gedeelte waar begraven wordt is vaak ook meer beplanting toegepast. Tussen en achter de graven staat meer groen en rijen met grafmonumenten worden op de hoeken met planten van het naastgelegen pad gescheiden.

Gebruikte plantensoorten

Het toegepaste beplantingsortiment op begraafplaatsen is divers. Sommige dodenakkers kennen slechts een enkele boom of heg terwijl andere grafvelden rijk zijn aangeplant. In onderstaand overzicht zijn, aan de hand van de uitgevoerde analyse de meest voorkomende soorten in kaart gebracht. Per categorie staat de wetenschappelijke naam vermeld met daarachter de Nederlandse. Naast de genoemde soorten staan er ongetwijfeld andere beplantingsoorten op de grafvelden.

Naaldbomen en Coniferen

Abies koreana, zilverspar
Cedrus libanii, Libanonceder
Ginkgo biloba, Japanse notenboom
Larix decidua, Europese larix
Chamaecyparis lawsoniana, Californische cipres
Cupressocyparis leylandii, Leylandcipres
Picea conica, witte spar
Picea abies, fijnspar
Pinus mugo, bergden
Pinus sylvestris, vliegden
Pseudotsuga menziesii, Douglas
Taxus baccata, venijnboom
Taxus media hicksii, venijnboom
Taxus baccata `Fastigiata`, zuiltaxus
Thuja occidentalis, oosterse levensboom

Loofbomen

Acer platanoides, Noorse esdoorn
Acer pseudoplatanus, gewone esdoorn
Aesculus carnea, rode paardenkastanje
Aesculus hippocastanum, witte paardenkastanje
Alnus glutinosa, zwarte els
Aralia elata, duivelswandelstok
Betula pendula, ruwe berk
Betula pendula `Tristis`, treurberk
Betula pubescens, zachte berk
Carpinus betulus, haagbeuk
Catalpa bignonioides, trompetboom
Fagus sylvatica `Atropurpurea`, rode beuk
Fagus sylvatica (gesnoeid als zuil), beuk
Fraxinus excelsior, gewone es
Fraxinus excelsior `Pendula`
Laburnum, gouden regen
Liquidambar styraciflua, amberboom
Malus, sierappel
Metasequoia glyptostroboides, mammoetboom
Morus, moerbei
Platanus x acerifolia, plataan
Populus alba, abeel
Populus nigra, zwarte populier
Populus nigra `Italica`, Italiaanse populier
Prunus ceracifera `Nigra`, kerspruim
Prunus serrulata, sierkers
Pterocaria fraxinifolia, vleugelnoot
Quercus robur, zomereik
Quercus rubra, Amerikaanse eik
Robinia pseudoacacia, acacia
Salix alba, wilg
Salix sepulcralis `Chrysocoma`, treurwilg
Sorbus aucuparia, lijsterbes

| Afbeelding 57 (boven) *Magnolia soulangeana*, tulpenboom.

| Afbeelding 58 (midden) *Hamamelis*, toverhazelaar.

| Afbeelding 59 (onder) *Viburnum rhytidophyllum*, sneeuwbal.

Graven in het Landschap

Tillia cordata, linde
Tillia europaea, Hollandse linde
Ulmus, iep
Ulmus (gesnoeid als zuil), iep

Groenblijvende heesters

Aucuba japonica, broodboom
Azalea, azalea
Buxus sempervirens, palmboompje
Cotoneaster, dwergmispel
Ilex aquifolium, hulst
Ilex aquifolium `Aureau` bonte hulst
Hedera helix, klimop
Lonicera nitida, struikkamperfoelie
Mahonia, mahoniestruik
Prunus laurocerasus `Otto Luycken`, laurierstruik
Prunus laurocerasus `Rotundifolia`, laurierstruik
Rhododendron, rododendron
Viburnum rhytidophyllum, sneeuwbal

Bladverliezende heesters

Acer campestre, veldesdoorn
Amelanchier lamarckii, Drents krentenboompje
Berberis thunbergii `Athropurpurea`, zuurbes
Buddleja davidii, vlinderstruik
Cornus sanguinea, rode kornoelje
Corylus avellana
Cornus mas, gele kornoelje
Cornus sanguinea, rode kornoelje
Deutzia, bruidsbloem
Forsythia intermedia, Chinees klokje
Hamamelis, toverhazelaar
Hydrangea aspera, hortensia
Hydrangea macrophylla, boerenhortensia
Hydrangea paniculata, pluimhortensia
Hypericum, hertshooi
Ligustrum ovalifolium, liguster
Magnolia soulangeana, tulpenboom
Philadelphus, boerenjasmijn
Rosa, roos
Sambucus nigra, gewone vlier
Spiraea japonica `Anthony Waterer`, spierstruik
Symphoricarpos, sneeuwbes
Syringa vulgaris, sering
Viburnum opulus, sneeuwbal

4.6 Symboliek van begraafplaatsen

Symboliek in de vormgeving

In de begraafcultuur speelt symboliek een grote rol. Tekens met een achterliggende boodschap, met een betekenis zijn vooral op grafmonumenten terug te vinden. Naast het gebruik van symbolen op grafstenen komt de symboliek eveneens in sommige ontwerpen tot uiting. De ontwerper heeft bewust of onbewust vormen met een betekenis in zijn ontwerpen gebruikt.

Een vorm die veel werd toegepast is de cirkel. De cirkel staat symbool voor de oneindigheid, voor de eeuwige kringloop van het leven.²⁸ Het toepassen van deze vorm gebeurde op verschillende manieren. Het meest komt de cirkel terug in de padenpatronen. Bijvoorbeeld op een punt waar paden elkaar kruisen of aan het einde van een pad zodat de wandelroute geen einde kent. Het is niet met zekerheid te zeggen of de architect bij het gebruiken van een cirkelvorm in zijn ontwerp de symboliek in zijn achterhoofd had of dat deze vorm is gekozen vanwege zijn

| Afbeelding 60 (boven) Het padenpatroon op de begraafplaats in Sint Isidorushoeve (Overijssel) is in de vorm van een gelijkwaardig kruis aangelegd.

| Afbeelding 61 (boven) De algemene begraafplaats in Gorredijk (Friesland) heeft een voorterrein met een rondgaande padenstructuur. In deze cirkel is een waterpartij aangelegd.

| Afbeelding 62 (onder) De algemene begraafplaats in Maarn (Utrecht) kent symboliek in het padensysteem. Onderaan is een hart in de padenstructuur uitgespaard. Boven het hart ligt het hoofdpad in de vorm van een Latijns kruis. Samen met een anker, uitgevoerd in beplanting vormen zij de drie-eenheid, Geloof, hoop en liefde.

| Afbeelding 63 (onder) In het hart op de algemene begraafplaats in Maarn (Utrecht) is een anker van Buxus aangeplant. Buxus is altijd groen en heeft in deze toepassing een dubbele betekenis gekregen.

praktische aard. Door een cirkel in de padenstructuur op te nemen werd er een plek gecreëerd waar de lijkkoets of lijkauto zonder al te veel problemen kon keren. Op het voorterrein is de vorm van een cirkel eveneens vaak toegepast. Net als op de begraafplaats was een cirkelvormig pad handig om de begraafplaats te betreden en te verlaten. Bij veel dodenakkers is er een halve cirkel gebruikt die het zelfde doel had maar deze nam minder ruimte in. Naast de toepassing binnen de padenstructuur komt de vorm van een cirkel ook als waterelement terug in een aantal ontwerpen.

Naast de cirkelvorm is het kruis in ontwerpen voor begraafplaatsen toegepast. Het kruis is een christelijk symbool. Het kruis staat symbool voor het geloof, van Christus' dood en opstanding.²⁹ Voor de intrede van het christendom symboliseerde het kruis de verzoening tussen hemel en aarde.³⁰ Daarom is het ook niet verwonderlijk dat deze

29 Hulsman *et al*, 2010, 349.

30 Houting, 2002, 92.

figuur op de dodenakkers met een religieuze achtergrond in het ontwerp voorkomt. Het hoofdpad vormde de lange zijde van het kruis. Daar dwars op geplaatst stond de korte zijde. Samen vormen zij de padenstructuur, soms aangevuld met bijpaden.

Eén van de ontwerpen aangelegd in het interbellum is gebaseerd op een vlinder. De vlinder symboliseert de onsterfelijke ziel en de kortstondigheid van het aardse leven.³¹ Het betreft hier de nieuwe algemene begraafplaats van Lochem. Tuinarchitect Hugo Poortman tekende dit ontwerp en liet de paden in de vorm van een vlinder in een bestaand bosperceel uithakken.³² Het hoofdpad vormt het lijf van de vlinder en de overige paden symboliseren de vleugels. Bij het betreden van de begraafplaats is niet te ervaren dat de dodenakker in de vorm van een vlinder is uitgevoerd. Van bovenaf is dit wel te zien.

Op een tweetal begraafplaatsen komt de vorm van een hart terug in het ontwerp. Het hart symboliseert liefde.³³ De harten maken bij beide begraafplaatsen deel uit van het paden- patroon. Het middengedeelte is hierbij opgevuld met beplanting. Op de gemeentelijke begraafplaats in Maarn, waar het patroon van een hart in de padenstructuur is uitgespaard, is in het midden van dat hart, door het aanbrengen van beplanting de vorm van een anker gerealiseerd. Het anker staat symbool voor vastberadenheid en trouw en in de Christelijke cultuur voor hoop.³⁴ Het hoofdpad van de dodenakker is in de vorm van een kruis aangelegd. Samen vormen deze tekens geloof, hoop en liefde wat symbool staat voor de drie-eenheid.³⁵

Symbolische beplanting

Niet alleen in het ontwerp van begraafplaatsen komt symboliek tot uiting, maar ook bij de beplanting. Bepaalde plantensoorten hebben namelijk een specifieke symbolische waarde. Veel voorkomend op begraafplaatsen is groenblijvende beplanting. Het betreft hier in de meeste gevallen uitheemse beplanting in de vorm van coniferen. Andere toegepaste groenblijvende soorten zijn venijnboom, palmboompje, hulst, laurierstruiken en klimop. Eveneens komen sparren en douglasbomen voor. Deze beplanting heeft de eigenschap het gehele jaar door groen te zijn. Groenblijvende beplanting symboliseert het eeuwige leven.³⁶

De altijd groene beplanting geeft het hele jaar het zelfde beeld. Bloemen daarentegen bloeien slechts een korte periode per jaar, in een bepaald seizoen. Naast dat bloemen voor beleving van de seizoenen zorgen en kleur geven aan de begraafplaats, hebben zij ook een symbolische waarde. Bloemen komen in vele gedaantes op begraafplaatsen voor. Onder meer bij bomen, heesters en vaste planten. De periode dat de bloemen zichtbaar zijn verschilt per soort. Het is mogelijk om door variatie in soorten het hele jaar door, door middel van bloemen kleur op de begraafplaats te creëren. Naast de beplanting die onderdeel uitmaakt van de begraafplaats worden er door nabestaanden bloemen op graven gelegd bij een uitvaart of als de dode zijn of haar grafcrust al heeft gevonden. Bloemen symboliseren de ziel, ze openen het hart naar het zonlicht zoals mensen hun ziel openen naar God.³⁷

Er is op begraafplaatsen ook beplanting gebruikt met een eigen symboliek. De hulst is een van deze heesters. Naast het groenblijvende blad heeft het blad stekels. In een christelijke context is dit van betekenis. Hulst symboliseert, naast het eeuwige leven, de doornenkroon en het lijden van Christus.³⁸ Evenals de hulst is klimop een groenblijvende plant. Naast het immer groene blad heeft klimop hechtwortels die ervoor zorgen dat de plant zich ergens aan vast houdt, ergens mee is verbonden. Op de begraafplaatsen, aangelegd in het interbellum wordt klimop veelal als bodembedekker toegepast. Klimop symboliseert, naast het eeuwige leven, verbondenheid tot in de dood.³⁹

Een andere, veel voorkomende groenblijvende heester uit de coniferenfamilie is de venijnboom, beter bekend als Taxus. De venijnboom blijft altijd groen en wordt van oudsher met rouw en dood in verband gebracht. Omdat de Taxus goed is te snoeien komt deze in verschillende gedaantes op begraafplaatsen voor. De venijnboom wordt toegepast als afscheiding tussen de rijen graven, in de vorm van een geknipte haag. Eveneens zijn er varianten in de vorm van een zuil aangeplant en wordt Taxus in losse vorm gehandhaafd. De venijnboom staat symbool voor onvergankelijkheid.⁴⁰

31 Hulsman *et al*, 2010, 349.

32 Correspondentie A. Baarssen beheerder Nieuwe Begraafplaats Lochem, 13 november 2014

33 Meijer, 1992, 27.

34 Houting, 2002, 92.

35 Strouken *et al*, 1999, 66.

36 *Ibidem*, 67.

37 Bok *et al*, 2003, 48.

38 Meijer, 1992, 31.

39 Strouken *et al*, 1999, 67.

40 Kok *et al*, 1994, 168.

Naast groenblijvende beplanting werden er bomen toegepast die hun blad laten vallen. Het betreft bomen met een opgaande habitus. Deze bomen symboliseren de levensboom.⁴¹ Daarnaast zijn er ook bomen die de takken en twijgen naar beneden richten. Deze bomen stralen iets treurig uit, alsof ze huilen. Ze worden dan ook treurbomen genoemd. Op meerdere begraafplaatsen, aangelegd tussen 1918 en 1940, zijn deze bomen aangeplant. Het betreft voornamelijk treurberken, -beuken en -wilgen. Treurbomen staan symbool voor rouw en verdriet.⁴²

De ontwerpen van begraafplaatsen verschillen onderling nog al van elkaar. De toegepaste symboliek in het ontwerp is hieraan gekoppeld. Rooms-Katholieke begraafplaatsen kennen een onderverdeling van velden in de vorm van een kruis. Algemene dodenakkers daarentegen hebben weinig christelijke symboliek. Een padenstructuur waarin de wandelgangen de vorm van een kruis aannemen zijn nauwelijks te vinden. De cirkelvorm komt, in tegenstelling tot Katholieke grafvelden, echter wel meer op gemeentelijke begraafplaatsen voor. De Joodse begraafplaatsen die tussen beide wereldoorlogen zijn aangelegd kennen geen symboliek in het ontwerp. Voor de beplanting geldt het zelfde.

Op algemene dodenakkers komt de symbolische waarde van beplanting het meest tot uiting. Het sortiment op deze begraafplaatsen is uitbundiger en kent daardoor meer plantensoorten die een betekenis hebben. Treurbomen en groenblijvende beplanting zijn bij deze dodenakkers veelvuldig toegepast. Op Rooms-Katholieke grafvelden komt minder groen voor waardoor er eveneens minder beplanting met een symbolische gedachte wordt aangetroffen.

4.7 Maatschappelijke invloeden op begraafplaatsen

Economische invloeden

Het interbellum was een periode die aan sterke veranderingen onderhevig was. Er gebeurde veel op economisch en cultureel gebied wat van invloed was op het maatschappelijke leven in die jaren. Het economische perspectief was door de Eerste Wereldoorlog aan het begin van het interbellum niet al te rooskleurig. In deze beginperiode zijn er nieuwe begraafplaatsen tot stand gekomen maar in aantallen bleef dit achter ten opzichte van de late twintiger en begin dertiger jaren. Een opmerkelijke uitzondering is 1920. In dat jaar zijn er 21 nieuwe dodenakkers aangelegd. Een verklaring kan worden gevonden in het feit dat het aantal mensen dat vooral in 1918 en in zekere mate ook in 1919 stierf aan de Spaanse griep veel hoger was dan gemiddeld. Doordat de grote aantallen slachtoffers een plekje op de begraafplaatsen moesten krijgen raakten deze eerder vol en moesten er nieuwe plekken worden gerealiseerd waar de doden konden worden begraven.

Gaandeweg de jaren twintig ging het economisch gezien beter in Nederland. De aanleg van het aantal begraafplaatsen nam toe met een recordaantal in 1930. Na 1931 werden de gevolgen van de crisis waarschijnlijk merkbaar met als resultaat dat de aanleg van begraafplaatsen werd uitgesteld. De Beurskrach had op dat moment al plaatsgevonden maar de ontwikkeling van de plannen en uitvoer waren vermoedelijk al van start gegaan. In de jaren dertig nam de aanleg van nieuwe dodenakkers af. Ondanks de werkverschaffingsprojecten die de overheid op poten had gezet werden er minder nieuwe begraafplaatsen aangelegd. Pas in 1940 werden er weer meer dodenakkers aangelegd. Dit kwam doordat er met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, die zijn slachtoffers eiste, meer mensen stierven. Eigenlijk horen deze begraafplaatsen niet in dit onderzoek thuis omdat het interbellum, de periode tussen twee oorlogen, met het binnenvallen van de Duitsers was afgesloten.

In tijden van crisis was het aannemelijk dat er manieren werden gevonden om geld te besparen. Een van de manieren was om minder nieuwe begraafplaatsen aan te leggen. Dit kon alleen verwezenlijkt worden als er minder mensen stierven of als er een andere manier was om het stoffelijk overschot te laten ontbinden. Eén van deze manieren was crematie. Deze vorm van lijkbezorging was mogelijk. Als dit op grotere schaal had plaatsgevonden zouden er minder nieuwe dodenakkers nodig zijn. Waarschijnlijk was cremeren voor veel mensen op dat moment nog een stap te ver. Slechts ruim 1 procent van het aantal doden werd verast.

Door ontwerpen van begraafplaatsen, aangelegd in diverse jaren van economische voor- en tegenspoed naast elkaar te leggen, is geprobeerd om verschillen te ontwaren. Dodenakkers uit de jaren 1928, 1930 en 1938 zijn met elkaar vergeleken. Kijkend naar de inrichting van begraafplaatsen zijn er geen duidelijke verschillen aan te wijzen in de uitbundigheid van het ontwerp of in de uitvoering ten tijde dat het financieel beter of slechter ging.

Maatschappelijke invloeden

In de periode na 1918 nam de ontkerkelijking toe, maar de band met het kerkgenootschap waar men toe behoorde werd inniger.⁴³ Gedurende de jaren steeg deze bewustwording en ging het sociale en maatschappelijke leven zich

41 Bok *et al*, 2003, 51.

42 Strouken *et al*, 1999, 67.

43 Aerts, 2013, 217.

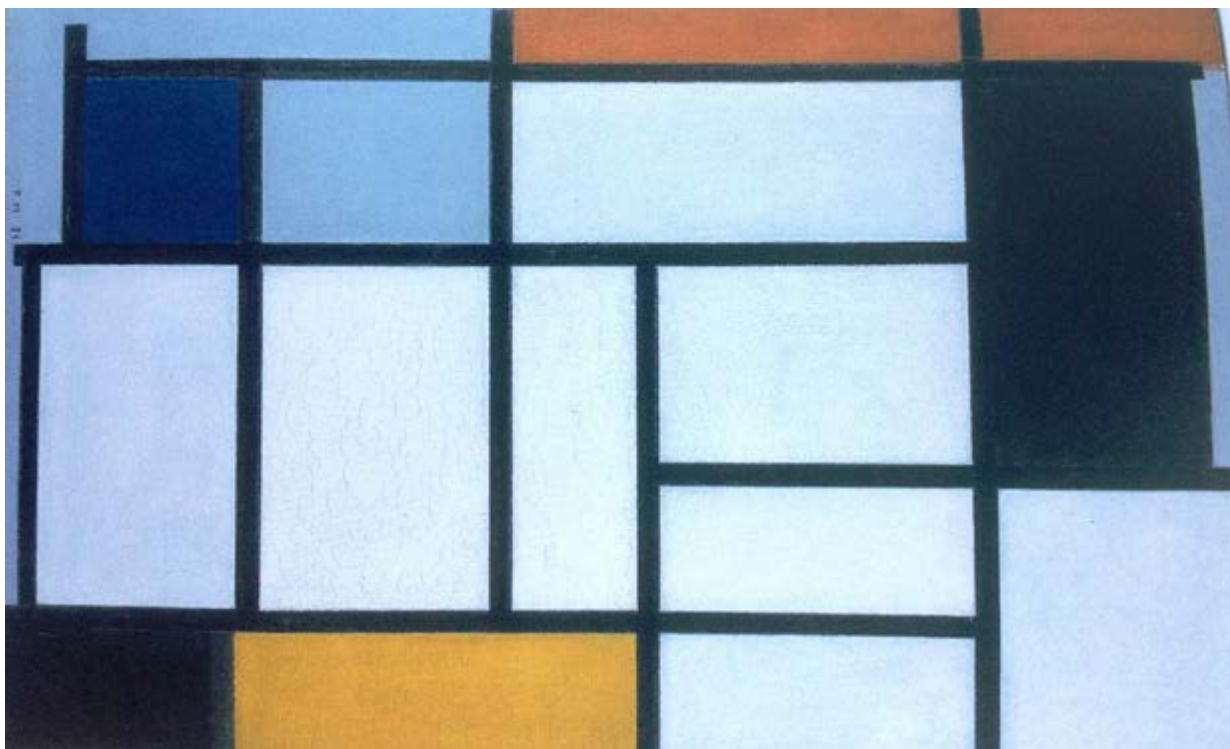
steeds meer binnen de eigen groep afspelen. In de dertiger jaren was dit zo vanzelfsprekend geworden dat de term 'verzuiling' aan dit verschijnsel werd gegeven. Niet alleen tijdens het leven speelde de verzuiling een belangrijke rol, ook na de dood was het belangrijk dat je een laatste rustplaats vond binnen de groep waar je tijdens het leven onderdeel van uitmaakte.⁴⁴ Per gezindte werden er begraafplaatsen aangelegd waar de lichamen van de overledenen konden worden begraven. Waarschijnlijk was dit voor de Rooms- Katholieken van grotere betekenis dan voor de Protestanten, gezien het grote aantal nieuw aangelegde begraafplaatsen die door Rooms-Katholieken werden gerealiseerd. Het betrof 99 katholieke grafvelden tegen 16 Protestantse.

Na de beurskrach in 1929 ging het economisch gezien bergafwaarts. Dit had tot gevolg dat veel mensen werkloos werden. Om aan dit probleem soelaas te bieden werd er door de overheid een potje gecreëerd waarin geld werd gestopt om mensen zonder werk binnen het kader van een werkverschaffingsproject aan een baan te helpen. Tevens hield dit in dat er diverse nieuwe projecten werden bedacht die met subsidie tot stand kwamen.⁴⁵ Het aanleggen van begraafplaatsen was één van de projecten die hiervoor in aanmerking kwam.

Invloeden van beeldende kunst en architectuur

In de eerste decennia van de 20e eeuw veranderde het nodige in de schilderkunst. De traditionele stromingen raakten uit de gratie en werden vervangen door nieuwe kunststromingen.⁴⁶ Het naturalisme met zijn landschappelijke weergaves was één van de richtingen die werd vervangen door het expressionisme. In de landschapsarchitectuur is dit eveneens terug te zien. De Landschapstijl werd overboord gezet en vervangen door nieuwe ontwerpstijlen met geometrische vormen. Kijkend naar de ontwerpen van begraafplaatsen is eveneens te zien dat de Landschapstijl overboord werd gezet. Slechts enkele van de 271 begraafplaatsen zijn in de landschappelijke stijl aangelegd.

In de schilderkunst richtten schilders uit groep 'De Stijl', zoals Van der Leek, Mondriaan en Van Doesburg, zich op een nieuwe stroming. Zij wierpen zich op een ritmiek van lijnen en punten.⁴⁷ Het doel van deze groep was om het schoonheidsbewustzijn, gericht op het universele, te bevorderen. Traditie, dogma en het vooropstellen van het individu vormden obstakels in hun werk. Met tot gevolg dat er werk waarbij lijnen en vlakken in een abstract kader werden aangebracht werd geproduceerd.⁴⁸ Op begraafplaatsen is de abstracte kunststijl terug te zien in de vorm van de structuur van de grafvelden. De indeling van een aantal grotere dodenakkers toont vergelijking met het werk van 'De Stijl' kunstenaars. Mondriaan schilderde lijnen en vlakken. In de ontwerpen van begraafplaatsen zijn de lijnen te herkennen als paden en de vlakken als grafvelden. Sommige ontwerpen van grotere begraafplaatsen doen eveneens denken aan het abstracte werk van Van der Leek met zijn lijnen en vlakken.

| Afbeelding 64 *Compositie met rood, zwart, geel, blauw en grijs* van Piet Mondriaan, 1921. Olieverf op doek, 80 x 50cm. De lijnen doen denken aan de paden op de begraafplaats terwijl de vlakken de velden met graven voorstellen.

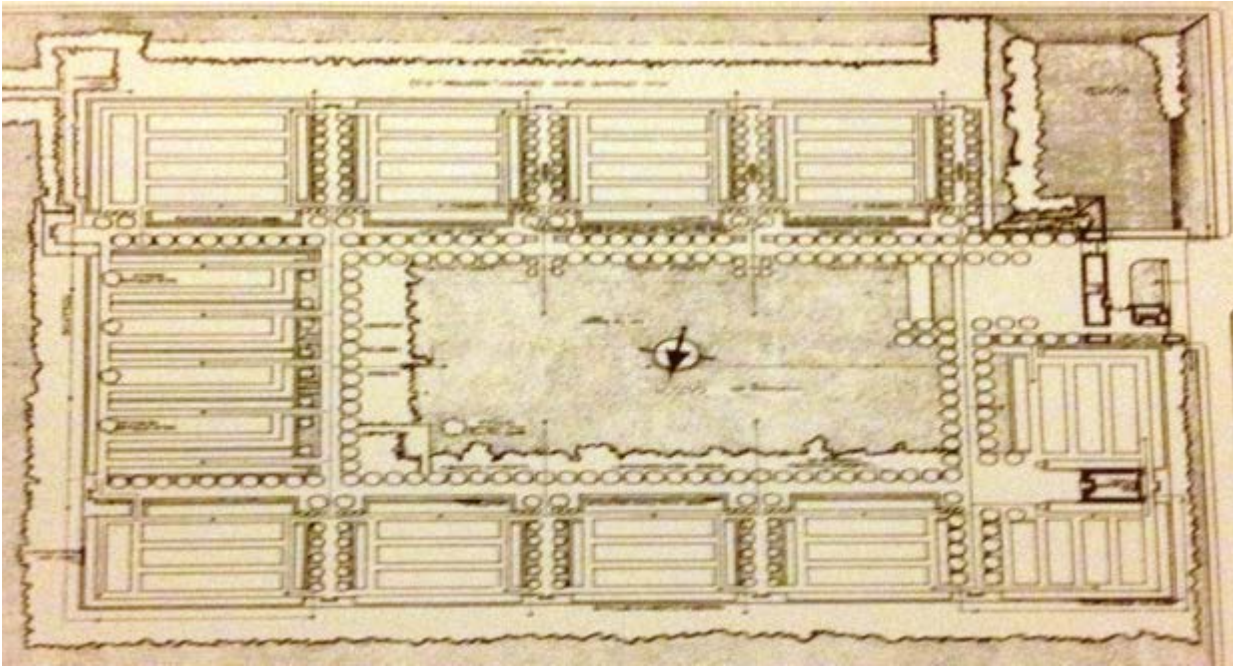
44 Dijk van *et al*, 1991, 3.

45 Oldenburger-Ebbers *et al*, 1995, 55.

46 Oerlemans *et al*, 1984, 123.

47 Houtte *et al*, 1958, 115.

48 Groenendijk *et al*, 2006, 23.

| Afbeelding 65 Nieuwe begraafplaats in Hilversum ontworpen door W.M. Dudok in 1929. Het ontwerp van Dudok heeft overeenkomsten met het werk van Mondriaan. De paden van de begraafplaats zijn als de zwarte lijnen van het schilderij. De plaats rechtsboven waar de vijver is gelegen en waar de aula staat komt overeen met het grote zwarte vlak in de rechterbovenhoek van het schilderij. De velden waar de graven liggen zijn als de vlakken in het werk van Mondriaan.

De bouwkunst was aan het begin van de 20^e eeuw eveneens aan verandering onderhevig. Nieuwe stijlen deden hun intrede zoals: de Amsterdamse schoolstijl en het Modernisme. In de ontwerpen van de begraafplaatsen is deze ontwerpstyl niet zo zeer terug te vinden. De Amsterdamse Schoolstijl kenmerkt zich door organische en natuurlijke vormen en een asymmetrische opbouw.⁴⁹ Deze stijl werd juist aan de kant geschoven. Overigens komt de strakke lijnvoering die bij modernistische gebouwen werd toegepast wel in de ontwerpen terug.

In de bouwwerken op begraafplaatsen zijn de stijlen die in het interbellum in zwang waren wel toegepast. Verschillende aula's, poortgebouwen en lijkhuisjes zijn gebouwd in stijlen die tussen beide Wereldoorlogen in, in de mode waren. Een aantal bouwwerken is in de stijl van de Amsterdamse of Delftse School opgetrokken. Andere gebouwen echter vertegenwoordigen de expressionistische of moderne bouwstyl.

Landschapsarchitectuur

Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw werd er volop in de gemengde stijl ontworpen. Deze stijl was een mengeling van geometrische vormen in combinatie met landschappelijke lijnen. In het interbellum verdween deze stijl door de komst van nieuwe stijlen naar de achtergrond.⁵⁰ Leden behorende tot 'De Stijl', ontwierpen naast huizen eveneens de buitenruimte. In hun ontwerpen kwam de moderne stijl tot uiting. Geometrische vormen, die na de Landschapstijl vernieuwend waren, vormden het uitgangspunt in de ontwerpen. Met de opkomst van de architectonische en functionele stijl verdween de landschappelijke vormgeving nog verder naar de achtergrond. De slingerende paden werden ingeruild voor rechtlijnigheid en bouwkundige elementen, strakke gazons en gesnoeide hagen vormden de basisstructuur van de tuin.⁵¹ De gebruikswaarde voerde hierbij de boventoon.

In de ontwerpen van begraafplaatsen zijn de invloeden uit de tuin- en landschapsarchitectuur eveneens terug te zien. De functionaliteit op dodenakkers was altijd al belangrijk. Er moesten immers zoveel mogelijk mensen ter aarde besteld worden. De geometrische lijnvoering was hiervoor uitermate geschikt. Strakke gazons en strak geschoren hagen pasten eveneens in dit beeld. De gesnoeide hagen namen weinig ruimte in en waren functioneel. Ze scheidde verschillende delen van de begraafplaats en dienden als wand tussen de separate rijen.

49 Derwig *et al*, 1991, 15-16.

50 Blok, 2008, 95.

51 *Ibidem*, 97.

4.8 Conclusie

In de ruim twintig jaren die het interbellum telt zijn er meer dan 270 plekken gerealiseerd om de doden te laten rusten. Hiervan is geen enkele plek hetzelfde. Dat de onderlinge begraafplaatsen van elkaar verschillen komt onder andere door de verschillende signatures die de dodenakkers hebben. De inrichting is hierdoor beïnvloed.

Kenmerkend voor de Rooms-Katholieke begraafplaatsen is de simpele opzet qua ontwerp en inrichting. Bouwwerken om de doden op te baren of om een uitvaartbijeenkomst te houden komen sporadisch voor omdat Roomse dodenakkers meestal in de buurt van de kerk zijn gelegen. Daarentegen zijn er wel kapelletjes gebouwd waar men kon bidden. Bepanting is op deze dodenakkers weinig toegepast met een karige uitstraling tot gevolg. Mede door het gebruik van dode materialen als grind en steen zijn Katholieke begraafplaatsen over het algemeen weinig sfeervol. Soberheid voert de boventoon. Symboliek komt in de vorm van het padenpatroon voor door deze in de vorm van een kruis aan te leggen.

Protestantse dodenakkers zijn eveneens vrij simpel van opzet. Het lijnenspel is statisch en kent weinig verrassingen. Gebouwen in de vorm van lijkhuisjes en een enkele aula zijn op Protestantse grafvelden aanwezig. Begraafplaatsen van Protestantse origine kennen meer groen in de vorm van beplanting en gras waardoor deze grafvelden over het geheel genomen meer sfeer uitstralen. In het plantmateriaal komt de symbolische betekenis tot uiting door het toepassen van groenblijvende soorten.

Grafvelden aangelegd voor Joden kennen een vrij simpele opzet. De padenstructuur is eenvoudig en rechthoekig. Op Joodse begraafplaatsen zijn bouwwerken aanwezig waar de doden ritueel konden worden gewassen en opgebaard, de zogenaamde metaheerhuisjes. Eveneens is er op één van de terreinen een aula gebouwd van waar uit een afscheidsdienst kon worden gehouden. Bepanting is op Joodse begraafplaatsen niet toegestaan vanwege verstoring van de grond en daarmee de grafrust van de doden. Veelal is beplanting aan de randen van de grafvelden toegepast maar in sommige gevallen ook op het terrein waar wordt begraven. Door de minimalistische aankleding van Joodse begraafplaatsen is het terrein sober.

De meest uitbundig vormgegeven begraafplaatsen zijn die van gemeentelijke aard. Het ontwerp kent een grotere diversiteit aan vormen en structuren. Gebouwen zijn in de vorm van lijkhuisjes en aula's terug te vinden. Aula's zijn veelal groter en nemen de functie van het kerkgebouw over. Hierdoor wordt de mogelijkheid geboden om in een klein gezelschap afscheid van de gestorvene te nemen. De soortenrijkdom bij het toegepaste sortiment is groot en divers, waardoor algemene begraafplaatsen een groen karakter hebben. Deze beplanting zorgt eveneens voor sfeer op de dodenakkers. Symboliek is in de vormgeving van de padenstructuur terug te vinden evenals in de toegepaste beplanting.

De algemene specifieke eigenschap die begraafplaatsen uit het interbellum kenmerken is de rechthoekigheid en de geometrische opzet. Bijna alle dodenakkers zijn volgens een geometrisch patroon ontworpen waarmee wordt aangetoond dat de landschappelijke stijl op zijn retour was. Een verklaring in het gebruik van rechthoekigheid op begraafplaatsen komt waarschijnlijk uit de vernieuwing die in zowel de beeldende kunst, de architectuur en de tuin- en landschapsarchitectuur is doorgevoerd. In de eerste decennia verdwenen traditionele stijlen naar de achtergrond. Deze werden vervangen door nieuwe. Schilders en architecten uit kunstenaarsgroep 'De Stijl' en Het Nieuwe Bouwen zochten naar nieuwe kunstvormen en uitten deze in hun bouwwerken en beeldende kunst. Op begraafplaatsen zijn veel bouwwerken in stijlen die in het interbellum in zwang waren gebouwd. De tuin- en landschapsarchitectuur veranderde eveneens. Hier gold ook dat traditionele vormen en patronen verdwenen en werden vervangen door architectonische en functionele stijlen. Bij de ontwerpen van begraafplaatsen is dit terug te zien.

5 Detailstudie begraafplaats Kerk-Avezaath

5.1 Inleiding

Zoals in het voorgaande hoofdstuk is te lezen zijn begraafplaatsen over het algemeen op een pragmatische manier ingericht. Het doel was om de doden een laatste rustplaats te geven op een plek buiten de bebouwde kom, afgescheiden van de omgeving. Sommige begraafplaatsen, en dan vooral de algemene, hebben een meer uitbundige architectuur. Er werd door de opdrachtgever ruimte beschikbaar gesteld om ingericht te worden, om de plek te veraangemen of de ontwerpers de vrijheid te geven om hun creativiteit te uiten. Op de begraafplaats zelf gold dan veelal het oude principe om volgens een rationeel systeem de stoffelijke overschotten te begraven.

Er zijn een aantal nieuw aangelegde begraafplaatsen uit het Interbellum die een uitzondering op het bovenstaande vormen. Eén van deze begraafplaatsen is gelegen in de huidige gemeente Buren in de Betuwe (provincie Gelderland). Het betreft de Nieuwe Algemene Begraafplaats aan de Beemdsestraat in Kerk-Avezaath. Het idee om een nieuw grafveld in de gemeente Zoelen te realiseren nam vormen aan in 1920.¹ Gedurende 13 jaar werd geen actie ondernomen tot men in 1933 begon met het treffen van voorbereidingen voor de totstandkoming van een nieuwe dodenakker.² De werkzaamheden namen een aanvang in 1935 en duurden tot in het jaar 1938, waarna de dodenakker in februari van datzelfde jaar werd geopend.

Van de begraafplaatsen aangelegd in het interbellum zijn er meerdere met een afwijkende vormgeving. Wat maakt het ontwerp van de begraafplaats in Kerk-Avezaath speciaal om deze te gaan onderzoeken en hoe past dit ontwerp in het tijdsbeeld van die periode? De jaren '30, de periode waarin de dodenakker in Kerk-Avezaath is aangelegd, was een donkere periode op economisch en maatschappelijk gebied. Ten gevolge van de Beurskrach heerste grote werkloosheid in Nederland. Hebben economische en maatschappelijke invloeden uit het interbellum een rol gespeeld bij de realisatie van deze begraafplaats?

5.2 Totstandkoming van de begraafplaats

In het dorp Zoelen bestond in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw jarenlang behoefte aan een nieuwe begraafplaats. Men kon de totstandkoming van een nieuwe dodenakker echter niet verwezenlijken, omdat er in Zoelen geen geschikt terrein kon worden gevonden. Er kon rondom de Nederlands Hervormde kerk worden begraven, maar dan moesten er diverse belangrijke verbeteringen en veranderingen worden aangebracht omdat het kerkhof niet aan de eisen van de wet voldeed. De maatregelen die werden getroffen leverden geen bevredigend resultaat op. Er moest een andere locatie worden gezocht voor de aanleg van een nieuwe begraafplaats.³

Omstreeks 1920 dacht men met perceel 'Het Heufke', nabij de Hamsche brug, een goede locatie te hebben gevonden. Het betrof een groot terrein, maar de aankoopprijs bleek voor het Gemeentebestuur een onoverkomelijk bezwaar, waardoor er niet tot aanschaf werd over gegaan.⁴

Lange tijd werd er geen actie ondernomen om een nieuwe dodenakker aan te leggen, totdat de economische crisis in de gemeente Zoelen zich rond 1932 liet gelden. In verband met het grote aantal werklozen zocht het gemeentebestuur naar werkverschaffingsprojecten.⁵ Al snel kwam het idee van de aanleg van een nieuwe

1 De gemeente Zoelen is per 1 januari 1978 opgegaan in de gemeente Buren (GLD).

2 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.

3 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.

4 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.

5 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.

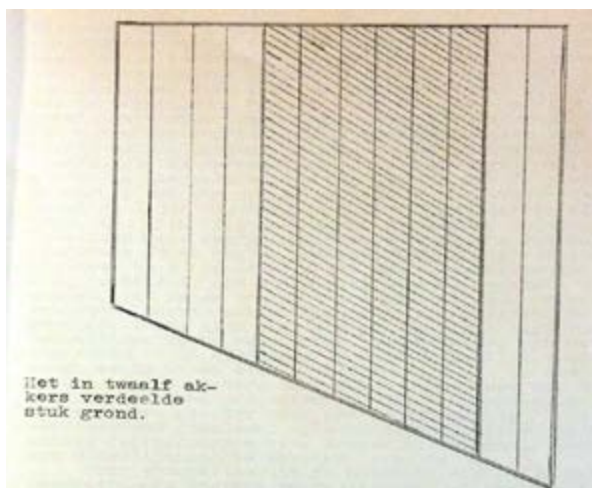
Graven in het Landschap

begraafplaats weer opborrelen. De vraag was echter opnieuw waar dit nieuwe grafveld kon worden gerealiseerd. In 1933 deed zich de gelegenheid voor om de hand op een terrein te leggen. De locatie was echter qua ligging niet zo gunstig als het terrein 'Het Heufke', maar dit nieuwe perceel was wel uitermate geschikt als werkverschaffingsproject.

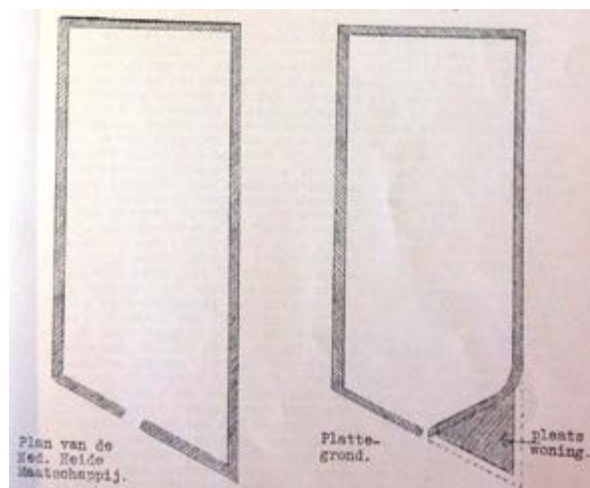
Het beoogde perceel werd in een publieke veiling in 1933 aangeboden en door de gemeente in eigendom verkregen.⁶ Vooraf had er een geheime raadsvergadering plaatsgevonden waarin toestemming werd verleend om tot aankoop van het perceel over te gaan.⁷ Het terrein was gelegen aan de Beemdschestraat en afkomstig van de erven van mejuffrouw van Beusekom van 'Landzicht'.

Het aangeschafte terrein was 3,65 hectare groot en werd aangekocht voor de som van f 4975,-.⁸

Nu het perceel was aangekocht moest het worden ingericht. Nadat er door de regering toezegging werd gedaan om de aanleg met rijkssubsidie als werkverschaffingsproject uit te kunnen voeren werd er contact gezocht met een instantie die de inrichting voor haar rekening kon nemen. In de Nederlandsche Heide Maatschappij werd deze instantie gevonden.⁹ Zij mochten een, voor de gemeente Zoelen, geschikt plan van aanleg opstellen. Dit was nog een hele opgave omdat het aangekochte perceel uit twaalf akkers bestond en onder een hoek van 50 graden ten opzichte van de openbare weg lag. Bovendien waren de vier oostelijk gelegen akkers en de twee uiterst westelijke akkers nog voor ten minste drie jaar verpacht. Wat overbleef waren zes akkers, in het midden van het aangekochte perceel gelegen. Het gemeentebestuur was voornemens om de begraafplaats op de voorste, westelijke, akkers te realiseren. Om deze verpachte akkers te kunnen gebruiken werd contact gezocht met de pachters om tot een oplossing te komen.¹⁰ Dit mislukte echter waardoor de dodenakker op de middelste zes akkers, die vrij waren van pacht en samen 1,70 hectare groot waren, moest worden aangelegd.

|Afbeelding 66 Perceel dat door de gemeente Zoelen is aangekocht voor de realisatie van een begraafplaats. Het terrein is opgedeeld in twaalf stroken waarvan de vier linker en twee rechter waren verpacht.

|Afbeelding 67 Op de zes stroken die overbleven werd de begraafplaats aangelegd. Om het ontwerp symmetrisch te maken werd de noordwest punt, in de afbeelding rechtsonder, van het terrein afgescheiden voor de bouw van een woning.

De begraafplaats kon niet zonder meer worden aangelegd. Het terrein lag te laag om te kunnen begraven.¹¹ Om tot begravingen over te kunnen gaan moest het terrein tenminste 1 meter worden opgehoogd. Hiervoor moest grond worden aangevoerd. Men achtte het praktisch om een gracht rondom de begraafplaats aan te leggen. De grond kon voor de ophoging worden gebruikt en de gracht diende als natuurlijke scheidslijn met de omgeving.¹² Een afscheiding was immers bij wet geboden.¹³

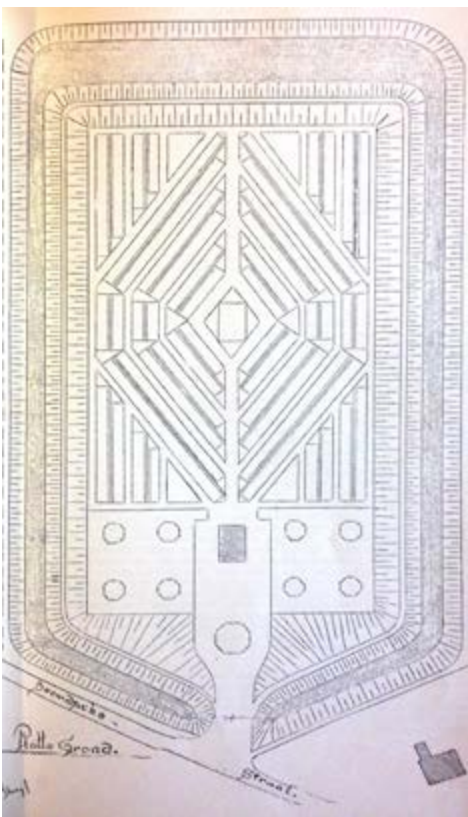
In het voorstel van de Nederlandsche Heide Maatschappij werd de suggestie gedaan om de kavelgrens te volgen bij het graven van de gracht. Omdat er minder grond nodig werd geacht om de grafvelden op aan te leggen, werd de westelijk gelegen punt, aan de kant van 'De Hooibeemd', van het perceel onttrokken en zo ontstond er een symmetrisch terrein waarop de dodenakker werd gerealiseerd. Op het deel dat buiten de begraafplaats zou vallen kon een landarbeiderswoning worden gebouwd.¹⁴

6 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.
7 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.
8 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1.
9 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1-2.
10 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 2.
11 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 2.
12 RAR, 0686, inv.nr.1090BBK, 1-2.
13 Kinschot van, 1969, 49-50.
14 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 1-2.

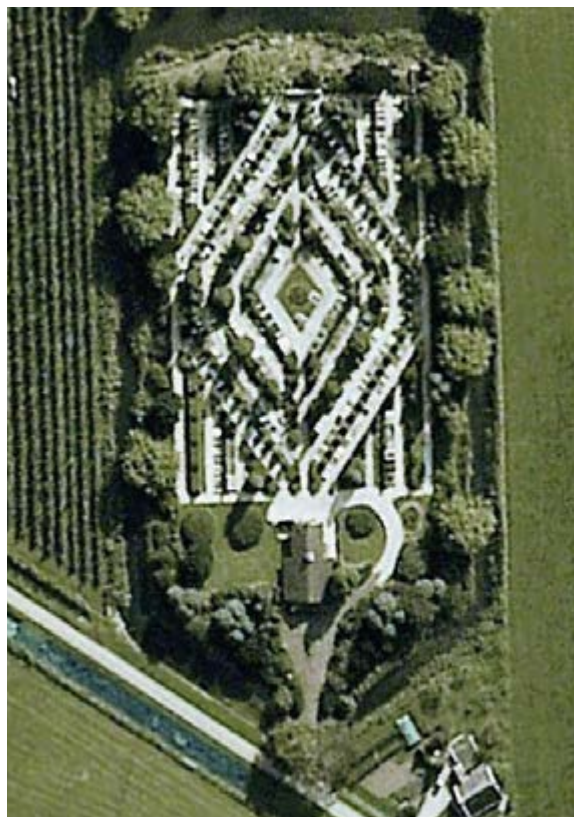
5.3 Ruimtelijk ontwerp

Het eigenlijke deel waarop begraven zou worden was 70 are groot. Omdat er volgens schatting 20 mensen per jaar zouden worden begraven, duurde het lange tijd alvorens de begraafplaats vol zou raken. Natuurlijk was dit een positieve ontwikkeling omdat de capaciteit voor jaren gewaarborgd zou zijn. Men verwachtte bezwaren als de inrichting op een dusdanige manier zou plaatsvinden dat het grafveld kaal zou ogen. Het ontwerp moest er in voorzien dat dit niet zou gebeuren.¹⁵ De ontwerper stond voor de schone taak om te zorgen dat de het terrein op een manier werd ingericht dat het niet kaal oogde. Wie het ontwerp maakte is niet te achterhalen. De archiefstukken over de realisatie van de begraafplaats in Kerk-Avezaath in het Regionaal Archief Rivierenland geven geen antwoord op deze vraag. In de stukken wordt alleen vermeld dat een mannelijke medewerker van de Nederlandsche Heide Maatschappij voor het ontwerp tekende.¹⁶ Het bedrijfsarchief van de Nederlandsche Heide Maatschappij is overgebracht naar het Gelders Archief. In dit archief komen geen stukken voor over de inrichting van de dodenakker in de gemeente Zoelen. Personeelsdossiers uit de periode 1933-1938 zijn niet bewaard gebleven.¹⁷ De archieven van Arcadis, de nieuwe naam voor de Nederlandsche Heide Maatschappij, boden eveneens geen uitsluitsel op de vraag wie de begraafplaats ontwierp.¹⁸

Om tot een goed ontwerp te komen werd de kavel opgedeeld in drie stukken. Het eerste deel van het terrein, vanaf de weg gezien, werd ingericht als voorterrein. Hier werd de mogelijkheid gecreëerd om de lijkkoets of -auto te parkeren en de rouwstoet te ontvangen. Het voorterrein werd omsloten door beplanting en aan de voorzijde voorzien van een hekwerk. Als scheiding tussen het voorterrein en de grafvelden werd een kapel gebouwd. Deze kapel moest voorzien in de behoefte om in alle rust afscheid van de overledene te kunnen nemen. Tevens zorgde de kapel er, samen met de aan te brengen beplanting voor, dat er een scheidslijn op de begraafplaats werd gecreëerd zodat het zicht op de graven ontnomen werd. Het achterste deel van de begraafplaats besloeg de plek waar de doden werden begraven.

|Afbeelding 68 *Ontwerp van de begraafplaats. Het terrein is opgedeeld in een voor-, midden en achterterrein. Rondom het terrein is een watergang getekend die aan de achterkant (boven) breder is. Op het middenterrein staat een aula. De rechteronderhoek, buiten de begraafplaats laat zien waar de beheerderswoning is gebouwd*

|Afbeelding 69 *Bovenaanzicht van de begraafplaats in de huidige situatie. De uitvoering van het ontwerp is een klein beetje anders dan bedoeld. Het middenterrein is niet symmetrisch. Het achterste gedeelte met daarop de graven, is via de westkant (rechts) te bereiken. Op het oostelijke deel links naast de aula is een strooiveld gerealiseerd. Of er een pad heeft gelegen voordat het strooiveld is aangelegd is niet bekend.*

15 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 4.

16 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 4.

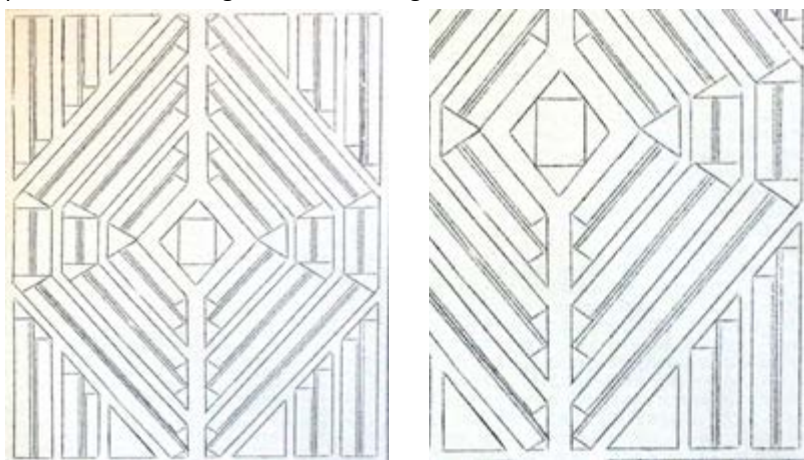
17 Archiefbezoek 25 februari 2015.

18 Telefonisch- en mailcontact op 8, 10 en 11 december 2014 tussen medewerkers Arcadis en auteur.

Eisen ten behoeve van de aanleg

Voor de inrichting van de dodenakker was het wenselijk dat iedere grafruimte aan een eigen pad zou komen te liggen. Door het aanleggen van een pad bij ieder graf zou worden voorkomen dat men bij een begrafenis of bezoek aan een graf, bestaande graven zou betreden. Een andere eis was dat er een breed middenpad aangelegd zou worden. De verhoudingen van het hoofdpad ten opzichte van de bijpaden zou 2:1 moeten worden. Volgens het schetsontwerp zouden de tussenliggende ruimtes vier eenheden bedragen. Als dit ontwerp op het terrein, dat 60 meter breed en 90 meter lang was, werd geprojecteerd bleek dat één eenheid 1,50 meter zou zijn. Dit betekende dat het hoofdpad 3 meter breed zou worden, de bijpaden 1,50 meter en de grafruimte 6 meter. Omdat de graf ruimten aan weerszijden waren te betreden door middel van een pad, was er in het midden van de graf ruimte eventueel plaats voor beplanting.¹⁹

Bij het maken van een ontwerp voor de grafvelden was het streven om gelijkvormigheid te bewerkstelligen. Toevalligerwijs ontdekte de ontwerper een wiskundige verhouding die gelijkheid creëerde in de onderlinge onderdelen.²⁰ De ontwerper constateerde, toen hij langs de twee diagonalen van een rechthoek, welke maten zich verhieldden als 2:3, evenwijdige lijnen trok en daarop loodrechte lijnen met een onderlinge gelijke afstand projecteerde, dat er een tekening ontstond welke op een groter vlak met de verhouding 2:3 een steeds repeterend patroon opleverde. Nadat de betreffende ambtenaar van de Nederlandsche Heide Maatschappij had verteld dat dit plan kon worden uitgevoerd, nam de gemeenteraad van Zoelen het besluit om tot aanleg over te gaan.²¹

[Afbeelding 70 (links) *Indeling van het grafveld volgens wiskundige verhoudingen. De ruimte werd vervolgens verdeeld volgens een diagonaal lijnenspel van paden en rijen waar begraven kon worden.*

[Afbeelding 71 (rechts) *Fragment uit de linker afbeelding. Door het toepassen van diagonalen werd de ruimte in de hoeken te klein. De hoekpunten werden daarom verticaal ingetekend. Rechtsom is te zien hoe de ontwerper dit deed.*

Ontwerp

Bij analyse van begraafplaatsen die nieuw zijn aangelegd in het interbellum springt het ontwerp van de begraafplaats in Kerk-Avezaath er direct uit. De opbouw van de begraafplaats is vergelijkbaar met andere nieuw aangelegde begraafplaatsen uit deze periode. Deze bestaat uit een voorterrein, middendeel met gebouw en het deel waar wordt begraven. Wat dat betreft is de begraafplaats in Kerk-Avezaath niet bijzonder. Het achterste deel waar de graven zijn gelegen wijkt daarentegen sterk af. De opzet is geometrisch net als bij andere begraafplaatsen maar de lijnvoering is diagonaal. Deze vormgeving is nergens anders in de periode tussen beide Wereldoorlogen toegepast en maakt de dodenakker van Kerk-Avezaath uniek voor het interbellum.

[Afbeelding 72 *Hoofdas van het grafveld gezien vanaf het zuidoosten richting de kapel. De zichtlijn wordt in het midden onderbroken door een ruitvormig rozenperk.*

19 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 4.

20 RAGLD 0915, inv.nr.923, Het personeelsdossier van de Nederlandsche Heide Maatschappij is vanaf 1947-1958 inzichtelijk. Wie de ontwerper van de begraafplaats was is niet te achterhalen.

21 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK 4.

De diagonalen vormen samen een ruit. Deze ruit wordt in de centrale as doorsneden door een hoofdpad. Waar de assen in het midden samenkomen is een ruitvormig perk gevormd. Dit punt vormt het middelpunt van het begraafgedeelte. De paden lopen hier diagonaal om heen en vormen de basis van de rest van de inrichting van de begraafplaats. Omdat de kavel van de dodenakker rechthoekig is, zijn de hoekpunten, die overblijven nadat de diagonale lijnvoering is ingezet, ingetekend volgens een verticaal lijnenspel.

| Afbeelding 73 Zichtas vanaf de aula richting het zuidoosten. De lijn wordt onderbroken door de urnenmuur die na de Tweede Wereldoorlog is gebouwd. Door het ontbreken van hoge beplanting oogt dit middenstuk ruimtelijk.

| Afbeelding 74 Diagonale lijn vanaf het zuidwesten richting de aula. De combinatie van schuine en rechte lijnen wordt op het hoekpunt linksvoor, op de afbeeldingen goed weergegeven.

| Afbeelding 75 De verschillende richtingen van het ontwerp zijn op de begraafplaats tot uiting gekomen.

| Afbeelding 76 De hoekpunten van het grafveld zijn ingetekend met rechte lijnen. De heg, linksonder, volgt de verschillende richtingen van het ontwerp.

| Afbeelding 77 De dodenakker mocht niet leeg ogen daarom zijn er hagen tussen de rijen aangeplant. Deze moesten er voor zorgen dat de begraafplaats niet in één keer was te overzien. In de hagen zijn onder andere zuiliepen geplant.

Randen

In de Begraafwet stond dat de begraafplaats afgezonderd moest worden van haar omgeving. Bij de begraafplaats in Kerk-Avezaath is een watergang rondom de dodenakker aangelegd. Deze watergang is dusdanig breed, dat mens en dier de begraafplaats niet zomaar kunnen betreden. Aan de kant van de weg is een dam met inrit gerealiseerd met daarop een toegangshek. Via deze poort wordt toegang tot de begraafplaats verschaft.

| Afbeelding 78 Watergang die de begraafplaats van de omgeving afscheidt om indringers tegen te houden. In de randbeplanting zijn openingen gelaten zodat er enig contact met de omgeving mogelijk is.

Naast de watergang vormt beplanting een optische scheiding met de directe omgeving. Aan de randen van de waterkant zijn bomen aangeplant afgewisseld met bosplantsoen en sierheesters. Deze beplanting zorgt voor gelaagdheid in het beeld. De lagere sierheesters vormen de onderste laag, hogere sierheesters en bosplantsoen vullen de tussenlaag terwijl door bomen de toplaag wordt gevormd. Onderbrekingen in de beplanting zorgen er voor dat er vanaf de begraafplaats zichtlijnen worden gecreëerd met de omliggende omgeving. De beplanting aan de voorkant vormt samen met de aula en het hekwerk een besloten ruimte. De beplanting is hier ook dichter en hoger zodat er vanaf de weg geen zicht op de graven is.

| Afbeelding 79 Samen met de watergang moest beplanting een barrière vormen tegen ongewenst bezoek. Omdat de begraafplaats hoger dan de omgeving lag, wilde de gemeente niet te veel hoge bomen aanplanten. De dodenakker viel door hoge beplanting veel meer op in de omgeving. Uiteindelijk bestaat de randbeplanting uit een dichte wand variërend in hoogte.

5.4 Beplanting

Met de voltooiing van de aanleg van de paden kon de beplanting worden aangebracht. Aan de Nederlandsche Heide Maatschappij werd de opdracht verstrekt om een beplantingsplan op te stellen waarbij het plantmateriaal zoals toegepast op de nieuwe algemene begraafplaats aan het Houtensche pad in Utrecht zoveel mogelijk als leidraad moest dienen.²² Voor de inrichting van de begraafplaats was een grote hoeveelheid beplanting nodig. De beplantingslijst die werd opgesteld moest zoveel mogelijk overeenkomen met soorten die op de nieuwe algemene begraafplaatsen in Utrecht waren toegepast.²³ Het gemeentebestuur van Zoelen zocht daarom contact met de Nederlandse Sierteelt Centrale. Zij hoopte, om via dit kanaal, op een goedkope manier aan beplanting te kunnen komen.²⁴ De benodigde heesters en planten die deze Centrale had werden tegen vergoeding van de vervoers- en administratiekosten verkregen. Beplanting die niet voorhanden was werd geleverd door de Nederlandsche Heide Maatschappij.²⁵

Zoals genoemd diende de nieuwe algemene begraafplaats in Utrecht als voorbeeld bij de keuze van de beplanting. Omdat de grondsoort in de Betuwe veel zwaarder was en om de coniferen en andere beplanting toch aan te laten slaan, werd er plantgatverbetering toegepast. Dit hield in dat de zware Betuwse bodem werd verwijderd en bagger uit de Linge, aangevuld met zand, in de plantgaten bij de beplanting werd aangebracht. De Lingebagger werd gratis ter beschikking gesteld door de weledelgeboren vrouw C. Roesingh-Tydeman uit Tiel.²⁶ Men hoopte door het toevoegen van baggerspecie dat de beplanting zou aanslaan. Echter zekerheid tot een goed groeiresultaat bood deze grondverbetering niet. Dit kwam mede doordat de geleverde beplanting door de Nederlandse Sierteelt Centrale overjarige en oudere planten betrof. Alle getroffen maatregelen hebben desalniettemin hun vruchten afgeworpen. De uitval was verhoudingsgewijs gering te noemen.²⁷

De toegepaste beplanting bestond voor het grootste gedeelte uit heesters en planten. Bomen werden zo weinig mogelijk toegepast, omdat de begraafplaats al hoger gelegen was dan haar omgeving en de hoogte op deze manier benadrukt zou worden.²⁸ Om de beplanting tot wasdom te laten komen en deze het nodige onderhoud vergde, was het aanstellen van een vakbekwaam hovenier dan ook een eis. Het was een zekere H. Gerritse ter ore gekomen dat er iemand voor het onderhoud van de begraafplaats en het delven van de graven werd gezocht. Omdat hij sinds korte tijd werkloos was bood Gerritse zich in april 1937 per brief aan bij burgemeester en wethouders. Tevens wilde hij de te bouwen woning naast de begraafplaats graag betrekken.²⁹ In een later schrijven geeft Gerritse aan de werkzaamheden voor het onderhoud op zich te willen nemen, waaruit geconcludeerd kan worden dat deze de betrekking van beheerder van de begraafplaats heeft gekregen.³⁰ Een brief waarin Burgemeester en Wethouders zijn aanstelling bevestigen ontbreekt echter.

| Afbeelding 80 *Beplanting in allerlei kleuren en soorten. Bladverliezende en bladhouden planten zijn aangebracht.*

- 22 In het Geldersarchief, Regionaal Archief Rivierenland en in het Archief van de Nederlandsche Heidemaatschappij (Arcadis) is geen beplantingsplan aangetroffen. Bezoek 25 februari 2015, 19 november 2014 en 24 februari 2014, contact 8, 10 en 11 december 2014.
- 23 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 4-6.
- 24 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 4.
- 25 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 6.
- 26 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan C. Roesingh-Tydeman 3 april 1937.
- 27 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 6.
- 28 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 6.
- 29 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie H. Gerritse aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen 10 april 1937.
- 30 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie H. Gerritse aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen, ongedateerd.

Toegepaste beplanting

Het plantmateriaal op de begraafplaats van Kerk-Avezaath is in 1937 aangeplant, wat betekent dat de beplanting ongeveer 80 jaar oud is. De aangebrachte beplanting is zeer divers te noemen.³¹ Er werden verschillende soorten sierheesters, bosplantsoen, coniferen en bomen toegepast, allemaal met hun eigen bloem- en bladkleur, textuur en habitus. Op de begraafplaats zijn groenblijvende en bladverliezende beplanting naast elkaar toegepast. De groenblijvende beplanting zorgt voor het groene geraamte gedurende het gehele jaar. Bladverliezende beplanting zorgt voor de beleving van de seizoenen. Door de komst van knoppen, bladeren en bloemen in de lente en zomer en de verkleuring en het vallen van het blad in de herfst worden de verschillende jaargetijden constant opnieuw beleefd. Hieronder volgt een gerubriceerde beplantingslijst:

Coniferen³²

Chamaecyparis lawsoniana, Californische cipres
Thuja occidentalis, oosterse levensboom
Cupressocyparis leylandii, Leylandcipres
Taxus baccata, venijnboom

Loofbomen

Betula pubescens `Pendula`, treurberk
Betula pubescens, zachte berk
Salix sepulcralis `Chrysocoma`, treurwilg
Quercus robur, zomereik
Alnus glutinosa, zwarte els
Ulmus (gesnoeid als zuil), iep
Fagus sylvatica (gesnoeid als zuil), beuk

Groenblijvende heesters

Buxus sempervirens, palmboompje
Prunus laurocerasus `Otto Luycken`, laurierstruik
Prunus laurocerasus `Rotundifolia`, laurierstruik
Ilex aquifolium, hulst
Aucuba japonica, broodboom
Rhododendron, rododendron
Mahonia, mahoniestruik
Lonicera nitida, struikkamperfoelie
Cotoneaster, dwergmispel

Bladverliezende heesters

Philadelphus, boerenjasmijn
Cornus sanguinea, rode kornoelje
Spiraea japonica `Anthony Waterer`, spierstruik
Hypericum, hertshooi
Berberis thunbergii `Athropurpurea`, zuurbes
Buddleja davidii, vlinderstruik
Deutzia, bruidsbloem
Syringa vulgaris, sering
Rosa, roos
Symphoricarpos, sneeuwbes

| Afbeelding 81 *Gelaagdheid in de beplanting.*
 Onder de graslaag, daarboven de heesterlaag
 gevolgd door de bomenlaag.

Zoals in de vorige paragraaf is beschreven bestaat het ontwerp uit verschillende compartimenten. Dit wil echter niet zeggen dat de onderlinge onderdelen geen eenheid vormen. Samenhang in het geheel wordt bewerkstelligd door de beplanting. Deze zorgt er voor dat de verschillende segmenten onderling met elkaar worden verbonden. De beplanting op het voorste gedeelte sluit aan op de kapel, zodat deze in het groen wordt opgenomen.³³ Op dit deel van de begraafplaats bestaat de beplanting voornamelijk uit coniferen en heesters. Er is in dit stuk een enkele loofboom aan de beplanting toegevoegd. Aan het einde van het voorterrein en de kapel houdt het groen niet abrupt op. De beplanting loopt in een vloeiende lijn door langs de randen van de begraafplaats. Op een aantal plekken wordt de beplanting onderbroken, zodat er zicht op de omliggende gracht en omgeving ontstaat. In deze randen wordt hetzelfde sortiment toegepast als op het voorste deel, terwijl in het achterste gedeelte meer bomen zijn aangeplant. De randbeplanting bestaat eveneens uit loofbomen, heesters en coniferen. Deze wisselen elkaar af,

31 Inventarisatie veldbezoek 19 november 2014.

32 De beplanting in deze lijst is aangetroffen tijdens het veldbezoek op 19 november 2014.

33 Inventarisatie veldbezoek 19 november 2014.

terwijl de soorten op verschillende plekken terugkeren, zodat er hiërarchie en een rustig beeld op de begraafplaats ontstaat. Langs de waterkant staan enkele treurwilgen en -berken. Deze ademen door hun hangende takken een droevige sfeer uit en geven de begraafplaats iets melancholisch.

De beplanting op het achterste deel, waar de teraardebestellingen plaatsvinden, heeft een meer praktische invulling. In het ontwerp is er, tussen de verschillende rijen met graven, ruimte voor beplanting gecreëerd. Deze ruimte is opgevuld door middel van hagen van venijnboom en hulst. In de hagen zijn beuken en iepen, gesnoeid in zuilvorm opgenomen, evenals een aantal coniferen. De hagen en de coniferen geven de begraafplaats het gehele jaar door een groen karakter en symboliseren de onvergankelijkheid, het eeuwige leven.³⁴

Langs het hoofdpad staan eveneens gesnoeide iepen. Zij begeleiden de zichtlijn die vanuit de kapel gezien zicht geeft op een treurwilg, staande aan de waterkant, en het achterliggende landschap. Het zicht op de omgeving is in een later stadium door de bouw van een urnenmuur verdwenen. In het middendeel van de begraafplaats maken de paden een wijkende beweging waarna ze weer samenkomen. Dit middengedeelte is, in tegenstelling tot de andere hagen die bestaan uit venijnboom, afgescheiden door hagen van hulst, die iets hoger zijn dan de overige hagen. Op het middelste punt van de dodenakker zijn, in een ruitvormig perk, rozen aangeplant. Deze verwijzen naar het lijden van Christus en als ze gebroken zijn naar het door de dood afgebroken leven. Bovendien symboliseert de verdorde roos het verwelkte lichaam wat erg passend is voor deze plek.³⁵

5.5 Elementen op de begraafplaats

Met het aanbrengen van de beplanting was de begraafplaats nog niet voltooid. De gemeente was van oordeel dat er op de dodenakker een plek zou moeten zijn waar in alle rust afscheid van de overledene genomen kon worden. Omdat de begraafplaats buiten het dorp op een onbeschutte plek lag, moest er een voorziening worden gecreëerd waar bij slechte weersomstandigheden beschutting kon worden gezocht. Het laatste afscheid mocht niet plaatsvinden in een sfeer van kilte en ongevoeligheid. Bovendien moest er een plek zijn waar men, in familiekring, zich tot de 'Allerhoogste' kon wenden om plechtige gebeden uit te spreken. Om deze gedachte te verwezenlijken werd besloten een kapel te bouwen.³⁶

Kapel

Voordat er werkelijk tot de bouw van de kapel overgegaan kon worden moest er besloten worden hoe het bouwwerk er uit zou komen te zien. Hiervoor kreeg de gemeente verschillende voorstellen onder ogen, maar de uitvoering van de betreffende ontwerpen werd te duur geacht.³⁷

A. Kraayenhagen, als ingenieur verbonden aan de Geldersche Schoonheidscommissie, tekende uiteindelijk voor het ontwerp van het bescheiden bouwwerk. De kosten voor het uitwerken van de schetsen voor het definitieve ontwerp van de grafkapel werden gecalculeerd op f 20,00 à 25,00.³⁸ Met dit bedrag ging het college van Burgemeester en Wethouders akkoord, waarna de schets werd uitgewerkt en toegezonden.³⁹ Uiteindelijk bedroegen de kosten voor het uitwerken f 23,30.⁴⁰

|Afbeelding 82 Originele blauwdruk van de kapel zoals gebouwd in 1937.

|Afbeelding 83 De kapel gezien vanaf de wegwant. Dit is de situatie na de uitbreiding.

34 Meijer, 1992, 31.

35 Meijer, 1992, 31.

36 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 7.

37 RAR 700 inv.nr.851.

38 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie van A. Kraayenhagen aan Burgemeester van Zoelen, 7 mei 1937.

39 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie van Burgemeester van Zoelen aan A. Kraayenhagen aan, 8 mei 1937.

40 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie van A. Kraayenhagen aan Burgemeester van Zoelen, 1 juli 1937.

Nu de tekeningen gereed waren kon de aanbesteding voor de bouw van de kapel plaats vinden. Naast de bouw van de kapel op de nieuwe algemene begraafplaats moesten er eveneens drie schuurtjes aan de Hoogstraat te Zoelen verrijzen. Deze werden in de zelfde aanbesteding meegenomen maar werden afzonderlijk begroot. Uiteindelijk schreven zes aannemers op beide projecten in. De gecombineerde bedragen lagen uiteen van f 2422,- tot f 2901,-.⁴¹ Opmerkelijk genoeg werd het werk niet aan de aannemer met de laagste inschrijving gegund, maar aan Firma Thomas Jansen, aannemer uit Zoelen. Wellicht had het er mee te maken dat de laagste inschrijver niet uit de gemeente Zoelen afkomstig was, maar uit de naastgelegen gemeente Buren.⁴² De kosten die met de bouw van de kapel waren gemoeid bedroegen f 1898. Voor de drie schuurtjes was dit f 538. De bouw moest in twee maanden worden uitgevoerd.⁴³

Op het bouwwerk werd een torentje gerealiseerd waar een klok in kon worden gehangen, zodat deze bij een uitvaart geluid kon worden. H.A. van Bergen Klokkengieterij uit Heiligerlee werd gevraagd om een klok te leveren. Hiervoor werden een aantal eisen opgesteld. De klok moest met de hand geluid kunnen worden, over een tamelijk zware klank beschikken, ongeveer een middellijn van 45 centimeter hebben en 50 kilo zwaar zijn.⁴⁴ In reactie op het schrijven van de gemeente Zoelen bood Van Bergen een tweetal klokken aan die aan de gestelde eisen voldeden.⁴⁵ Burgemeester en wethouders wilden één van beide klokken op proef toegezonden krijgen om te horen of het geluid van de klok aan de verwachtingen voldeed.⁴⁶ Van Bergen wilde of kon niet meegaan in de vraag van de burgemeester en nodigde het college uit om de klokken bij één van beide vestigingen van de klokkengieterij te komen bekijken en te beluisteren.⁴⁷ In een reactie lieten burgemeester en wethouders van Zoelen weten dat zij niet van deze aanbieding gebruik konden maken.⁴⁸ Waar de klok uiteindelijk gekocht werd is niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk leverde Metaalhandel Jonkers & Co. uit Tiel de klok.⁴⁹ In eerste instantie werd gekozen voor een klok van 45 centimeter doorsnede. De klank bij het luiden leek te veel op de dorpstorenklok van Drumpt waarna er een groter en zwaarder exemplaar werd geleverd. Deze nieuwe klok had een doorsnede van 75 centimeter en een gewicht van 175 kilo.⁵⁰

Hekwerk

Nu het gemeentebestuur het vraagstuk omtrent een gebouwtje op de begraafplaats had opgelost, restte nog de vraag wat er bij de ingang van de begraafplaats moest komen te staan. Wat ontbrak was een poort die de openbare weg van de begraafplaats scheidde. Men was van mening dat een hekwerk dat de toegang tot de begraafplaats moest verschaffen de begraafplaats compleet maakte. J.J.W. Steenis tekende in de avonduren een ontwerp voor een toegangshek.⁵¹ De uitvoering gebeurde net als de andere bouwwerken door lokale ondernemers. De gebroeders Van Ommeren uit Zoelen werden benaderd om het smeedwerk voor hun rekening te nemen en aannemer Jansen, die eveneens de kapel bouwde, realiseerde het metselwerk.⁵²

In de gemetselde pilaren moesten naamstenen van de begraafplaats worden aangebracht en op de kolommen dekstenen. Dit ging niet zonder slag of stoot. Met de metselaar was overeengekomen dat de naamstenen na goedkeuring van de burgemeester geplaatst zouden worden. Echter: de firma W. Linschoten uit Utrecht, die belast was met het produceren van de stenen, had zonder overleg naamstenen vervaardigd. Dit tot ontsteltenis van de burgemeester. In zijn schrijven aan de producent van de stenen scheef de burgemeester dat de letterindeling en de afwerking van de stenen niet naar zijn zin waren uitgevoerd. Aan de zijkant zaten vlekken op de steen en aan de bovenkant van de dekstenen, die op de pilaren moesten komen te liggen, ontbrak de overhang zodat weersinvloeden meer vat op de pilaren zouden krijgen.⁵³

-
- 41 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie van J. Jansen uit Buren, ongedateerd; Correspondentie van J.M. Boudewijn uit Kapel-Avezaath, 13 september 1937.
- 42 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie van J. Jansen uit Buren, ongedateerd.
- 43 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie van T. Jansen uit Zoelen 13 september 1937; Correspondentie Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan T. Jansen uit Zoelen 14 september 1937.
- 44 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan H.A. van Bergen 18 oktober 1937.
- 45 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie H.A. van Bergen aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan 19 oktober 1937.
- 46 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan H.A. van Bergen 22 oktober 1937.
- 47 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie H.A. van Bergen aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan 25 oktober 1937.
- 48 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan H.A. van Bergen 26 oktober 1937.
- 49 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Metaalhandel Jonkers & Co. aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan H.A. van Bergen 4 november 1937.
- 50 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 9.
- 51 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 9.
- 52 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Burgemeester van Zoelen aan Gebroeders van Ommeren 10 november 1937.
- 53 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Burgemeester van Zoelen aan Firma W. Linschoten 10 februari 1938.

| Afbeelding 84 Hekwerk met pilaren bij de ingang van de begraafplaats. Over het geleverde werk omtrent de dekplaten waren opdrachtgever en -nemer het niet eens.

| Afbeelding 85 In de pilaren werden gedenksteden gemetseld. Op de linker steen staat de tekst: Deze algemene begraafplaats werd voor het gebruik opengesteld. Rechts: Op 7 febr. 1938 door Mr. L.R.J. Ridder van Rappard Burgem. van Zoelen.

Firma W. Linschoten antwoordde op het schrijven van de burgemeester dat in overleg met hem de uitvoering was gerealiseerd. In plaats van een tekening waren de stenen opgestuurd omdat deze, op de datum na, al gereed waren. Het zenden van tekeningen was in de ogen van Linschoten daarom onzinnig. Wat betreft de vlekken op de stenen was de firma kort. Dit hoorde bij het karakter van de steen. Wel gaf de firma 20 jaar garantie, omdat zij overtuigd was van de geleverde kwaliteit. In het overleg tussen de burgemeester en J. A. Linschoten was overeengekomen dat de steen vlak moest zijn en was de dikte bepaald. Linschoten gaf hiermee aan dat zij volgens het voorstel het gevraagde hadden geleverd.⁵⁴

In zijn reactie op het schrijven van de Firma Linschoten schreef de burgemeester dat hij vond dat de firma aan gerechtvaardigde klachten geen aandacht wenste te schenken en dat op een botte ontkenning de bezwaren van tafel werden geveegd. De burgemeester refereerde aan het schrijven, bijgevoegd bij het overbrengen van de tekst voor de steen, dat er eerst een tekening overlegd moest worden alvorens tot produceren kon worden overgegaan. De vlekken op de stenen werden volgens de burgemeester veroorzaakt door het opvullen van gaten met specie. Dit had niets met het karakter van de steen te maken. Wat betreft de dekplaten van de pilaren gaf de burgemeester aan dat hij had gezegd dat er aan de bovenkant een verhoging op de steen moest worden aangebracht. Getuigen konden dit volgens hem bevestigen. De burgemeester ontkrachtte hiermee de reactie van de steenhouwer en aanvaardde de stenen niet. Bovendien behield hij zich alle rechten voor om niet tot betaling van de stenen over te gaan nu er niet aan de eisen van de opdrachtgever was voldaan. Desondanks stuurde de Firma Linschoten een rekening van f 174,- voor het leveren van vier hardstenen platen en 2 naamplaten van zandsteen.⁵⁵ Of het hier nieuw geleverde stenen betrof die aan de wensen en eisen van de burgervader voldeden is onduidelijk, evenals het feit of de rekening voor de geleverde stenen is voldaan.

Arbeiderswoning

Doordat de kavel van de begraafplaats niet haaks op de weg lag, bleef er een punt over die niet voor de inrichting van de begraafplaats werd gebruikt. Het gemeentebestuur had al snel een bestemming voor dit deel van het terrein gevonden. Men was in de overtuiging dat er na de openstelling van de begraafplaats toezicht nodig was op de begraafplaats. De toezichthouder moest bij de begraafplaats wonen, zodat hij een oogje in het zeil kon houden. Op het deel van de kavel dat buiten de begraafplaats viel werd daarom een arbeiderswoning gebouwd. Door de gemeenteplichter G.A. van Alphen werd een ontwerptekening gemaakt. Om de ingezetenen van de gemeente Zoelen aan het werk te houden konden aannemers en timmermannen uit de gemeente inschrijven op het project om de bouw te realiseren. Het werk werd gegund aan aannemer Theodorus Jansen uit Kapel-Avezaath voor een bedrag van f 2180,-.

Aanpassingen en toevoegingen inrichting begraafplaats

Met de plaatsing van de kapel en het hekwerk was de begraafplaats gereed gekomen. In latere periodes zijn er elementen aan de begraafplaats toegevoegd. De kapel was te klein en is in dezelfde stijl uitgebreid. De kapel werd aan de voorkant verbreed waarbij tevens een entree werd gecreëerd. De oostelijke gevel werd voorzien van zes ramen die van de grond tot aan het dak lopen. Het geheel werd eveneens bepleisterd en voorzien van een witte

54 RAR 700 inv.nr.1000. Correspondentie Firma W. Linschoten aan de Burgemeester van Zoelen 15 februari 1938.

55 RAR 700 inv.nr.1000. Rekening Firma Linschoten aan het Gemeentebestuur der gemeente Zoelen 23 april 1938.

kleur, terwijl de plint bruin werd geschilderd.⁵⁶ Naast de uitbreiding van de kapel is er op de zuidwesthoek van de begraafplaats een berging gerealiseerd.

Asbestemming

Ten tijde van de aanleg van de begraafplaats in Kerk-Avezaath was het nog gebruikelijk om te worden begraven. Cremeren had wel haar intrede gedaan maar slechts enkelen werden daadwerkelijk verast.⁵⁷ Op de dodenakker was dan ook geen plaats ingeruimd om de as te bestemmen. Pas in de laatste decennia van de 20^e eeuw werd er een urnenmuur gebouwd en is er een veld aangewezen waar de as van de overledene kan worden uitgestrooid.

| Afbeelding 86 Deze urnenmuur werd rond de millenniumwisseling, naast een eerder gebouwd exemplaar opgetrokken en biedt plaats aan 18 asbussen.

| Afbeelding 87 Besloten strooiveld op de begraafplaats naast de aula.

5.6 Economische en maatschappelijke problemen

Door de Beurskrach in oktober 1929 werd niet alleen de Verenigde Staten van Amerika getroffen. Ook veel landen op het Europese continent, waaronder Nederland, hadden last van dalende wisselkoersen met gevolg dat er veel mensen werkloos thuis kwamen te zitten.⁵⁸ In veel plattelandsgemeentes kreeg men te kampen met ernstige werkloosheid, waardoor het aantal mensen zonder werk tot ongekende hoogte steeg.⁵⁹ In de gemeente Zoelen was dit eveneens het geval. In 1932 deed de crisis zich ook in deze gemeente gelden. Om de werklozen uit de gemeente Zoelen aan het werk te krijgen en te houden werd gezocht naar projecten die in het kader van de werkverschaffing uitgevoerd konden worden. Al snel borrelde de gedachte op om een nieuwe begraafplaats aan te leggen omdat dit vraagstuk nog steeds niet was opgelost.⁶⁰ Doordat er in 1934 grote werkloosheid heerste stelde de Rijksoverheid op het dieptepunt van de crisis een krediet van f 60 miljoen voor de uitvoering van civiele- en cultuurtechnische werken beschikbaar. Hiermee konden in 1934 en de daarop volgende jaren 50.000 werklozen aan het werk worden gehouden.⁶¹ De gemeente Zoelen maakte van deze subsidie dankbaar gebruik en legde mede dankzij deze subsidie een nieuwe begraafplaats aan en hield zo haar werklozen binnen het werkverschaffingsproject aan het werk.

Nadat het gemeentebestuur zich verzekerd had van een toezegging van de regering om subsidie te verlenen bij de uitvoering van de aanleg van de dodenakker binnen een werkverschaffingsproject, kocht men een stuk grond aan waar de nieuwe begraafplaats kon worden gerealiseerd. Nu de grond was aangekocht zocht de gemeente een partner om een plan voor de inrichting van de begraafplaats op te stellen. Deze werd gevonden in de Nederlandsche Heide Maatschappij.⁶² In de jaren dertig deed deze instantie veel werkzaamheden in het kader van werkverschaffing. Zo waren ontginning, verruimingen en reiniging van waterlopen en andere grondwerken bezigheden waar werklozen te werk werden gesteld. Op deze projecten hield de Nederlandsche Heide Maatschappij toezicht.⁶³ In 1935-1936, ten tijde van de grondwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van de begraafplaats waren er minder tewerkgestelden, waardoor er door de Nederlandsche Heide Maatschappij kleinere werken werden aangenomen.⁶⁴ De aanleg van de Nieuwe Algemene begraafplaats in de gemeente Zoelen was hier een van.

56 Hulsman *et al*, 2010, 180.

57 Franke, 1989, 79;83.

58 Wilschut, 2006, 97.

59 Maaswinkel van *et al*, 1948, 28.

60 RAR 0686, inv.nr.1090BBK, 1.

61 Lammerts *van Bueren et al*, 1963, 76.

62 RAR 0686, inv.nr.1090BBK, 2.

63 Maaswinkel van *et al*, 1948, 28-29.

64 Maaswinkel van *et al*, 1948, 34.

Volgens de begroting van de Nederlandsche Heide Maatschappij zou voor het werkverschaffingsproject, het graven van de gracht en de ophoging van het terrein *f* 10.000,- aan arbeidsloon en *f* 3.000,- aan materiaalkosten nodig zijn. De financiering voor de ophoging van het perceel werd in de gemeentebegroting van 1935 verwerkt. Een bedrag van *f* 7.000,- zou op de begroting van de gewone dienst komen te staan, terwijl het restant van de kosten voor rekening van de kapitaaldienst kwam.

Men begon met het werkverschaffingsproject op 2 januari 1935. Met onderbreking van de seizoensmaanden werd er onafgebroken aan de ophoging van het terrein gewerkt zodat het werk eind 1935 gereed was. De werkzaamheden werden, met uitzondering van de opzichters, door gemiddeld 40 Zoelense werklozen uitgevoerd. Over het jaar 1935 werd er 800 manweken aan het uitgraven van de gracht en de ophoging van de begraafplaats besteed. Dit kostte aan arbeidsloon *f* 7861,60. De bijkomende werkverschaffingskosten, zoals sociale premies en toezicht door de Nederlandsche Heide Maatschappij bedroegen *f* 1726,30 en aan materiaalkosten werd een bedrag van *f* 2091,42 uitgegeven. Omdat het een werkvoorzieningsproject betrof droeg de overheid een bedrag van *f* 3518,70 bij. Naast toezicht op de werkzaamheden door de Nederlandsche Heide Maatschappij was er vanuit de overheid eveneens iemand die controle uitoefende. De Rijksinspectie Werkverschaffing voor de regio Utrecht en Gelderland, ten zuiden van de Rijn, hield toezicht op de werkzaamheden.⁶⁵

Aan het einde van 1935 waren de werkzaamheden rond het ophogen van het terrein gereed. Er was echter nog geen plan voor de inrichting van het terrein. Dit werd niet als een probleem beschouwd. Vanwege de ophoging achtte men het verstandig om het terrein met rust te laten zodat het kon inklinken. Om bestrijding van onkruid tegen te gaan besloot het gemeentebestuur om op het terrein gewassen te telen. Inwoners van de gemeente kregen de gelegenheid om tegen een geringe vergoeding aardappelen te verbouwen.⁶⁶

Nadat het terrein was ingeklonken en de bewoners in 1936 de mogelijkheid hadden gehad om aardappelen te telen, werden de werkzaamheden met betrekking tot de aanleg in 1937 hervat. De aanleg van paden en het aanbrengen van beplanting gebeurde net als het uitgraven van de gracht en de ophoging van het terrein in een werkvoorzieningsproject. Evenals voor de eerdere werkzaamheden werd ook voor de uitvoering van dit werk subsidie door het Rijk verstrekt. Aan loon werd een bedrag van *f* 946,03 betaald en aan aanverwante personeelskosten *f* 512,15. De kosten voor de aanschaf van plantmateriaal, zand et cetera, bedroegen ongeveer *f* 1000,-. Van deze onkosten kwamen de bedragen ten behoeve van loon in het kader van het werkverschaffingsproject vrijwel geheel voor rekening van de overheid.⁶⁷

5.7 Openstelling begraafplaats

Met de totstandkoming van de diverse bouwwerken was de begraafplaats voltooid. Er kon echter nog niet begraven worden omdat er eerst van overheidswege toestemming moest worden verleend om te mogen begraven. De begraafwet van 10 april 1869, en dan specifiek Artikel 18, vermeldde dat elke begraafplaats door middel van een muur, omheining, rasterwerk of heg van tenminste twee meter hoogte afgesloten moest zijn. De afscheiding van de begraafplaats in Kerk-Avezaath voldeed hier niet aan. Lid 2 van dit artikel meldde dat er ontheffing aangevraagd kon worden als er op andere wijze aan deze eis werd voldaan. Bij de begraafplaats aan de Beemdschestraat was rondom, met uitzondering van de dam waar een hekwerk op stond, een gracht van zes meter breed aangelegd. Burgemeester en Wethouders vroegen via de minister van Binnenlandse Zaken bij de Koningin ontheffing aan omdat zij aan de voorwaarden van een afgesloten terrein voldeden.⁶⁸

Nu er dan eindelijk werkelijk begraven mocht worden, wilde de gemeente nog een automatisch zinktoestel aanschaffen om de teraardebestelling gemakkelijker te laten plaatsvinden. De N.V. Handelsmaatschappij 'Semper Fidelis' uit Rotterdam, die gespecialiseerd was in rouwartikelen, leverde dit apparaat. In een schrijven aan de gemeente werd uit de doeken gedaan hoe dit apparaat moest worden gebruikt en onderhouden.⁶⁹ De gemeente kreeg dit apparaat op proef en zou het toestel aanschaffen als bleek dat het bij de eerste begrafenis voldeed.⁷⁰

Wat restte was het opstellen van een plaatselijke verordening omtrent de regels voor begraven op deze begraafplaats. Burgemeester van Rappard van de gemeente Zoelen vroeg zijn ambtsgenoten in Arnhem en Amersfoort om het

65 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie tussen Burgemeester en Wethouders van Zoelen en Rijksinspecteur voor de Werkverschaffing, 8 en 10 februari 1938.

66 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK 2-4.

67 RAR 0686 inv.nr. 1090 BBK, 6.

68 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan Minister van Binnenlandse Zaken 18 november 1937.

69 RAR 700 inv.nr.1001. Beschrijving automatisch begraaftoestel.

70 RAR 700 inv.nr.1001 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan N.V. Handel-maatschappij 'Semper Fidelis' 10 februari 1938.

regelement dat deze gemeentes hadden opgesteld ten behoeve van het begraven binnen hun gemeentes.⁷¹ De verordeningen konden mogelijk als voorbeeld dienen voor de op te stellen regels voor de begraafplaats in de gemeente Zoelen. In een openbare raadsvergadering op 29 december 1937 stelde de raad deze verordening tot regeling van de inrichting en het gebruik van de algemene begraafplaats aan de Beemdschestraat te Zoelen, vast. In de beschikking werd in verschillende artikelen omschreven voor wie de begraafplaats bedoeld was, wat voor graven en klassen er op de dodenakker beschikbaar waren en wat de regelgeving omtrent begraven was. De verordening trad in werking op het moment dat de begraafplaats opengesteld zou worden. Deze datum werd vastgesteld op 1 februari 1938.⁷²

De openstelling kon niet zomaar plaatsvinden zonder er aandacht aan te besteden. Voor de opening werden de burgemeesters van de omliggende gemeentes uitgenodigd. Zij ontvingen een invitatie om op 1 februari 1938 om 14.30 uur in het gemeentehuis in Zoelen aanwezig te zijn. De burgemeester zou een korte toelichting geven over de totstandkoming van de begraafplaats waarna het gezelschap zich naar de begraafplaats zou begeven om deze in ogenschouw te nemen.⁷³ Een aantal burgervaders aanvaardde de invitatie en was voornemens om op 1 februari aanwezig te zijn. Het betrof de burgemeesters van Deil, Ophemert, Tiel en Maurik.⁷⁴ De eerste burgers van Hedel en Geldermalsen waren verhinderd en die van Rossum was ziek en wist niet of hij tijdig hersteld zou zijn.⁷⁵ Naast de burgemeesters waren de ereleden van de vereniging tot behartiging van gemeentebelangen D.C. Hasselman uit Zoelen en M.P. van Willigen uit Haaften uitgenodigd alsmede de dominees J.H.C. Israël uit Zoelen en ds. A. van der Zwaal te Kerk-Avezaath.⁷⁶ Hasselman gaf aan op de uitnodiging in te gaan.⁷⁷ Van de overige heren is niet bekend of zij op deze datum aanwezig konden zijn.

Veel maakte het niet uit of de genodigden op 1 februari aanwezig konden zijn om naar de toelichting over de totstandkoming van de begraafplaats te luisteren en een kijkje ter plekke te nemen. Burgemeester van Rappard annuleerde de bijeenkomst in verband met de nationale feestdag die op 1 februari plaats vond.⁷⁸ De opening werd verplaatst naar 7 februari.⁷⁹ Wie allemaal bij deze bijeenkomst aanwezig waren is niet te herleiden. De burgemeester van Ophemert was in ieder geval verhinderd schreef hij op 4 februari 1938.⁸⁰

5.8 Kosten aanleg begraafplaats

Nadat de begraafplaats geopend was is er een beschrijving van de totstandkoming naar verschillende instanties gezonden. De ministeries van Binnenlandse zaken en Sociale zaken, de Rijksinspectie van Werkverschaffing voor Utrecht en Gelderland ten zuiden van de Rijn, de buurgemeentes, de Nederlandsche Sierteeltcentrale en de Hoofdopzichter voor werkverschaffing van de Nederlandsche Heide Maatschappij in Tiel ontvingen een exemplaar.⁸¹

Naast voornoemde partijen kregen de Gedeputeerde Staten van Gelderland eveneens een beschrijving van de totstandkoming van de begraafplaats in Zoelen. Een aantal weken na het toezenden van de beschrijving volgde een kostenoverzicht van de aanleg. In dit overzicht werden de kosten, gemaakt bij de totstandkoming van de Nieuwe Algemene begraafplaats te Zoelen, inzichtelijk.

-
- 71 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan Burgemeesters van Arnhem en Amersfoort 12 november 1937.
- 72 RAR 700 inv.nr.1132.
- 73 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan omliggende gemeentes 20 januari 1938.
- 74 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester van Deil aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen 22 januari 1938, Ophemert 22 januari 1938, Tiel 22 januari 1938, Maurik 26 januari 1938.
- 75 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester van Hedel aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen 24 januari 1938, Geldermalsen 28 januari 1938, Rossum 26 januari 1938.
- 76 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan ereleden en dominees 21 januari 1938.
- 77 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van D.C. Hasselman aan Burgemeester en Wethouders van Zoelen 25 januari 1938.
- 78 Waarschijnlijk was er een nationale feestdag vanwege de geboorte van Prinses Beatrix op 31 januari 1938
- 79 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan burgemeesters 31 januari 1938.
- 80 RAR 700 inv.nr.1000.
- 81 RAR 700 inv.nr.1000 Correspondentie van Burgemeester en Wethouders van Zoelen aan de verschillende instanties.

Kosten voor de aanleg van de Nieuwe Algemene begraafplaats aan de Beemdschestraat te Zoelen.⁸²

Arbeidsloon	ong.	f 11.000,-
Materiaaluitgaven, incl. aankoop en vervoer plantmateriaal	ong.	- 3.500,-
Bouw kapel, incl., aankleding en aankoop kapelklok.	ong.	- 2.500,-
Hekwerk		- 600,-
Baar, begraafstoel en lijkkleed	ong.	- 350,-
Totaal		f 20.000,-

5.9 Conclusie

De begraafplaats in Kerk-Avezaath is in feite een begraafplaats als alle andere. Het terrein is geschikt gemaakt om doden te begraven en wordt als zodanig gebruikt. De kavel kent een indeling zoals in Type 3 in het vierde hoofdstuk is beschreven met een voor- midden- en achterterrein. Op het voorterrein is een plek gerealiseerd om de lijkauto te parkeren en de nabestaanden te ontvangen. Net als veel andere algemene begraafplaatsen aangelegd in het interbellum, is er op de dodenakker aan de Beemdsestraat een aula gebouwd. In de aula bestaat de mogelijkheid om in een klein gezelschap afscheid te nemen voordat de kist met het stoffelijk overschot naar het graf wordt gedragen. Dit is op veel andere plekken eveneens het geval en niet uitzonderlijk voor de dodenakker in Kerk-Avezaath.

Bij het bestuderen van de ruimte waar de doden worden begraven valt direct op dat het ontwerp van de begraafplaatsen aan de Beemdsestraat bijzonder is.⁸³ De structuur van de begraafplaats in de voormalige gemeente Zoelen waarop de graven zijn gelegen, is als enige volgens een diagonaal lijnenspel tot stand gekomen. De ontwerper haalde hierbij geen invloeden uit de schilder- of bouwkunst aan maar maakte een ontwerp volgens wiskundige verhoudingen. De vormtaal zoals toegepast op de begraafplaats in Kerk-Avezaath past door de lijnvoering wel in het tijdsbeeld waarin rechte lijnen en geometrie in zwang was.

Tussen beide Wereldoorlogen is er, aan het ontwerp te zien, meerdere begraafplaatsen volgens een wiskundig principe aangelegd. Ontwerpers kozen bij deze begraafplaatsen in plaats van een diagonale lijnvoering voor een horizontaal of verticaal lijnenspel. Verticale en horizontale lijnen waren daarmee veel voorkomend en niet zo speciaal als de diagonale lijnen, toegepast op het grafveld in Kerk-Avezaath. Andere begraafplaatsen zijn eenvoudiger van opzet en ontwerpen komen meer met elkaar overeen waardoor deze niet zo uitzonderlijk zijn dan het grafveld in Kerk-Avezaath.

Bovendien is op geen enkel ander grafveld aangelegd in het interbellum, de ruitvorm toegepast. Dit maakt deze begraafplaats qua ontwerp uniek voor de periode tussen beide Wereldoorlogen in.

Naast het afwijkende lijnenspel is de manier waarop de dodenakker aan de Beemdsestraat tot stand is gekomen uitzonderlijk. Door het beschikbaar stellen van overheidssubsidie voor werkverschaffingsprojecten, nam het gemeentebestuur van Zoelen het voortouw om een nieuwe dodenakker aan te leggen. Het mes snijdt hiermee aan twee kanten. In de behoefte aan de nieuwe begraafplaats wordt hiermee voorzien en werklozen uit de gemeente worden aan werk geholpen. Bovendien worden, voor zover dat mogelijk is, bedrijven uit de gemeente betrokken bij het realiseren van de bouwwerken. In de periode tussen de ophoging van het terrein en de inrichting wordt inwoners van de gemeente Zoelen de mogelijkheid geboden om tegen een gering bedrag aardappelen te verbouwen. Door het telen van aardappelen kan men deels in hun eigen voedsel voorzien.

Het proces van de realisatie van het nieuwe grafveld in Kerk-Avezaath geeft een goede indruk van het tijdsbeeld waarin men toen leefde en de problemen waarmee te kampen kreeg. Met het aanleggen van een nieuwe begraafplaats probeerden bestuurders van de gemeente Zoelen maatschappelijke en economische problemen aan te pakken en de gevolgen voor hun ingezetenen binnen de perken te houden. De aanleg van de begraafplaats in Kerk-Avezaath past daarmee binnen het beeld van de tijd waarin economische en maatschappelijke problemen heersen.

82 RAR 700 inv.nr. 1000 correspondentie Burgemeester van Zoelen naar Gedeputeerde staten van Gelderland 12 mei 1938.

83 Zie bijlage 2 voor de begraafplaatsontwerpen.

6 Conclusies en aanbevelingen

6.1 Conclusies

De inrichting van Nederlandse begraafplaatsen aangelegd in het interbellum is tot nu toe niet of nauwelijks onderzocht. In deze scriptie is de inrichting van deze dodenakkers onder de loep genomen. Tussen 1918 en 1940 zijn er 271 plekken in Nederland aangelegd waar de doden kunnen worden begraven die naar levensbeschouwing gecategoriseerd kunnen worden, te weten: Gereformeerde, Joodse, Nederlands-Hervormde, Rooms-Katholieke en Algemene begraafplaatsen. De particuliere grafvelden vormen de laatste groep en zijn niet aan een bepaalde geloofsovertuiging gelieerd.

Inrichting begraafplaatsen

De terreinen waarop in het interbellum dodenakkers zijn aangelegd verschillen sterk van elkaar. Tussen de diverse grafvelden kunnen drie typen worden onderscheiden waarin een begraafplaats is aangelegd. Het eerste terreintype is opgedeeld in een veld met een hoofdpad en sober van opzet. Het tweede type kenmerkt zich door de verdeling in verschillende velden waarop begraven wordt met een uitgebreidere padenstructuur. Het derde en laatste type is het meest uitbundige, waarbij het terrein een onderverdeling in een voor-, midden en achterterrein kent.

Veel van de Rooms-Katholieke begraafplaatsen vallen onder type 1 en 2, waaruit geconcludeerd kan worden dat Katholieke begraafplaatsen simpel qua opzet zijn en een eenvoudige structuur hebben. De toegepaste beplanting op Roomse dodenakkers is eveneens eenvoudig en functioneel van opzet. In combinatie met het gebruik van veel dode materialen en de sobere aankleding hebben Katholieke begraafplaatsen een ingetogen karakter. De meerderheid van dodenakkers met een Protestantse signatuur valt onder de eerste twee typen. Verschil met de Katholieke grafvelden is dat de Gereformeerde en Nederlands-Hervormde begraafplaatsen groener zijn door het gebruik van gras op de dodenakkers. Samen met de beplanting, die in ruimere mate is aangebracht, kan gesteld worden dat Protestantse grafvelden meer aankleding kennen en iets uitbundiger zijn ingericht dan Katholieke grafvelden. Voor Joodse begraafplaatsen geldt eveneens dat zij een groenere uitstraling hebben. Dit komt niet door de beplanting op het terrein, maar door het aangebrachte gras op de velden. Omdat slechts enkele Joodse begraafplaatsen tussen 1918 en 1940 zijn aangelegd, is het moeilijk om een algemeen geldende uitspraak te doen over de indeling van Joodse dodenakkers. De Joodse grafvelden zijn verschillend qua opbouw. Onder elk type, zoals in de vorige alinea beschreven, kan een dodenakker worden ingedeeld. Plekken gerealiseerd door en voor particulieren zijn over het algemeen heel bescheiden ingericht. weinig tot niet ingericht. Er is ruimte gecreëerd waar begraven kan worden en daar houdt het in veel gevallen mee op. Algemene begraafplaatsen zijn het meest uitbundig vormgegeven. Twee derde van de begraafplaatsen valt onder type 3 en kent een indeling waarin het terrein een voor-, midden en achterterrein heeft. De uitbundige vormgeving wordt veroorzaakt doordat het lijnenspel meerdere richtingen kent en cirkels en bogen in de ontwerpen zijn toegepast. Met het aanbrengen van een divers beplantingssortiment wordt het rijke beeld gecompleteerd.

Begraafplaatsen in het interbellum zijn bijna allemaal in de geometrische stijl aangelegd. Rechte lijnen voeren de boventoon, terwijl slingerende paden en organische vormen bijna niet zijn toegepast. De architectonische en formele stijlen hebben, net als bij andere te ontwerpen objecten binnen de tuin- en landschapsarchitectuur, hun intrede gedaan bij de totstandkoming van begraafplaatsontwerpen. Geconcludeerd kan worden dat de Landschapstijl en gemengde stijl uit de gratie zijn geraakt omdat er bijna niet volgens deze principes is ontworpen. De reden voor het overstappen op nieuwe geometrische structuren moet worden gevonden in de vernieuwende stijlen die, in de kunst en architectuur in het interbellum, door groeperingen als Het Nieuwe Bouwen en De Stijl zijn geïntroduceerd. Ontwerpers van begraafplaatsen hebben deze vormentaal overgenomen bij het tekenen van ontwerpen voor begraafplaatsen.

Symboliek

Symboliek in de ontwerpen komt voor in de padenstructuur van Katholieke en algemene begraafplaatsen. Bij Rooms-Katholieke grafvelden is dit voornamelijk in de vorm van een kruis en bij algemene begraafplaatsen grotendeels in de vorm van een cirkel. Overige symbolische vormen met een betekenis zoals een anker, een hart of een vlinder zijn slechts enkele malen toegepast. Binnen de overige groepen, ingedeeld naar levensbeschouwing, komt symboliek in de ontwerpen niet voor. Doordat vormen met een symbolische betekenis weinig zijn toegepast kan geconcludeerd worden dat symboliek voor architecten niet of nauwelijks een rol speelde bij het maken van een ontwerp. Bij het opstellen van een beplantingsplan speelde de symbolische betekenis van het plantmateriaal daarentegen wel een rol. Op veel terreinen is beplanting aangebracht met een symbolische lading. Groenblijvende beplanting speelt hierin de belangrijkste rol samen met treurbomen. Joodse en Rooms-Katholieke begraafplaatsen kennen de minste symboliek, omdat er op dodenakkers, behorend tot deze groepen, weinig beplanting is aangebracht. Op algemene grafvelden en dodenakkers van Protestantse signatuur komen het vaakst treurbomen en groenblijvende beplanting voor. Geconcludeerd kan worden dat symboliek, door middel van de padenstructuur en beplanting, op diverse begraafplaatsen tot uiting komt maar dat het niet vanzelfsprekend is om bij het tekenen van een ontwerp toe te passen. Functionaliteit speelt in de meeste ontwerpen een grotere rol dan symboliek.

Bouwwerken op dodenakkers

Op begraafplaatsen komen verschillende gebouwen voor. Lijkhuisjes zijn veel toegepast omdat dit door de wet verplicht is gesteld. Op Joodse dodenakkers is dit type bouwwerk eveneens aangebracht, maar hier wordt het metaheerhuisje genoemd. Naast het lijkhuisje is de aula, in verschillende groottes, een veel voorkomend gebouw. Algemene begraafplaatsen kennen vaker een aula dan grafvelden behorend tot de overige signaturen. De reden hiervan is dat het gebouw voor algemeen gebruik was en het de rol van kerkgebouw moest vervullen. Op grafvelden binnen de Katholieke gemeenschappen staan opvallend weinig bouwwerken. Het godshuis biedt ruimte om de doden op te baren en dient als plek van waaruit de uitvaartdienst plaatsvindt.

Maatschappelijke invloeden

Analyse van begraafplaatsen leert dat de inrichting en het ontwerp geen verschillen kent of deze voor of na de Beurskrach is aangelegd. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de economische malaise in het interbellum geen invloed heeft gehad op de inrichting van begraafplaatsen. Maatschappelijke invloeden zijn waar te nemen in de aanleg van grafvelden voor specifieke bevolkingsgroepen. De verzuiling die tussen beide wereldoorlogen haar intrede deed is hiermee zelfs op dodenakkers terug te vinden. Ruim één-derde van het totale aantal begraafplaatsen, gerealiseerd in het interbellum, behoort tot de Rooms-Katholieke signatuur. Hiermee kan geconcludeerd worden dat het voor Rooms-Katholieken van grotere betekenis is geweest om op een eigen plek begraven te worden dan voor Protestanten. Culturele invloeden uit de schilderkunst en architectuur zijn in de ontwerpen van grafvelden terug te zien. Het lijnenspel, toegepast op dodenakkers komt overeen met de geometrische vormen waarin schilders in deze periode werkten. De architectuurinvloeden komen niet in de ontwerpen terug maar in de gebouwen en toegangspoorten. Een deel van de lijkhuisjes en aula's is in de architectuurstijl die in het interbellum in zwang was ontworpen. Terugkijkend op de periode 1918-1940 kan worden gesteld dat culturele en maatschappelijke invloeden van betekenis zijn geweest bij het aanleggen van begraafplaatsen en dat economische invloeden geen vat op de inrichting hebben gekregen.

Cremeren in het interbellum

Met het openen van het eerste Nederlandse crematorium in Velsen in 1914 is het cremeren opnieuw ingevoerd. Slechts enkele honderden nabestaanden hebben in het interbellum gebruik gemaakt van dit crematorium om het lichaam van hun dierbare te verassen, waarmee het percentage crematies, ten opzichte van begravingen, schommelt rond 1 procent. Omdat er weinig crematies zijn uitgevoerd kan worden geconcludeerd dat lijkverbranding voor de Nederlanders in het interbellum een nog niet geaccepteerde manier was om met de doden om te gaan. Dit blijkt eveneens uit de inrichting van begraafplaatsen. Dodenakkers aangelegd in het interbellum kennen bij de totstandkoming geen voorzieningen om de as te bestemmen. Hiermee wordt aangetoond dat het moderne cremeren niet van invloed is geweest op de inrichting van begraafplaatsen aangelegd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

6.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In deze scriptie is de inrichting van begraafplaatsen, aangelegd in het interbellum, onderzocht door alle begraafplaatsen te analyseren. Uit deze analyse is een goed beeld ontstaan hoe de terreinen zijn ingericht en in welke stijl dit is gebeurd. Om een goede vergelijking te maken met begraafplaatsen uit periodes voor en na het interbellum zouden ontwerpen van begraafplaatsen vanaf ongeveer 1900, het moment waarop in de kunst en architectuur de ommezwaai naar vernieuwende stijlen en stromingen werd ingezet, tot 1918 en vanaf 1945 onderzocht moeten worden op de stijl waarin deze zijn ontworpen, en hoe de kavels zijn ingericht. De uitkomsten

van deze analyse kunnen met elkaar worden vergeleken en een beeld geven over de langere termijn waarin ontwerpen van begraafplaatsen zijn gemaakt. Eveneens kan in een groter tijdsbestek worden onderzocht of en hoe de ontwerpen veranderen naarmate de tijd vordert. Begraafplaatsen gerealiseerd na de Tweede Wereldoorlog zijn hierin het meest interessant, omdat invloeden van de bouw- en schilderkunst uit het interbellum kunnen meespelen.

Het is interessant om de verschillen tussen de inrichting van begraafplaatsen op het platteland te vergelijken met die in de stad. Stedelijke dodenakkers zijn veelal groter, maar kennen ze ook een afwijkende inrichting van het terrein? Naast het verschil tussen stad en land is het eveneens van belang om de verschillen tussen Noord- en Zuid-Nederland onder de loep te nemen. Waardevol is om dodenakkers van gelijke signatuur uit beide gebieden met elkaar te vergelijken en daarbij te kijken of cultuurverschillen een rol bij de totstandkoming van het grafveld hebben gespeeld.

Het landschapstype is van nature bepalend voor de beplanting die op een bepaalde plek voorkomt. De gebruikte beplanting op begraafplaatsen is hier dus afhankelijk van. Het is interessant om onderzoek te doen naar de beplanting op grafvelden in combinatie met de verschillende landschapstypen. Hierbij is een vergelijking tussen begraafplaatsen aangelegd op zand, veen en klei belangrijk omdat er van nature andere soorten beplanting op elk type grondsoort voorkomt.

Ontwerpstijlen zijn doorgaans niet gebonden aan een bepaalde regio of land, maar gaan verder dan landsgrenzen. In het verleden is dit met de Engelse Landschapstijl gebeurd. Zij ontstond in Engeland en zette voet aan Europese vaste wal. Begraafplaatsen uit verschillende landen aangelegd in de Landschapstijl kunnen daarom goed met elkaar worden vergeleken. Voor dodenakkers aangelegd in het interbellum is het eveneens interessant om te onderzoeken hoe deze in naburige landen, in hetzelfde tijdsbestek, zijn ingericht. Daarbij is het van belang om te onderzoeken of grafvelden een zelfde soort opbouw en stijl kennen dan dodenakkers die in Nederland in dezelfde periode zijn aangelegd. Een tweede vraag daarbij is of invloeden uit de kunst en architectuur daarin een rol hebben gespeeld. De Scandinavische landen, Duitsland, België en Groot Brittannië zijn hier bij met name waardevol vanwege hetzelfde klimaat en de geringe cultuurverschillen.

In het interbellum zijn 271 begraafplaatsen aangelegd. Van slechts een klein deel is bekend wie de ontwerper van de begraafplaats is. Om een goed beeld te krijgen waarom ontwerpen in de geometrische stijl zijn aangelegd is het interessant om te weten wie de ontwerpers van de begraafplaatsen waren, en wat hun achtergrond qua scholing was. Hierbij is het van belang om te onderzoeken of er verbanden zijn te vinden met de schilder- en bouwkunst. Zijn de ontwerpers geïnspireerd door de culturele ontwikkelingen die in de twintiger en dertiger jaren speelden, of speelden er andere motieven mee waardoor zij tot deze ontwerpen kwamen. Tevens zijn er architecten als Dudok en Van der Tak die zowel de aula als de begraafplaats ontwierp. Is bij de totstandkoming van meer begraafplaatsontwerpen een architect ingeschakeld in plaats van een tuin- en landschapsarchitect? Het kwam in het interbellum overigens vaker voor dat een bouwkundig architect naast het gebouw de buitenruimte voor zijn rekening nam.¹

Al voor het interbellum bestond de mogelijkheid om het ontzielde lichaam te cremen. Ondanks dat verbranding van het stoffelijk overschot wettelijk gezien niet legaal was gebeurde dit toch sporadisch. Gaandeweg de jaren twintig en dertig groeide het aantal crematies naar ruim 1 procent. Het is interessant te onderzoeken waarom het zolang op zich liet wachten dat mensen, en dan vooral de niet-Christenen, zich lieten cremen terwijl de mogelijkheid er wel was.² Het is voor de hand liggend dat het aantal crematies sneller zou toenemen nu de mogelijkheid bestond om het lichaam te verassen in plaats van te begraven. Door meer te gaan cremen is er immers minder ruimte op begraafplaatsen nodig en kunnen er minder begraafplaatsen worden aangelegd.

1 Moes, 2002, 220.

2 Voor mensen met een Christelijke levensovertuiging was cremen niet aan de orde omdat zij bij verbranding van het stoffelijk overschot niet, net zoals Jezus, uit de dood konden opstaan.

Bronnen en literatuur

Literatuur

Aerts, R. H. de Liagre Böhl, P. de Rooy, H. te Velde, 2013, Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012, Boom Amsterdam

Andela, G., A., Guinée, 2006, Tuin- en landschapsarchitect Hans Warnau, Uitgeverij Blauwdruk Wageningen

Aries, P. 1987a, Het beeld van de dood, Sun Nijmegen

Aries, P. 1987b, Het uur van onze dood, Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken, Elsevier Amsterdam/Brussel

Bergeijk van, H., 1995, Willem Marinus Dudok, Architect-stedebouwkundige 1884-1974, V+K Publishing Naarden

Blok, E., B. Lang, 2008, Villatuinen in Nederland 1900-1940, RACM Amersfoort, SB4 Bureau voor Historische tuinen, Parken en Landschappen Wageningen

Boef den A. H., S. van Faassen, 2013, Ban de stijl en Het Overzicht tot De Driehoek, Belgisch-Nederlandse netwerken in het modernistisch interbellum. Garant Antwerpen-Apeldoorn

Bok, L., Y. Attema, 2003, Begraafplaatsen als cultuurbezit, Sdu Uitgevers Den Haag

Bosma, K., 1993, Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945, NAI Uitgevers Rotterdam

Botke, IJ., 1990, Theodorus van Swinderen (1784-1851) hoogleraar en schoolopziener, Universiteitsmuseum Groningen

Bremer. G.J., 2006, Huisarts zijn in het interbellum, Erasmus Publishing Rotterdam

Broerse, C.P., 1951, Begraafplaatsen, Richtlijnen voor aanleg, onderhoud en beheer, Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Brounen, F.T.S., E. Rensink, G. van Bergeijk en I. Joosten, 2007, Kelmond-Beekerveld (gemeente Beek) Waardstellend onderzoek van een omgrachte nederzetting uit het Vroeg-Neolithicum A (Lineaire Bandkeramiek), RACM Amersfoort

Brouwer, R., P. Henssen, 2011, Over 25 jaar, de toekomst van de funeraire cultuur, De Terebinth

Bukman, B., 2013, Anton, Mussert en de NSB: opkomst en ondergang van een populist, Meulenhoff bv Amsterdam

Cammen van der H., L. de Klerk, 2006, Ruimtelijke ordening, Van Grachtengordel tot Vinex-wijk, Het Spectrum

Cappers, W.P.R.A., 2012, Aan deze zijde van de dood, funeraire componenten van seculariserende landschappen in Nederland 1576-2010, Arnhem (2 delen)

Cappers, W.P.R.A., 1999, Vuurproef voor een grondrecht, Koninklijke Verenging voor Facultatieve Crematie 1874-1999, Uitgeverij Walburg Pers Zutphen

- Cappers, W.P.R.A.**, 1997, *Stilleven in steen, een nieuwe kijk op de geschiedenis van de begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's Gravenhage*, Kok Kampen
- Casciato, M.**, 1991, *De Amsterdamse school*, Uitgeverij 010 Rotterdam
- Cock de L.**, 2006a, *Geschiedenis van de dood, Begraafplaatsen in Europa*, Uitgeverij Davidsfonds NV Leuven/ Uitgeverij Ten Have Kampen
- Cock de L.**, 2006b, *Geschiedenis van de dood, Rituelen en gewoonten in Europa*, Uitgeverij Davidsfonds NV Leuven/ Uitgeverij Ten Have Kampen
- Cuypers, J.T.J.**, 1918, *Het Gildeboek, Tijdschrift voor Kerkelijke Kunst en Oudheidkunde*, 1^e jaargang aflevering II
- Dalmulder, J.J.J.**, 1949, *Het verband tussen de bevolking, Het nationale inkomen en de kapitaalgoederen voorraad. De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, uitgeverij het Spectrum Utrecht Brussel
- Damsma, J.**, E. Schumacher, 2010, *Hier woont een NSB'er, Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam*, Boom Amsterdam
- Debie, P.H.M.**, 2014, *Tuinarchitect H.F. Hartog Heys van Zouteveen een beknopt biografisch overzicht*, Cascade bulletin 2014
- Derwig, J.**, E. Mattie, 1991, *Amsterdamse School, Architectura & Natura* Amsterdam
- Deunk, G.**, 2002, *Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de 20ste eeuw*, NAI uitgevers, Rotterdam
- Dijk van, K.**, S. van Lingen, A.L. Plas, 1991, *Nederland in het Interbellum 1917-1940, de verhouding staat en maatschappij*, Malmberg Den Bosch
- Enklaar, J.**, 1995, *Onder de groene zoden, Persoonlijke uitvaart, Nieuwe rituelen in rouwen, begraven en cremieren*. Alpha Zutphen
- Fahrenfort, J.J.**, C.C. van de Graft, 1947 *Dodenbezorging en cultuur, De dodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid in Nederland, deel II*, Uitgeverij Ploegsma Amsterdam
- Fennema, B.**, A. Brinkman, H. Bolt, K. Wildeman, C.P.J. van der Ploeg, 2008, *Willem Reitsma Tzn Architect op het Hogeland (1885-1963)*, Uitgeverij Noordboek
- Franke, I.**, 1989, *Crematie in Nederland 1875-1955, De Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Wet op de lijkbezorging*, Matrijs Utrecht
- Geuze, A.**, A. Guinee, 1987, *Vormgevingsargumenten voor de Nederlandse begraafplaats*, Doctoraal onderzoek Tuin- en Landschapsarchitectuur Landbouwniversiteit Wageningen, ongepubliceerd
- Groenendijk, P.**, P. Vollaard, 2006, *Architectuurgids Nederland (1900.2000)*, Uitgeverij 010 Publishers Rotterdam
- Harde de M.**, H. van Triest, H.G. Baas *et al*, 1994, *Jonge landschappen 1800-1940*, Uitgeverij Matrijs Utrecht
- Heijligers, M. B.** Aarts, 1987, *Op zoek naar het verleden*, Wolters-Noordhoff bv Groningen
- Hekkema, H.** 1992, S.J. Bouma 1899-1959, *Wolters –Noordhoff/Egbert Forsten*
- Hooimeijer, F.**, A. Pronkhorst, 2002, *Hendrik Petrus Berlage, een bouwmeester in beeld*, Atrium Alphen aan de Rijn
- Houtte van, J.A.**, J.F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein, H. van Werveke, 1958, *Algemene geschiedenis der Nederlanden, In de schaduw van twee wereldoorlogen 1914-1945, Deel XII*, Uitgeversmaatschappij Haan Zeist
- Houting, E.**, 2002, *Grafbloempjes, Kerkhoven begraafplaatsen in de gemeente Groningen*, Uitgeverij Noordboek
- Hulsman, R.**, M. Hulsman, 2008, *Bouwen op de grens, deel Zuid, Gids voor de funeraire architectuur in Nederland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland*, Uitgeverij Godoy & Godoy Rotterdam

Graven in het Landschap

Hulsman, R., M. Hulsman, 2010, Bouwen op de Grens, deel Midden & Oost, Gids voor de funeraire architectuur in Nederland, Flevoland-Gelderland-Utrecht, Uitgeverij Godoy & Godoy Rotterdam

Ibelings, H., 1999, Nederlandse Stedenbouw van de 20ste eeuw, NAI uitgevers Rotterdam

Janssen, H., M. White, 2011, Het verhaal van De Stijl, Van Mondriaan tot Van Doesburg, Gemeentemuseum Den Haag, Ludion Antwerpen

Jonker, M., F., Leeuwenberg, A., Roegholt, 2011, De Amsterdamse School verbeelde idealen, Museum Het Schip Amsterdam

Kamphuis, M., 2000, De Stad En De Dood, Algemene begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1832-2000. De Hef Rotterdam

Keddeman, S., 2011, Funerary places: between emotion and design, *The essence of cemetery and crematorium design*, Wageningen University, ongepubliceerd

Kingma, J., 2012, De magie van het jaren`30 huis, Vantilt Nijmegen

Kinschot, van H.F., 1969, Wet op de lijkbezorging, N.V. Uitgeversmaatschappij W. E. J Tjeenk Willink, Zwolle

Knappert, L., 1909, Van sterven en begraven, Hollandia drukkerij Baarn

Kok, H.L., 1970, De geschiedenis van de laatste eer in Nederland, N.V. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom Lochem

Kok, H.L., 2000, Funerair Lexicon A-Z, Encyclopedisch woordenboek over de dood, Stichting Crematorium Limburg Maastricht

Kok, J., J. Van Bavel, 2010, De levenskracht der bevolking, sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum, Universitaire Pers Leuven

Kolen, J.C.A., T. Lemaire, 1999, Landschap in meervoud, Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste en 21ste eeuw, Van Arkel Utrecht

Laan van der –Meijer, E., W. Ottens, 2012, Roodbaards Rijkdom, Landschapsparken Noord Nederland 1800-1850 Friesland, Groningen en Drenthe, NAI Rotterdam

Lammerts van Bueren, J.D., E. Katan; C. G. C. Quarles van Ufford, J.A. Eshuis, 1963, Driekwart eeuw plattelands groei, 1888-1963 Nederlandse Heidemaatschappij Arnhem,

Lörzing, H., 1992, Van bosplan tot Floriade, Uitgeverij 010 Rotterdam

Maaswinkel van, D., et al, 1948, De Nederlandsche Heidemaatschappij 60jaar, Uitgever Nederlandsche Heidemaatschappij Arnhem

Moes, C.D.H., 2002, L.A. Springer Tuinarchitect Dendroloog 1855-1940, Uitgeverij de Hef Publishers

Meijer, W., 1992, Begraafplaatsen als cultuurbezit. De Terebinth Utrecht.

Mildred, S., H.L.C. Jaffé, M. Bock, 1982, De Stijl 1917-1931, Meulenhoff/Landshoff Amsterdam

Nulandt van, H., P. Roorda, 1980, 100 vragen over begraven en cremeren. Het spectrum Utrecht/Antwerpen

Oldenburger-Ebbers, C., A.M. Backer, E. Blok, 1995, Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Noord, Uitgeverij De Hef Publishers Rotterdam

Oldenburger-Ebbers, C., A.M. Backer, E. Blok, 1996, Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Midden en Oost, Uitgeverij De Hef Publishers Rotterdam

- Oldenburger-Ebbers, C.**, A.M. Backer, E. Blok, 2000, Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel West, Uitgeverij De Hef Publishers Rotterdam
- Oerlemans, J.W.**, P.A. Das, 1984, De wereld sinds 1870, Een historisch overzicht. Wolters-Noordhoff Groningen
- Pannekoek, G.J.**, J.J. Schipper, 1942, Ontwerpen, aanleggen en beplanten van tuinen, Deel I Ontwerp en aanleg, Uitgeverij Kosmos Amsterdam
- Putten van der, W.G.H.M.**, 1993, Handboek Wet op de lijkbezorging, Koninklijke Vermande BV, Lelystad
- Raak van, C.**, 1995, Dodenakkers: kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland, De Arbeiderspers Amsterdam
- Ritzen, J.**, 1933, Het Gildeboek, 16e jaargang aflevering 5 en 6
- Schelhaas, H. B.** Molenaar, G. Dekkers, 1981, Graven en begraven in Overijssel, Uitgeverij Waanders Zwolle
- Schrijnen, J.**, H. van der Velden, 1917, Lijkverbranding of lijkbegroefing?, Théonville Leiden
- Schuursma R.**, 2000, Jaren van opgang, Nederland 1900-1930, Uitgeverij Balans Amsterdam
- Sijmons, D.F.**, Hamhuis+van Nieuwenhuize+Sijmons, Het cultuurlandschap, een verkenning over landschapsarchitectuur en cultuurbeleid. Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Directie Kunsten, Zoetermeer
- Smienk, G.**, A. Geuze, R. van Leeuwen, D. Louwerse, W. Reh, D. Sijmons, C. Steenbergen, H. Warnau, 1993, Nederlandse Landschapsarchitectuur, Tussen traditie en experiment. Uitgeverij Thoth in samenwerking met de Academie van Bouwkunst (Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten)Amsterdam
- Snoep, D.P.**, 1980, Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900, Centraal museum Utrecht
- Sorgedragers, B.**, R. Spruit, 1993, Landschappen van de dood, VNG Uitgeverij 's Gravenhage
- Spek, T.**, 2004, Het Drentse esdorpenlandschap, Een historisch geografische studie, Uitgeverij Matrijs Utrecht
- Spruit, R.**, T. Weerheijm, 1986, De dood onder ogen, Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw, De Haan Houten
- Steenbruggen, H.**, 2002, De Ploeg, Schilderijen van de aarde >1918-1933, Groninger Museum Groningen
- Steenhuis, M.**, 2007, Stedenbouw in het landschap, Pieter Verhagen (1882-1950), NAI Uitgevers Rotterdam
- Steenhuis, M.**, F.L. Hooimeijer, W. Galema, C. Berkelbach, J. Linders, 2009, Maakbaar landschap: Nederlandse landschapsarchitectuur 1945-1970, NAI uitgevers Rotterdam
- Stenclak, M.W.**, 2003, Architectuurgids van Nederland, een overzicht van de meest markante bouwwerken, hun ontstaansgeschiedenis, bouwperiodes en -stijlen, Atrium, Uitgeverij Elmar b.v. Rijswijk
- Stokroos, M.**, 2006, Alles wat je altijd al wilde weten over monumenten en bouwstijlen, Uitgeverij THOTH Bussum
- Strouken, I.**, A van der Zeijden, 1999, De dood onder ogen zien, Veranderende opvattingen over sterven en dood, Nederlands Centrum voor Volkscultuur Utrecht
- Tas van der, A.**, 2011, Zedenverval in de 'roaring Twenties', Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, Amsterdam
- Thunnissen, H.**, 1933, Het Gildeboek, 16^e jaargang aflevering 5 en 6
- Vandenbreeden, J.**, 1996, France Vanlaethem, Art Deco en Modernisme in België, Architectuur in het Interbellum, Uitgeverij Lannoo nv. Tiel

Graven in het Landschap

Veldman-Reenders, A., C. Stolk, N. van der Horst, 2007, *Versteende Welvaart*, Noordboek Groningen.

Voorden van, F.W., W.D. van Dansik *et al*, 1987, *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage

Vries de, B.M.A., L. Heerma van Voss, J. T. Lindblad, T.A.H. de Nijs, D.J. Noordam, G.C. Quispel, P.H.H. Vries, 2000, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, Martinus Nijhof uitgevers Groningen

Vries de, P., 2007, *Het Huisje op de begraafplaats, Lijkhuisjes in Groningen*, Profiel Uitgeverij Bedum

Vroom, M.J., M. T. A. Ettema, 2005, *Lexicon van de tuin en landschapsarchitectuur*, Blauwdruk Wageningen

Wille, A., M. Mouwen, 2013, *Bomen op Begraafplaatsen, Informatie en inspiratie voor ontwerpers en beheerders*, Boomkwekerij Ebben Cuijk

Wille, A., 2004, *De Laatste Tuin. Informatie en inspiratie bij ontwerp en beheer van begraafplaatsen*, Voorlichtingscentrum Natuursteen Utrecht

Wouterlood, F., 2003, *Stof zijt gij, over doodgaan en het lichaam na de dood*, Karakter Uitgevers bv

Wilschut, A., 2006, *De tijd van wereldoorlogen en crisis 1900-1950*, Waanders Uitgevers Zwolle

Zijlstra, B., 1986, *Nederlandse Tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940*, Nederlandse Tuinenstichting

Bouwkundig weekblad **Architectura**, 1936, Orgaan van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandsche Architecten en het genootschap Architectura et Amicitia, Nr25, 20 juni 1936

Bouwkundig weekblad **Architectura**, 1936, Orgaan van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandsche Architecten en het genootschap Architectura et Amicitia, Nr30, 25 juli 1936

Archieven

Regionaal Archief Rivierenland, Tiel, inventaris voormalige gemeente Zoelen

Rijksarchief Gelderland, inventaris van Bestuur en Directie van de (Koninklijke) Nederlandse Heidemaatschappij, 1888-1971

Internetpagina's

www.abrona.nl

www.adawille.nl

www.amsterdamsebos.nl

www.architectenweb.nl

www.barneveld.nl

www.buren.nl

www.bc-westerveld.nl

www.begraafplaats.nl

www.begraafplaatsenonline.nl

www.dodenakkers.nl

www.geheugenvannederland.nl

www.natuurbegraven.eu

www.natuurbegraven.nl

www.natuurbegravennederland.nl

www.begraafplaatsenrheden.nl

www.lochem.nl

www.lvc-online.nl

www.online-begraafplaatsen.nl

www.parlement.com

www.rijksmonumenten.nl

www.terebinth.nl

www.ternavolging.nl

www.wageningenur.nl

Lijst van afbeeldingen

- Voorpagina Auteur
 1 Auteur
 2 Raak van, 1995, 20.
 3 Rosa Verhoeve
 4 Kok, 1970, 35.
 5, 6 Auteur
 7 Vries de, 2007, 13.
 8 Laan van der-Meijer *et al*, 2012, 75.
 9 Auteur
 10 Afdeling Speciale Collecties, Bibliotheek Wageningen UR
 11 Tuin- en landschapsarchitectenbureau Utrecht bv, Utrecht
 12, 13 Auteur
 14 Cappers, 1999, 11.
 15 Cappers, 1999, 147.
 16 Archief provinciale waterstaat van Noord-Brabant 1879-1949 te den bosch (1357)
 17 Bosma, 1993.
 18, 19 <http://www.wearefashion.nl/2011/08/deel-1-geschiedenis-van-kleding-mode>
 20, 21,22 Mildred *et al*, 1982, 74.
 23 Steenbruggen, 2002, 70.
 24 Steenbruggen, 2002, 37.
 25, 26 Auteur
 27-31 Mildred *et al*, 1982, 86
 32, 33. Ibelings, 1999, 57.
 34,35 Auteur
 36 Andela *et al*, 2006, 12.
 37, 38 Deunk, 2002, 48.
 39-42 Auteur
 43, 44 google earth
 45 Auteur
 46 Google earth
 47 Auteur
 48 Hulsman *et al*, 2010, 297.
 49 Google earth, John Scholte
 50 Google earth, man van het oosten
 51 Hulsman *et al*, 2010.
 52 Auteur
 53 Cappers, 1999, 217.
 54 Cappers, 1999, 219.
 55 Auteur
 56 Auteur
 57-59 Auteur
 60-62 Google earth
 63 Google earth, Mart61
 64 Janssen *et al*, 2011, 131.
 65 Deunk, 2002, 57.
 66-68 Auteur
 69 Google earth
 70-87 Auteur

Bijlage 1

Overzicht van alle begraafplaatsen aangelegd in Nederland in het interbellum Bron: Leon Bok

Algemene begraafplaatsen

Nieuwe Algemene Begraafplaats	Ophelialaan	232a	1431 HJ	Aalsmeer	
Gemeentelijke begraafplaats	Primulalaan	2	5582 GL	Aalst	
Gemeentelijke begraafplaats Berkenhoven	Romienendiek	2a	7122 PA	Aalten	
Gemeentelijke Oosterbegraafplaats	Verlengde Aarkade	22	2406 LB	Alphen aan den Rijn	
Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats	Holleweg	33	3958 EB	Amerongen	
Noorderbegraafplaats	Buikslotermeerdijk	83	1025 WH	Amsterdam	
Gemeentelijke Begraafplaats	Langeweg	44	4675 RM	Anna Jacobapolder	
Rusthof	Jukwerderweg	9	9901 GL	Appingedam	
Nieuwe Algemene Begraafplaats	Wijkamplaan	71	3742 WP	Baarn	
Algemene Begraafplaats	Rusthoflaan	20	9693 CC	Bad Nieuweschans	
Begraafplaats De Plantage	Narcissenstraat	260	3772 JG	Barneveld	
Begraafplaats	Kerkedijk	41	1862 BG	Bergen	
Begraafplaats Biggekerke	Zoutelandseweg	8	4373 AM	Biggekerke	
Gemeentelijke begraafplaats	Meulenbroek	16	2971 XD	Bleskensgraaf	
Begraafplaats Vredenhof	Noordzijde	66	2411 RC	Bodegraven	
Oude Algemene Begraafplaats	Veldkampsweg	3	7621 TH	Borne **	
Gemeentelijke begraafplaats Boven Pekela	H.B. Hulsmansstraat	9	9663 TK	Boven Pekela	
Gemeentelijke begraafplaats Munsel	Kastanjelaan	1	5283 WE	Boxtel	
Oude gemeentelijke Begraafplaats	Kuipersweg	74	9285 XX	Buitenpost	
Gemeentelijke begraafplaats	Steenendamsterweg	7	9112 HR	Burdaard	
Algemene Begraafplaats	Sworminksweg	10	7429 AJ	Colmschate	
Algemene Begraafplaats	Westerdijk	1	9832 TB	Den Horn	
Algemene Begraafplaats	Holstweg	10	8121 EH	Den Nul	
Nieuwe Algemene Begraafplaats	Odammerweg	1	7479 AA	Diepenheim	
Algemene Begraafplaats	Imboslaan	63	6951 KA	Dieren	
Kerkhof Jezus Leeft van de Vrije Evangelische Gem.	Folgersterloane	74	9222 LK	Drachtstercompagnie	
Nieuwe Algemene Begraafplaats	Traay	301	3971 GM	Driebergen Rijsenburg	
Nieuwe Alg. Begraafplaats met RK Begraafplaats	Haaksbergerweg	26	7151 AR	Eibergen	
Begraafplaats Elspeet	Uddelerweg	72	8075 CK	Elspeet	
Algemene Westerbegraafplaats	Hengelsestraat	487	7521 AG	Enschede	
Gemeentelijke begraafplaats v/h RK	Gronausestraat	405	7533 BM	Enschede **	* alleen bijzettingen
Gemeentelijke begraafplaats met RK deel	Weitackersweg	1	7468 BZ	Enter	** gesloten
Algemene Begraafplaats	Eppenhuiserweg	7	9996 VC	Eppenhuisen	*** alleen in gereserveerde graven
Algemene Begraafplaats	Smydingeweg	39	9923 PB	Garsthuizen	**** geruimd

<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Borgerweg</i>	19	9462 RA	<i>Gasselte</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Markeloseweg</i>	135	7471 JE	<i>Goor</i>
<i>Begraafplaats Hegedyk</i>	<i>Hegedyk</i>	20	8404 GB	<i>Gorredijk</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Esserveld</i>	<i>Esserweg</i>	22a	9722 SN	<i>Groningen</i>
<i>Begraafplaats Akendam</i>	<i>Vergierdeweg</i>	273	2026 BJ	<i>Haarlem</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Bruchterweg</i>	91	7772 BK	<i>Hardenberg</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Provincialeweg</i>	2	2391 EZ	<i>Hazerswoude Dorp</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Binnenweg</i>	3	8443 DJ	<i>Heerenveen</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats</i>	<i>Holleweg</i>	133	1851 KE	<i>Heiloo</i>
<i>Oude Algemene Begraafplaats</i>	<i>Kerklaan</i>	35	4451 BE	<i>Heinkenszand</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Dreve</i>	1	3249 AZ	<i>Herkingen</i>
<i>Noorderbegraafplaats</i>	<i>Laan 1940-1945</i>	2	1222 NL	<i>Hilversum</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Zandburen</i>	<i>Noordburenweg</i>	15	1777 NB	<i>Hippolytushoef</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Wilgenhof</i>	<i>Hoofdweg Westzijde</i>	395	2131 LK	<i>Hoofddorp **</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Kitskinderscheweg</i>	1	4421 PJ	<i>Kapelle</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Kerk-Avezaath</i>	<i>Beemdsestraat</i>	5	4011 BV	<i>Kerk-Avezaath</i>
<i>Begraafplaats Koudekerke</i>	<i>Biggekerksestraat</i>	4	4371 EZ	<i>Koudekerke</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>Kerkhoflaan</i>	12	8723 BW	<i>Koudum</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Kerkpad</i>	11	1749 CW	<i>Krabbendam</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Burg. v.dBoschlaan</i>	65	3956 DB	<i>Leersum</i>
<i>Noorderbegraafplaats</i>	<i>Schapendijkje</i>	4	8915 AB	<i>Leeuwarden</i>
<i>Algemene Begraafplaats Huizum</i>	<i>Huizum Dorp</i>	67a	8934 BS	<i>Leeuwarden</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Rusthof</i>	<i>Dodeweg</i>	31	3832 RE	<i>Leusden</i>
<i>Nieuwe Algemene Begraafplaats</i>	<i>Zutphenseweg</i>	93	7241 KP	<i>Lochem</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Sportlaan</i>	41	7581 BX	<i>Losser</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>J. van Wassenaerlaan</i>	5	3951 CM	<i>Maarn</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Maarssen</i>	<i>Straatweg</i>	27	3604 BB	<i>Maarssen</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Kerkhoflaan</i>	2	2676 XV	<i>Maasdijk</i>
<i>Nieuwe Algemene Begraafplaats</i>	<i>Hofsingel</i>	1	3155 ZG	<i>Maasland</i>
<i>Begraafplaats Meliskerke</i>	<i>Meliskerkseweg</i>	1	4365 AL	<i>Meliskerke</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats met RK deel</i>	<i>Kerkhoflaan</i>	4	1775 CB	<i>Middenmeer</i>
<i>Begraafplaats Drostenkamp</i>	<i>Bergweg</i>	14	7161 PN	<i>Neede</i>
<i>Nieuwe Algemene begraafplaats</i>	<i>Veedam</i>	14	4339 ND	<i>Nieuw en St. Joosland</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>Beukenlaan</i>	26	9311 PA	<i>Nieuw Roden</i>
<i>Gem+RK Begraafplaats De Rading</i>	<i>Rading</i>	168	1231 KE	<i>Nieuw-Loosdrecht</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>Domela Nieuwenhuisweg</i>	19-20	9245 ZZ	<i>Nij-Beets</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats Noorddijk</i>	<i>Noorddijkerweg</i>	14	9734 AT	<i>Noorddijk</i>
<i>Nieuwe Begraafplaats</i>	<i>Hallinxweg</i>	37	3281 KC	<i>Numansdorp</i>
<i>Nieuwe Begraafplaats</i>	<i>Eperweg</i>	51	8072 DA	<i>Nunspeet</i>
<i>Oude gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Hoofdweg</i>	176	8474 CM	<i>Oldeholtspade **</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Hardenbergerweg</i>	21a	7731 HD	<i>Ommen</i>
<i>Algemene Begraafplaats Rusthof</i>	<i>Damsterweg</i>	21 L	9911 TA	<i>Oosterwijtwerd</i>
<i>Begraafplaats Oost Souburg</i>	<i>Molenweg</i>	2	4388 NB	<i>Oost-Souburg</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Hoofdstraat</i>	250	9828 PD	<i>Oostwold</i>

Graven in het Landschap

<i>Nieuwe Begraafplaats</i>	<i>Almersdorperweg</i>	24	1674 NX	<i>Opperdoes</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Lageweg</i>	19	8376 HX	<i>Ossenzijl</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Karssenhof</i>	<i>Binnenweg</i>	1a	1191 AA	<i>Ouderkerk a/d Amstel</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>IJsseldijk Noord</i>	12	2935 BG	<i>Ouderkerk aan den IJssel</i>
<i>Dorpsbegraafplaats</i>	<i>Phoenixstraat</i>	7	4305 AL	<i>Ouwerkerk</i>
<i>Algemene en kerkelijke begraafplaats Westdorp</i>	<i>Westdorplaan</i>	132	8101 PP	<i>Raalte</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>Oude Holleweg</i>	43	3927 CL	<i>Renswoude</i>
<i>Militaire Erebegraafplaats Grebbeberg</i>	<i>Grebbeweg</i>	123	3911 AV	<i>Rhenen</i>
<i>Begraafplaats Hofwijk</i>	<i>Delftweg</i>	230	3046 ND	<i>Rotterdam</i>
<i>Zuiderbegraafplaats</i>	<i>Slinge</i>	50	3084 EB	<i>Rotterdam</i>
<i>Nieuwe gem. begraafplaats</i>	<i>Scholenweg</i>	3	7954 XZ	<i>Rouveen</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats</i>	<i>Beetserweg</i>	85	9551 VD	<i>Sellingerbeetse</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Westduin</i>	<i>Ockenburghstraat</i>	27	2553 AA	<i>'s-Gravenhage</i>
<i>Algemene Begraafplaats Sint Laurens</i>	<i>Noordweg</i>	445	4333 KD	<i>Sint Laurens</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats</i>	<i>Bovenweg</i>	93	1834 CH	<i>Sint Pancras</i>
<i>Begraafplaats Molenweg</i>	<i>Molenweg</i>	34	3245 LS	<i>Sommelsdijk</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Sonnegaweg</i>	14	8478 HB	<i>Sonnega</i>
<i>Begraafplaats Kniggekade</i>	<i>H.J. Kniggekade</i>	124	9503 RL	<i>Stadskanaal</i>
<i>Begraafplaats Brugstraat</i>	<i>Kerkhofwijk</i>	1	9503 HL	<i>Stadskanaal</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Beneden Tiendweg</i>	1	2959 BA	<i>Streefkerk</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Westkanaalweg</i>	83	2461 EH	<i>Ter Aar</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats</i>	<i>Ter Apelkanaal West</i>	119	9563 PE	<i>Ter Apelkanaal</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats Papesteeg</i>	<i>Papesteeg</i>	91	4001 WC	<i>Tiel</i>
<i>Begraafplaats Vredehof</i>	<i>Gilzerbaan</i>	143	5032 VD	<i>Tilburg **</i>
<i>Begraafplaats Heidehof</i>	<i>Engelanderholt</i>	95	7339 ZG	<i>Ugchelen</i>
<i>3e Algemene Begraafplaats Tolsteeg</i>	<i>Bokstraat</i>	63	3523 RX	<i>Utrecht</i>
<i>Militair Erehof achter de NH kerk</i>	<i>Castellumplein</i>	1	2235 CN	<i>Valkenburg **</i>
<i>Begraafplaats Valthermond West</i>	<i>Vrijheidslaan</i>	68	7876 GL	<i>Valthermond</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Bovenvenneweg</i>	1	9566 TE	<i>Veelerveen</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Kerkpad</i>	30	5428 GH	<i>Venhorst</i>
<i>Noorderbegraafplaats met RK deel</i>	<i>Pres. Rooseveltlaan</i>	766	4382 NB	<i>Vlissingen</i>
<i>Oosterbegraafplaats</i>	<i>Rodelaan</i>	64	2272 BB	<i>Voorburg</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Julianastraat</i>	17a	2291 TR	<i>Wateringen</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>Ramsbrugweg</i>	10	7345 DW	<i>Wenum Wiesel</i>
<i>Begraafplaats</i>	<i>Wierdeweg</i>	2	9922 ZG	<i>Westeremden</i>
<i>Nieuwe Begraafplaats</i>	<i>Stationsweg</i>	85	8091 AC	<i>Wezep</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Baakseweg</i>	5a	7234 SJ	<i>Wichmond</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats</i>	<i>Steenstraat</i>	6	3961 VP	<i>Wijk bij Duurstede</i>
<i>Nieuwe Algemene Begraafplaats</i>	<i>Meeuwenlaan</i>	36	3443 BC	<i>Woerden</i>
<i>Gemeentelijke Begraafplaats Gedenkt te Sterven</i>	<i>Kerkweg</i>	58	2481 KD	<i>Woubrugge</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Zandvoort</i>	<i>Tollensstraat</i>	67	2041 PR	<i>Zandvoort</i>
<i>Begraafplaats Buitendorp</i>	<i>poorlaan</i>	14	2471 PA	<i>Zwammerdam</i>
<i>Algemene Begraafplaats</i>	<i>Verl. Van Echtenskanaal NZ58</i>	7894 EE	7894 EE	<i>Zwartemeer</i>
<i>Gemeentelijke begraafplaats Zwijndrecht</i>	<i>Jeroen Boschlaan</i>	26	3331 HS	<i>Zwijndrecht</i>

<i>Voorst (Westenholte)</i>	<i>Ridder Zwederlaan</i>	4	8042 CC	Zwolle
<i>Algemene Begraafplaats Kranenburg</i>	<i>Kranenburgweg</i>	5a	8024 AC	Zwolle
Gereformeerde begraafplaatsen				
<i>Nieuwe bijzondere begraafplaats</i>	<i>De Weidenweg</i>	21	7961 LN	Berghuizen
<i>Gereformeerde Begraafplaats</i>	<i>Stationsweg</i>	53	1702 AB	Heerhugowaard
Joodse begraafplaatsen				
<i>Israëlitische Begraafplaats</i>	<i>Noord Esmarkerrondweg</i>	413	7533 BL	Enschede
<i>Gan Hasjalom</i>	<i>Hoofdweg</i>	395	2131 MS	Hoofddorp
<i>Joodse begraafplaats op Alg. Begrpl.</i>	<i>Winston Churchillaan</i>	233	2282 JS	Rijswijk
<i>Joodse Begraafplaats</i>	<i>Poldervaartpad</i>		3118 GR	Schiedam ****
<i>Joodse Begraafplaats Terborg</i>	<i>Silvoldseweg</i>	66	7050 AA	Terborg
<i>Joodse begraafplaats op Alg. Begrpl.</i>	<i>Cauberg</i>	30	6301 BT	Valkenburg
Nederlands hervormde begraafplaatsen				
<i>Begraafplaats Terwisscha</i>	<i>Kloosterweg</i>	11	8426 SL	Appelscha
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Jokweg</i>	11	8394 VL	De Hoeve
<i>Begraafplaats De Bieberg</i>	<i>Bieberglaan</i>	75	4834 MJ	Breda
<i>Begraafplaats Vossenberg</i>	<i>H.J.IJpenberglaan</i>	27	5424 SN	Elsendorp
<i>Protestantse begraafplaats Duinhof</i>	<i>Spekkelaan</i>	12	2161 GH	Lisse
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Julianastraat</i>	58	4782 AM	Moerdijk
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Herenweg</i>	78	2211 CD	Noordwijkerhout
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Oude Steenstraat</i>	2	4751 GT	Oud Gastel
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Van Bienemalaan</i>	17	8451 KE	Oudeschoot
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Kerkhofweg</i>	275	7586 AH	Overdinkel
<i>Bijzondere begraafplaats Staverden</i>	<i>Staverdenseweg</i>	297	3852 NV	Staverden
<i>Begraafplaats Vredehof</i>	<i>Gilzerbaan</i>	143	5032 VD	Tilburg
<i>Begraafplaats Woltershof</i>	<i>Bouwerschapweg</i>	72	9795 TA	Woltersum
<i>Nederlands Hervormde Begraafplaats</i>	<i>Kilderseweg</i>	16	7038 EH	Zeddam
Particuliere begraafplaatsen				
<i>Grafmonument Kerbert in Artis, graf op De Nieuwe Ooster</i>				
	<i>Plantage Kerklaan</i>	36	1018 CZ	Amsterdam
<i>Begraafplaats St. Josephstichting</i>	<i>Deventerstraatweg</i>	459	7323 PT	Apeldoorn ****
<i>Begraafplaats Psych. Ziekenhuis Vogelenzang</i>	<i>Rijksstraatweg</i>	113	2121 AD	Bennebroek
<i>Begraafplaats en Crematorium Den en Rust</i>	<i>Frans Halslaan</i>	27	3723 EA	Bilthoven
<i>RK begraafplaats Driesprong</i>	<i>Kameelstraat</i>		4817 BS	Breda
<i>Begraafplaats De Glindhorst</i>	<i>Ringlaan</i>	10	3794 MV	De Glind
<i>Familiegraf Van Coeverden: landgoed Overvelde</i>	<i>Boxbergerweg</i>	66	7431 PP	Diepenveen
<i>Grafkapel familie Van Abbe</i>	<i>Roostenlaan</i>	298	5644 BS	Eindhoven
<i>Familiegraf Van Heek</i>	<i>Haverrietweg</i>	120	7522 PP	Enschede
<i>Begraafplaats 's-Heeren Loo-Lozenoord</i>	<i>Hertenkamp</i>		3853 HN	Ermelo
<i>Begraafplaats Harkema</i>	<i>Reidsmastrjitte</i>	1a	9281 NX	Harkema

Graven in het Landschap

<i>Begraafplaats St. Johannesstichting</i>	<i>Amerfoortseweg</i>	56	3712 BE	<i>Huis ter Heide **</i>
<i>Begraafplaats Kornhorn</i>	<i>Provincialeweg</i>	58	9864 PE	<i>Kornhorn</i>
<i>Kloosterbegraafplaats bij Sint Elisabeth</i>	<i>Kloosterlaan</i>	29	3749 AK	<i>Lage Vuursche</i>
<i>Columbarium familie Broese van Groenou</i>	<i>Imbosweg</i>	48	7371 DD	<i>Loenen</i>
<i>Folcoldusheuvel bij Kasteel Maarsbergen</i>	<i>Maarnse Grindweg</i>	30	3953 LW	<i>Maarsbergen</i>
<i>Grafkelder Roelvink-Willink bij landgoed Groote Slink-Bunthorst</i>				
	<i>Gemertseweg</i>	36	5841 CE	<i>Oploo</i>
<i>Familiebegraafplaats Kröller - Müller</i>	<i>Fransse Berg</i>		6730 AA	<i>Otterlo</i>
<i>Begraafplaats Rustoord</i>	<i>Van Ouwenallerlaan</i>	3	7157 AZ	<i>Rekken</i>
<i>Begraafplaats De Beukenhof</i>	<i>Burg. Van Haarenlaan</i>	1450	3118 GR	<i>Schiedam</i>
<i>Begraafplaats gesticht Valkenheide</i>	<i>Valkenheide</i>	25	3953 MC	<i>Valkenheide (Maarsbergen)</i>
<i>Grafkapel Mgr. Mutsaersoord</i>	<i>Schaapsdijkweg</i>	56	5913 PB	<i>Venlo</i>
<i>Graf Pieter Nierop</i>	<i>Kleizuwe</i>	105	3633 AG	<i>Vreeland **</i>

Rooms-Katholieke begraafplaatsen

<i>Kloosterbegraafplaats Zusters Franciscanessen</i>	<i>Boekenroodeweg</i>	9	2111 HJ	<i>Aerdenhout</i>
<i>Kloosterkerkhof OLV Ter Eem</i>	<i>Daam Fockemalaan</i>	22	3818 KG	<i>Amersfoort ****</i>
<i>Begraafplaats HH Fabianus en Sebastianus</i>	<i>Oude Beekbergerweg</i>	157	7333 AE	<i>Apeldoorn</i>
<i>H. Teresiakerkhof/Kerkhof Haagwinde</i>	<i>Haagwinde</i>	89	7322 GG	<i>Apeldoorn</i>
<i>RK begraafplaats H. Johannes De Doper</i>	<i>Kasteelweg</i>	6	6095 ND	<i>Baexem</i>
<i>HH Petrus en Paulus/Benedictus</i>	<i>Kerkedijk</i>	41	1862 BG	<i>Bergen</i>
<i>Kerkhof Onze Lieve Vrouw van Altijdurende Bijstand</i>	<i>Gregoriuslaan</i>	8	3723 KR	<i>Bilthoven</i>
<i>St Adelbertskerkhof</i>	<i>Dennenweg</i>	16	2061 HX	<i>Bloemendaal</i>
<i>RK Begraafplaats Boekelo</i>	<i>Beckummerstraat</i>	167	7548 BD	<i>Boekelo</i>
<i>Kloosterbegraafplaats Liesbos</i>	<i>Liesboslaan</i>	315	4838 EW	<i>Breda</i>
<i>RK Begraafplaats Liesbos</i>	<i>Liesboslaan</i>	293	4838 EV	<i>Breda</i>
<i>Begraafplaats Mariaparochie</i>	<i>Overakkerstraat</i>	251	4834 XM	<i>Breda</i>
<i>St. Jan de Evangelistkerkhof</i>	<i>Burg. Lovinkstraat</i>	74	1764 GL	<i>Breezand</i>
<i>RK Begraafplaats St Barbara</i>	<i>Schildstraat</i>	42	6444 XM	<i>Brunssum</i>
<i>Begraafplaats H Joannes EvangelistHoofdweg</i>	<i>Oostzijde</i>	16	2158 MC	<i>Buitenkaag</i>
<i>RK Kerkhof</i>	<i>Stationsweg</i>	36	3981 AC	<i>Bunnik</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Kerklaan</i>	31	3731 EJ	<i>De Bilt</i>
<i>Fraterbegraafplaats</i>	<i>Noordweg</i>	1	3732 HS	<i>De Bilt</i>
<i>Begraafplaats H. Antonius van Padua</i>	<i>Oostzijde</i>	44	1426 AE	<i>De Hoef</i>
<i>Kerkhof van Par Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming</i>				
	<i>Pastoor Boelenslaan</i>	9	3454 AB	<i>De Meern</i>
<i>H Margaretha Maria Alacoquebegraafplaats</i>	<i>Mr Hertsigstraat</i>	1	5764 PR	<i>De Rips</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Kerkstraat</i>	32	7396 PH	<i>De Vecht (Terwolde)</i>
<i>H Hart van Jezusbegraafplaats</i>	<i>Beeklaan</i>	13	2191 AB	<i>De Zilk</i>
<i>RK Begraafplaats St Jozef</i>	<i>Jan Verfaillweg</i>	20	1783 BB	<i>Den Helder</i>
<i>HH Antonius en Cornelisbegraafplaats</i>	<i>Kapellaan</i>	35	2635 DA	<i>Den Hoorn</i>
<i>H Michael en H Vincentiusbegraafplaats</i>	<i>Laagstraat</i>	16	5371 LE	<i>Deursen - Dennenburg</i>
<i>Begraafplaats klooster Karmel</i>	<i>Burg. Wuiteweg</i>	162	9203 KP	<i>Drachten **</i>
<i>RK Begraafplaats Maria Geboorte</i>	<i>Dubbele Streek</i>	16	9035 CJ	<i>Dronrijp</i>

RK begraafplaats	Effenseweg	3	4838 BA	Effen
Kloosterbegravingplaats Lioba	Herenweg	85	1935 AH	Egmond Binnen
Kloosterbegravingplaats Margaretha Maria Alacoque	Herenweg 269		1934 BD	Egmond aan den Hoef ****
St Calixtusbegravingplaats	Jacob Jordaensweg	2	5642 HE	Eindhoven
St Martinusbegravingplaats (Tongelre)	t Hofke	164	5641 AN	Eindhoven *
Kloosterbegravingplaats paters Capucijnen	Gronausestraat	710	7534 AM	Enschede ****
Kloosterbegravingplaats zusters Franciscanen	Bisschopsmolenstraat162		4876 AS	Etten-Leur
RK Begravingplaats Berghof Eygelshoven met alg. gedeelte				
	imburgerweg	1	6471 XW	Eygelshoven
RK Begravingplaats	Haven	123	4931 AG	Geertruidenberg
Begravingplaats St Jozef	Jan van Amstelstraat 1		5666 GE	Geldrop
Parochiebegravingplaats	De Huikert	20	5674 RG	Gerwen
Kloosterbegravingplaats Collegium Josphinum	Redemptoristenpark32		7532 AB	Glanerbrug
H Bonifatius en gezellen	Geukerdijk	99	7481 CA	Haaksbergen
H Lambertuskerkhof	Haarsteegsestraat	12	5254 JR	Haarsteeg
Kloosterbegravingplaats Afzondering St. Gabriël.				
	Provincialeweg-Oost	62	2851 AG	Haastrecht
Begravingplaats Onze Lieve Vrouw Geboorte	Dr. Schaepmanstraat 9		1165 GP	Halfweg
H Severinusbegravingplaats	Kerkstraat	29	5527 EE	Hapert
Begravingplaats Hageveld	Hageveld	82	2102 LM	Heemstede
RK Kerkhof	Julianastraat	18	4566 AG	Heikant
Begravingplaats St. Willibordus Stichting	De Hooge Venne	66	1851 VV	Heiloo **
Kloosterkerkhof H. Juliana de Falconieri	Hoogeweg	65	1851 PJ	Heiloo
RK Begravingplaats met alg deel	Deurningerstraat	262	7556 CE	Hengelo
R.K. Begravingplaats St Barbara	Nieuwlandseweg	40	1215 DA	Hilversum
RK Begravingplaats st. Joseph	Van Tuylstraat	27	3829 AB	Hooglanderveen
H. Lambertusbegravingplaats	Hamstraat	3	5371 NR	Huisseling (Ravenstein)
RK Begravingplaats H. Mattheus	Prof. Titus Brandsmaweg8		8501 GC	Joure
HH Philippus Jacobuskerkhof	Kerkplein	2	4576 AS	Koewacht
Oude kloosterkerkhof	De Koningstraat	38	5984 PJ	Koningslust
H Familiebegravingplaats	Dominicanenstraat	17	5453 JN	Langenboom
RK Begravingplaats	Straatweg	13	8531 HE	Lemmer
Begravingplaats H Eligius	Burg. Lewestraat	11	4456 AG	Lewedorp
Begravingplaats H Engelbewaarders	Heereweg	455a	2161 DC	Lisse
Nieuwe RK Begravingplaats	Kerkpad	8	8105 AV	Luttenberg
RK Begravingplaats St. Theresia	Ted Visserweg	66	3951 CE	Maarn
RK Begravingplaats Oostermaas	Pastoor Jacobsweg	40	6226 VV	Maastricht
RK Begravingplaats Heilige Hoop	Kerkweg	40	6105 CG	Mariahoop
RK Begravingplaats	De Jongstraat	1	8106 AM	Mariënheem
RK kerkhof	Kerkstraat	27	6596 AK	Milsbeek
RK Begravingplaats	Scholtensstraat	1	8112 AA	Nieuw Heeten
St. Barbarabegravingplaats (Brakkenstein)	Pastoor Wichersstraat6		6525 TN	Nijmegen
Kloosterkerkhof NEBO	Sionsweg	2	6525 EB	Nijmegen
H Gerardus Majellabegravingplaats	Nes	134	1693 CA	Onderdijk (Wervershoof)

Graven in het Landschap

<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Kerkstraat</i>	6	8102 EA	<i>Raalte</i>
<i>Angeli Custodes</i>	<i>Burg. Kerssemakersstr.46</i>		8101 AP	<i>Raalte</i>
<i>Begraafplaats Maasniel</i>	<i>Lintjenshoflaan</i>	2	6042 NA	<i>Roermond</i>
<i>Kerkhof Maliskamp</i>	<i>Graafsebaan</i>	101	5248 JT	<i>Rosmalen</i>
<i>Begraafplaats Karmel 'Nazareth'</i>	<i>Bakenbergseweg</i>	302	6816 PG	<i>Schaarsbergen</i>
<i>Kerkhof Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans</i>	<i>Boschweg</i>	118	5481 EH	<i>Schijndel</i>
<i>RK Begraafplaats St. Barbara</i>	<i>St Barbaraweg</i>	6	2516 BT	<i>'s-Gravenhage</i>
<i>Huize "de Eik"</i>	<i>Coevorderweg</i>	33	7776 AC	<i>Slagharen **</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Kostverlorenweg</i>	12	3762 EM	<i>Soest</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Musschenberg</i>	13	6176 AC	<i>Spaubeek</i>
<i>H. Bernadettekerkhof</i>	<i>Bernadettestraat</i>	2	5688 KN	<i>Spoordonk</i>
<i>RK Kerkhof</i>	<i>Beckummerweg</i>	9	7482 ST	<i>St. Isidorushoeve</i>
<i>RK kerkhof</i>	<i>Havenstraat</i>	3	4754 BE	<i>Stampersgat</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Pepergaweg</i>	32	8395 PB	<i>Steggerda</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Hoofdweg</i>	45	7741 PR	<i>Steenwijksmoer</i>
<i>Kloosterbegraafplaats Missionarissen van het H. Hart</i>				
	<i>Scharbergweg</i>	2	6171 GV	<i>Stein **</i>
<i>Kloosterbegraafplaats Providentia</i>	<i>Albertlaan</i>	19	6029 PN	<i>Sterksel</i>
<i>Kerkhof bij de nieuwe kerk</i>	<i>St. Cornelisplein</i>	8	6005 PD	<i>Swartbroek</i>
<i>Begraafplaats missiehuis St. Franciscus Xaverius</i>				
	<i>Oosterhoutseweg</i>	114	4847 DE	<i>Teteringen</i>
<i>Begraafplaats Gershwinstraat</i>	<i>Gershwinstraat</i>	4	5012 AR	<i>Tilburg</i>
<i>RK Begraafplaats</i>	<i>Kloosterstraat</i>	51	5941 ET	<i>Velden</i>
<i>H Antonius van Paduabegraafplaats</i>	<i>Kerkpad</i>	8	5434 LK	<i>Vianen</i>
<i>H Hartkerkhof</i>	<i>Mr Loeffplein</i>	1	5262 AJ	<i>Vught</i>
<i>Begraafplaats OLV Middelaes Aller Genaden</i>	<i>Mariaplein</i>	6	5261 BL	<i>Vught</i>
<i>H Theresia kerkhof</i>	<i>Carmelietenstraat</i>	58	5165 AL	<i>Waspik-zuid</i>
<i>Onze Lieve Vrouwe van Welbergbegraafplaats</i>				
	<i>Kapelaan Kockstraat</i>	46	4651 XD	<i>Welberg</i>
<i>St. Paschalis van Baylonkerkhof</i>	<i>Woeziksestraat</i>	326	6604 CC	<i>Wijchen</i>
<i>RK Begraafplaats St. Vitus</i>	<i>Pekelderstraat</i>	29	9673 BJ	<i>Winschoten **</i>
<i>Onze Lieve Vrouw van Lourdesbegraafplaats</i>	<i>Zuidermeerweg</i>	48	1652 CT	<i>Zuidermeer</i>
<i>H Michaelkerkhof</i>	<i>Zuidervaart</i>	63	1846 LG	<i>Zuidschermer</i>
<i>H Martinuskerkhof</i>	<i>Pastoor Nuyenstraat</i>	3a	1689 GM	<i>Zwaag</i>
<i>H Jacobus de Meerderekerkhof</i>	<i>Zwaagdijk-West</i>	404	1686 PH	<i>Zwaagdijk-West</i>

Bijlage 2

Schetsen van begraafplaatsen in Nederland aangelegd in het interbellum*

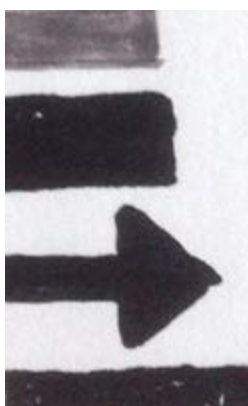
LEGENDA

BEPLANTING

GRAS

WATER

PAD

GEBOUW

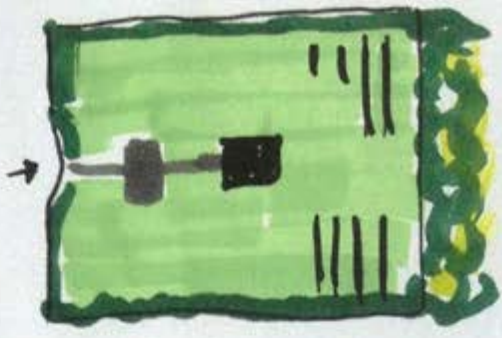
INGANG

GRAVEN

* Een aantal begraafplaatsen ontbreekt omdat de kwaliteit van de (lucht)foto's te slecht was om te analyseren.

1 2

Enschede Terborg

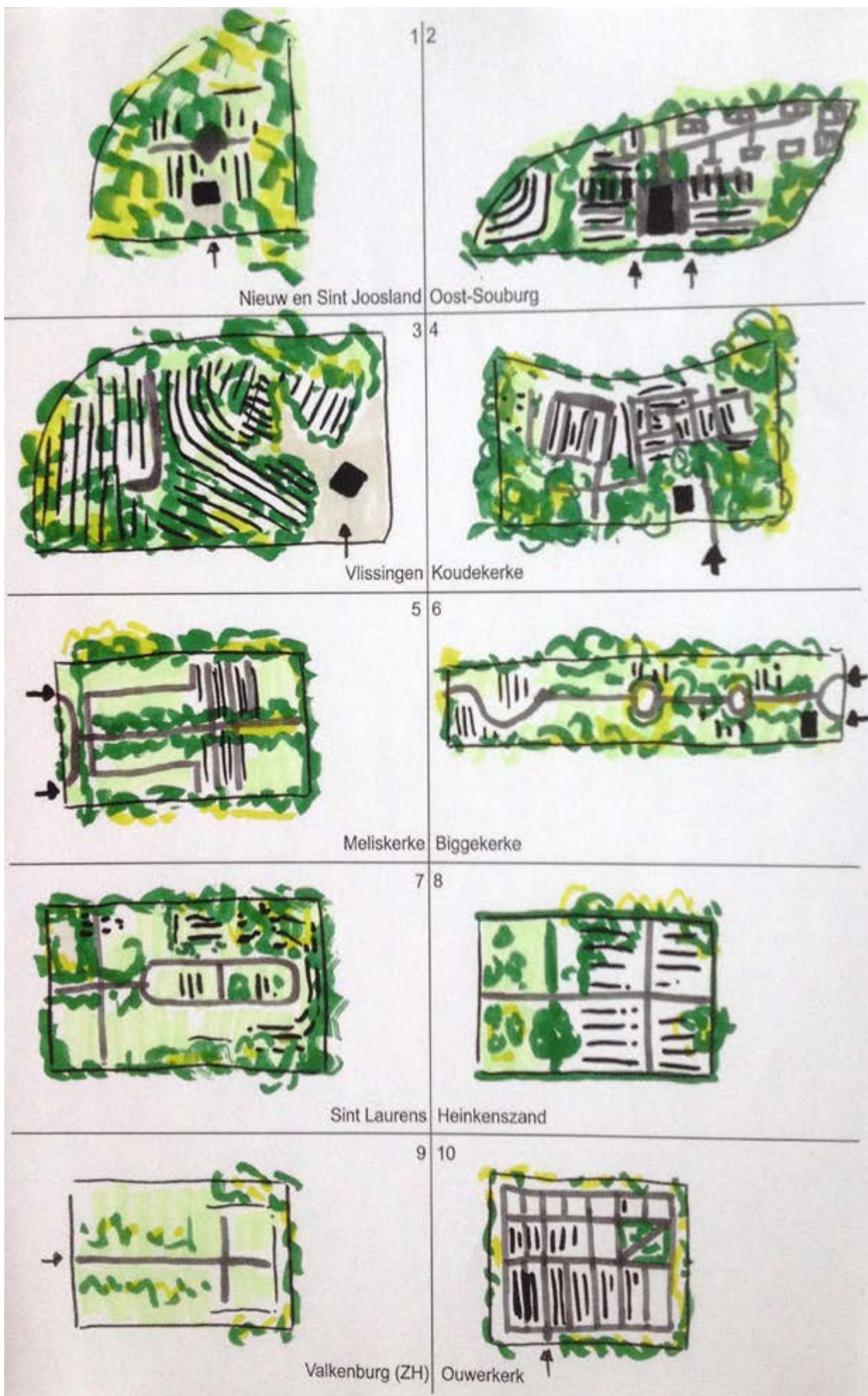

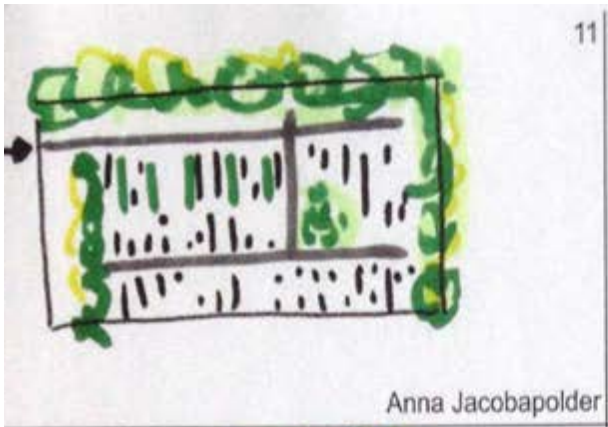
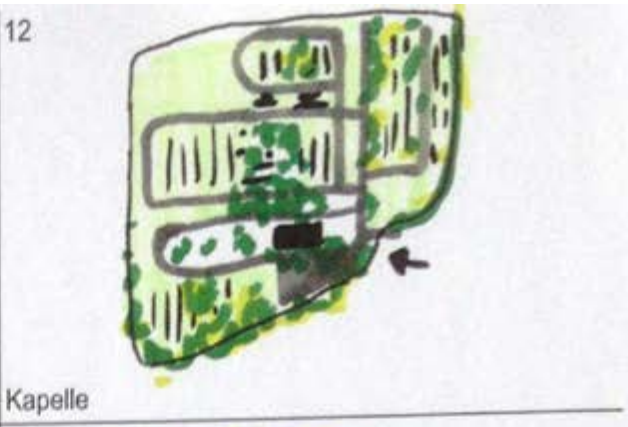

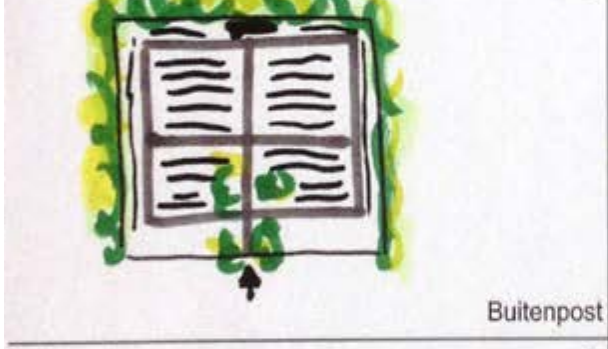
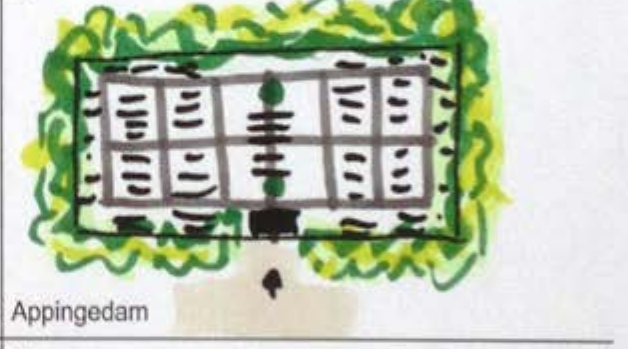
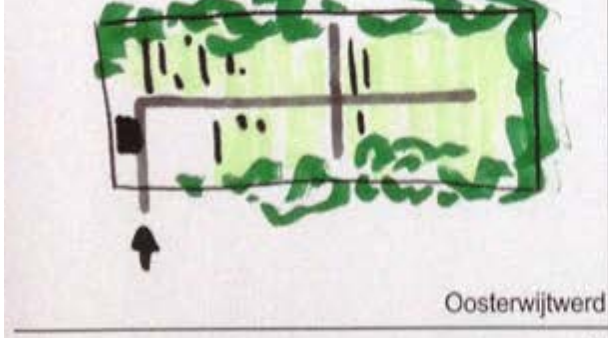
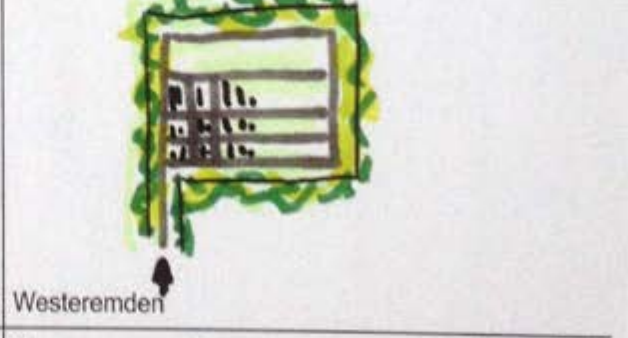
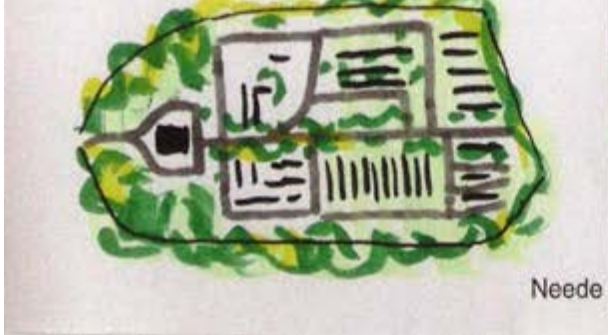
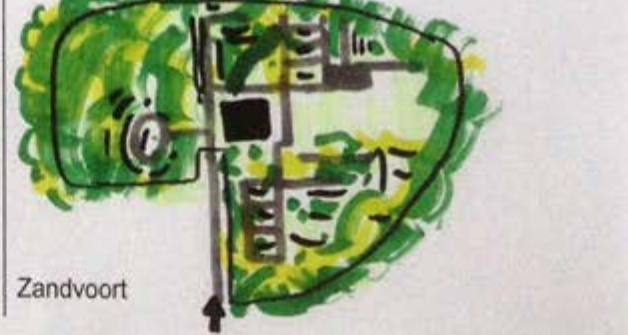
3 4

Hoofddorp Valkenburg

5

Rijswijk

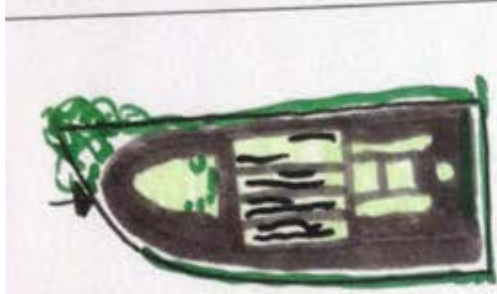
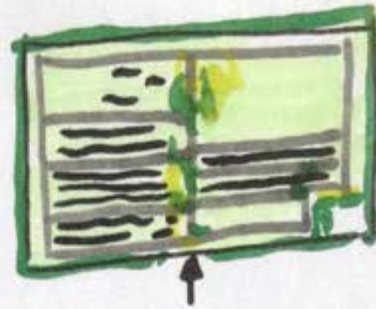

 <p>11</p>	 <p>12</p>
<p>Anna Jacobapolder Kapelle</p>	
 <p>13</p>	 <p>14</p>
<p>Aalst Zwammerdam</p>	
 <p>15</p>	 <p>16</p>
<p>Buitenpost Appingedam</p>	
 <p>17</p>	 <p>18</p>
<p>Oosterwijtwerd Westeremden</p>	
 <p>19</p>	 <p>20</p>
<p>Neede Zandvoort</p>	

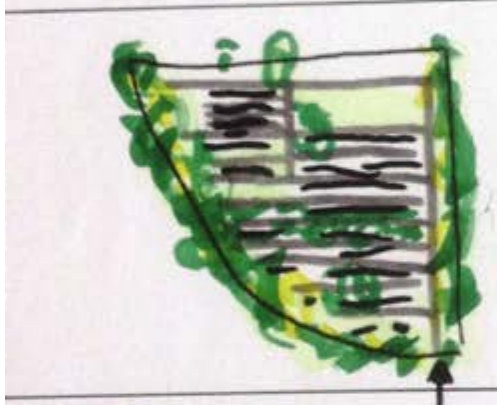
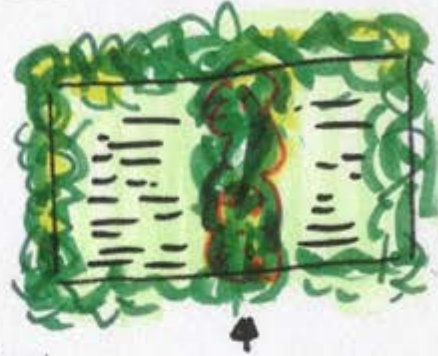
21 22

Ossenzijl Oostwold

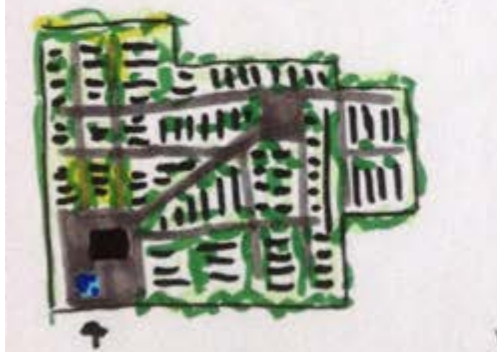
23 24

Den Horn Venhorst

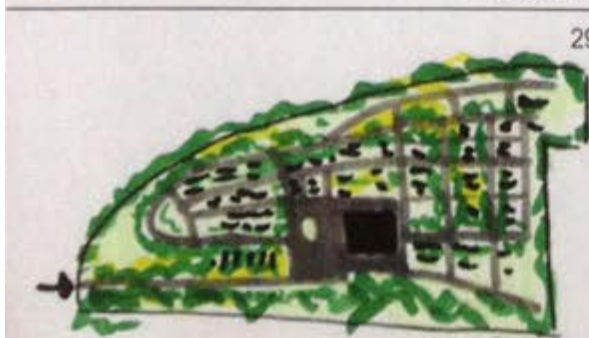
25 26

Raalte Aalsmeer

27 28

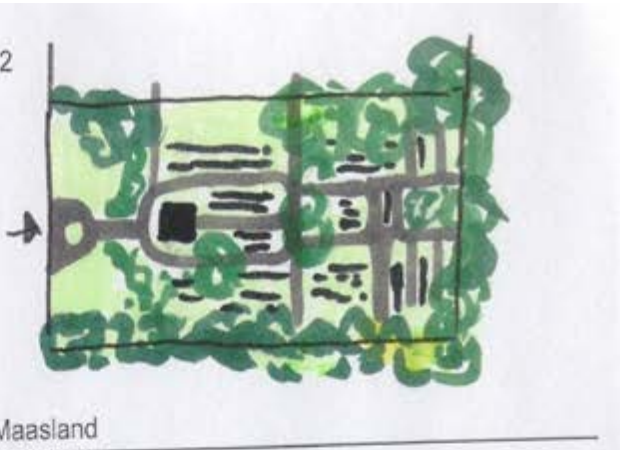

Voorburg Hoofddorp

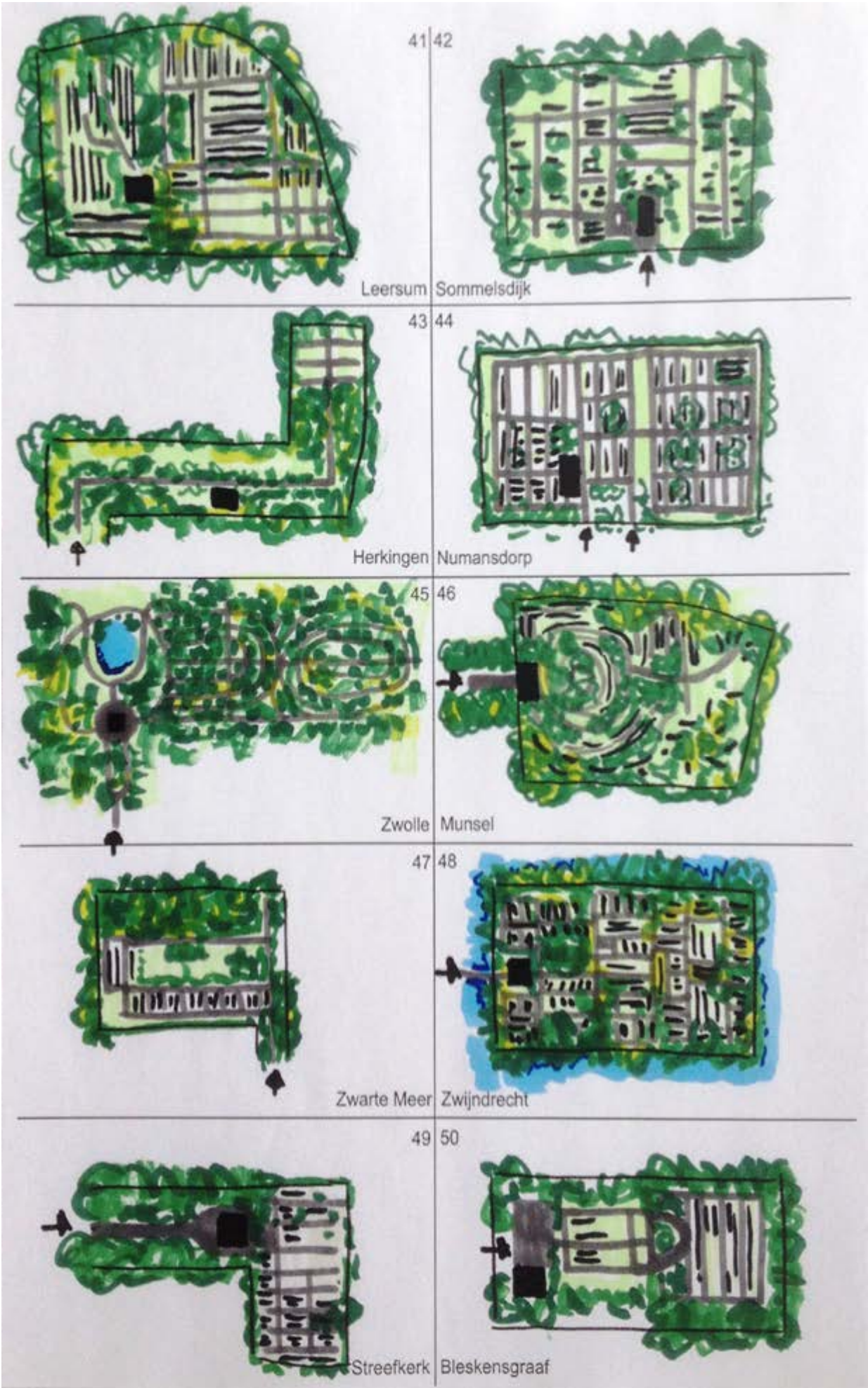

29 30

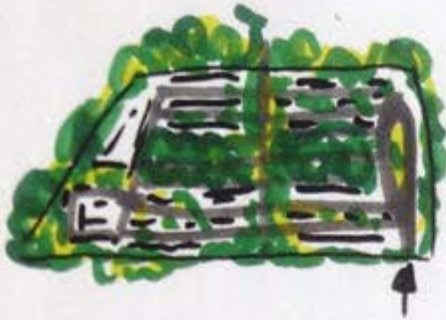
Rotterdam Hilversum

	31		32
Maasdijk		Maasland	
	33		34
Wateringen		Oudekerk aan de IJssel	
	35		36
Woerden		Utrecht	
	37		38
Maarsse		Amersfoort	
	39		40
Kerk-Avezaath		Tiel	

51 52

Renswoude

Barneveld

53 54

Dieren

Colmschate

55 56

Eibergen

Nunspeet

57 58

Oudekerk aan de Amstel

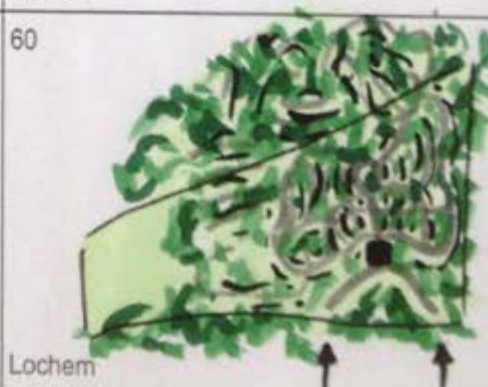

Voorst

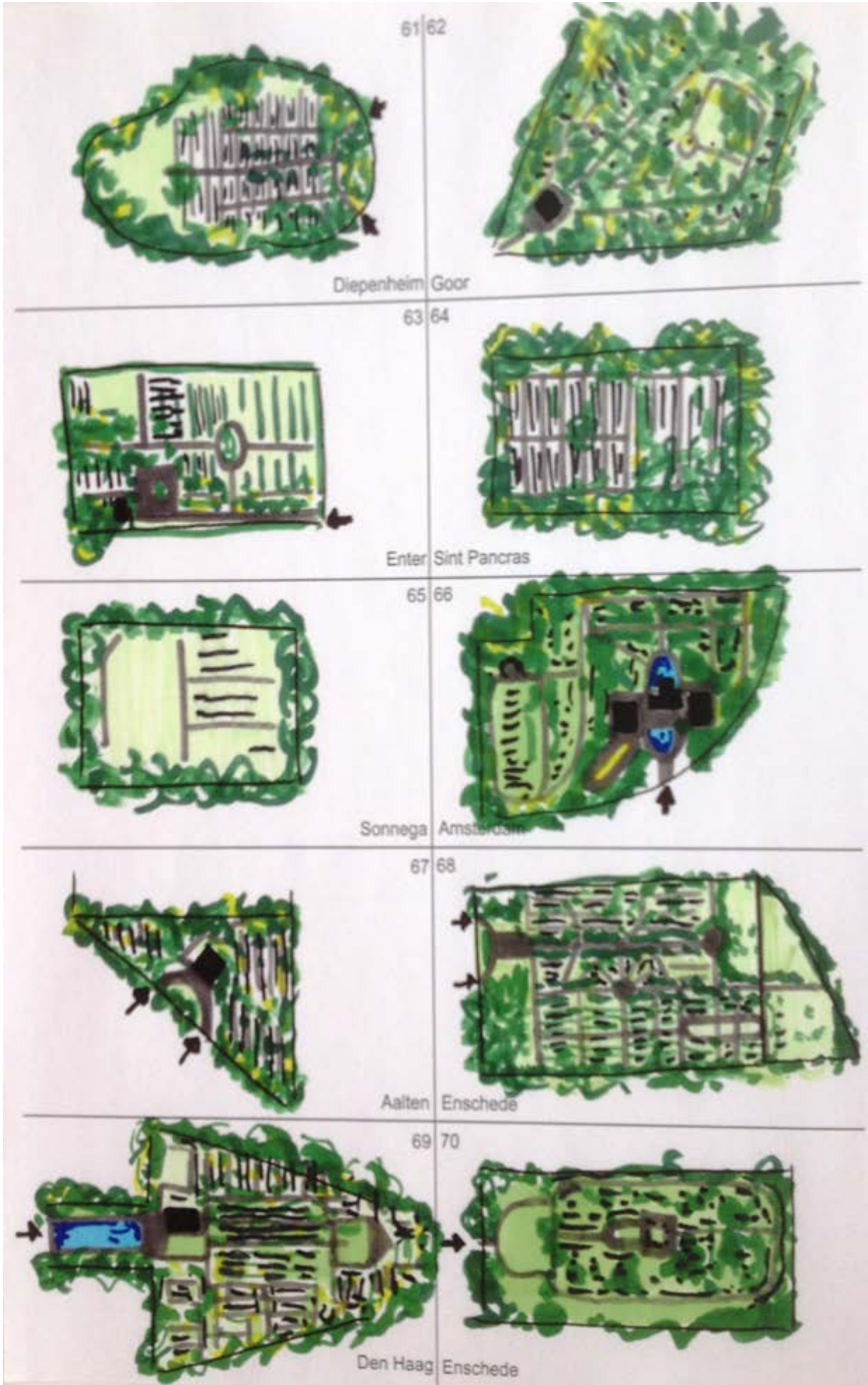
59 60

Tilburg

Lochem

71 72

Ter Apelkanaal

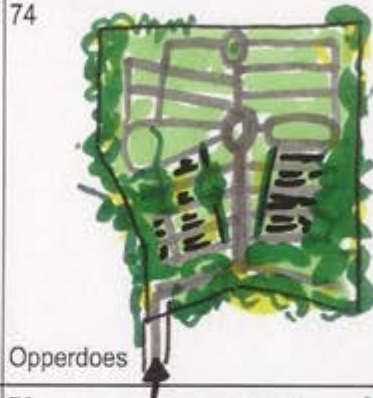

Valthermond

73 74

Koudum

Opperdoes

75 76

Middenmeer

Oldeholtpade

77 78

Zandeburen

Apeldoorn

79 80

Wichmond

Gorredijk

91

Heiloo Bergen

93

94

Leeuwarden Krabbendam

95

96

Sellingerbeetse Burdaard

97

98

Rhenen Stadskanaal

99

100

Boven Pekela Stadskanaal

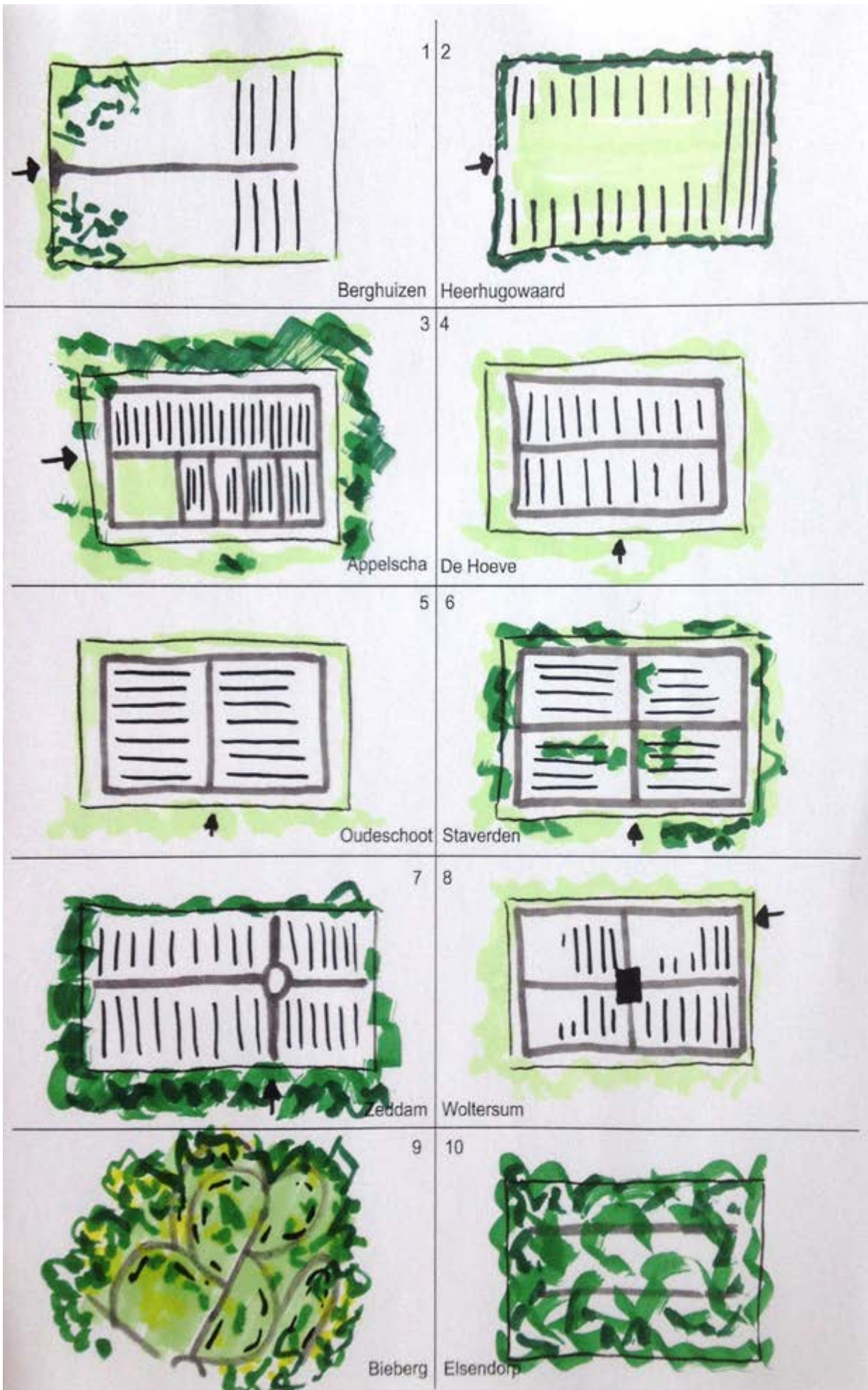

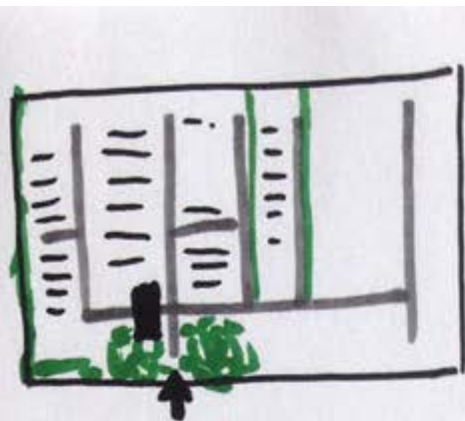
<p>111</p> 	<p>112</p>
<p>113</p> 	<p>114</p>
<p>115</p> 	<p>116</p>
<p>117</p> 	<p>118</p>
<p>119</p> 	<p>120</p>

121

Maarn

11 12

Moerdijk Tilburg

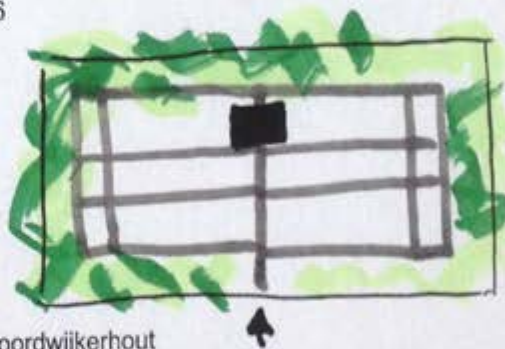
13 14

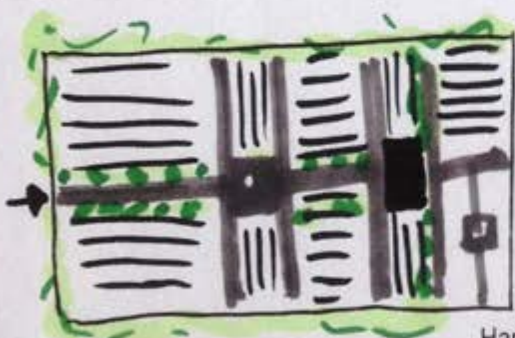
Oud Gastel Overdinkel

15 16

Lisse Noordwijkerhout

17 18

Harkema Ermelo

19 20

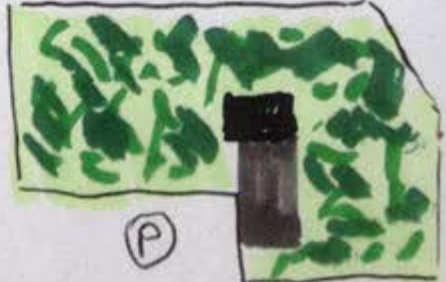

Columbarium

Loenen

Otterlo

PRIVE BEGRAAFPLAATS

 <p>21</p>	 <p>22</p> <p>columbarium</p>
 <p>23</p>	 <p>24</p> <p>columbarium</p>
 <p>25</p> <p>columbarium</p>	 <p>26</p> <p>MONUMENT ARTIS</p>
 <p>27</p>	 <p>18</p>
 <p>29</p>	 <p>30</p> <p>(P)</p>

Rekken Venlo

Breda Eindhoven

Oploo Amsterdam

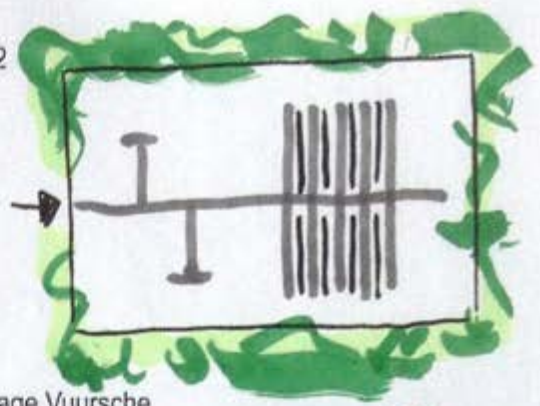
Bennebroek Diepenveen

Enschede Bilthoven

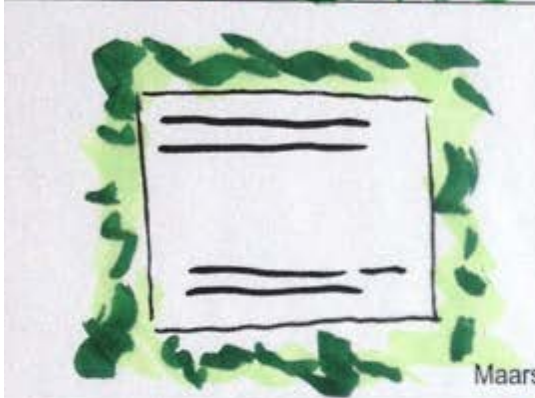

Kornhorn

31 32

Lage Vuursche

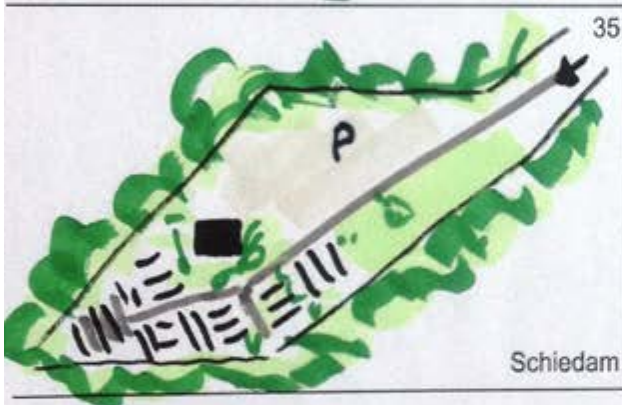

Maarsbergen

33 34

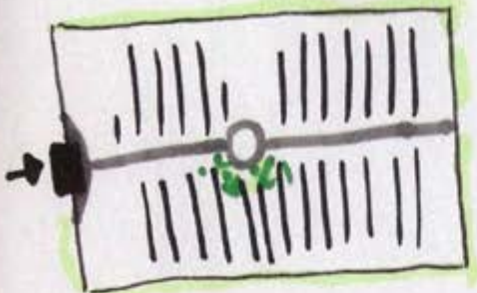

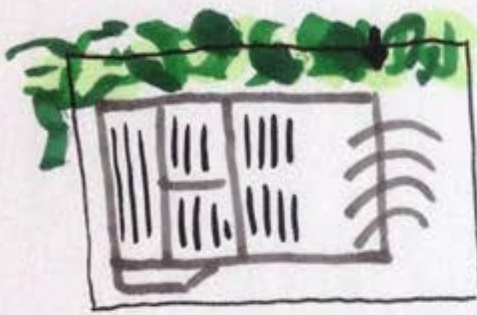

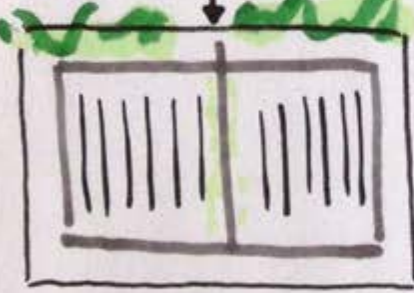
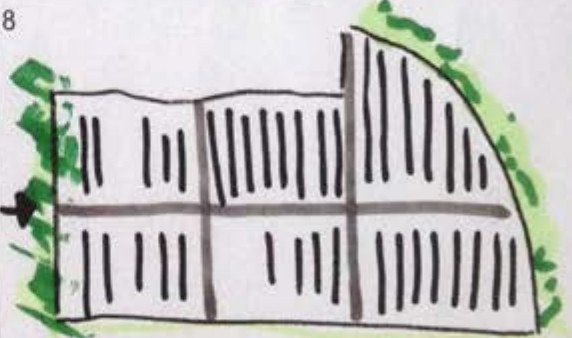
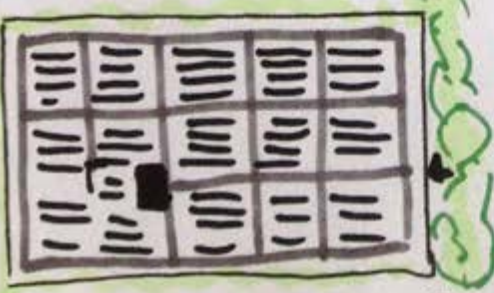
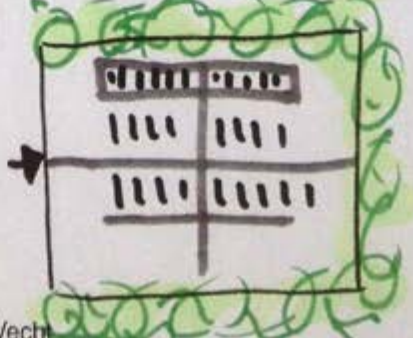
Valkenheide

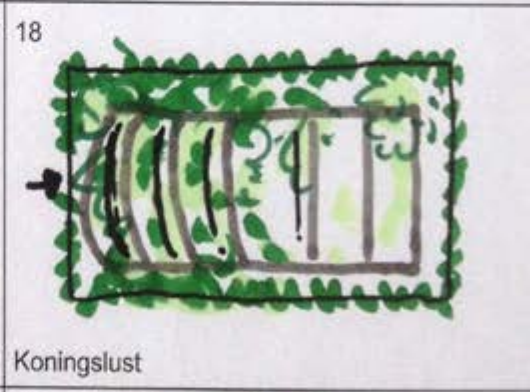
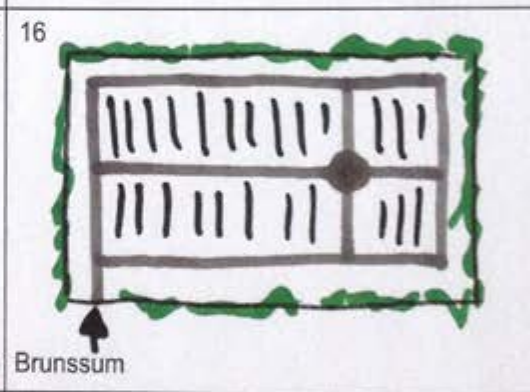
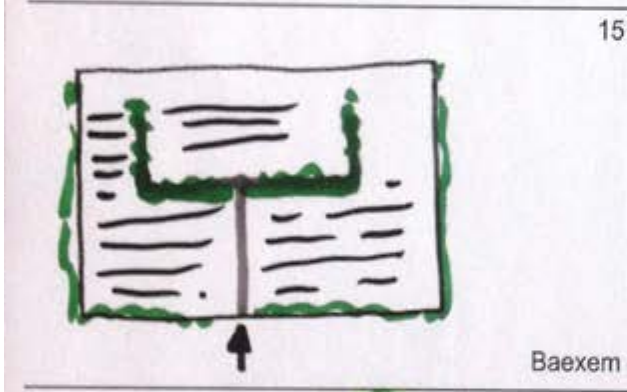
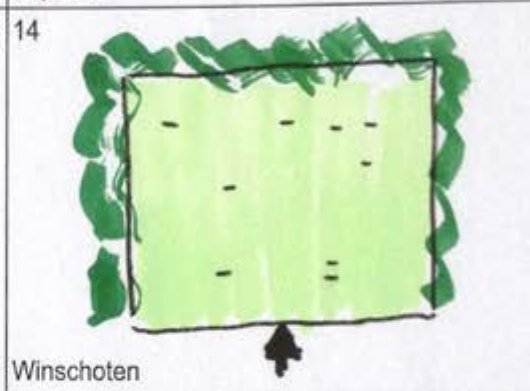
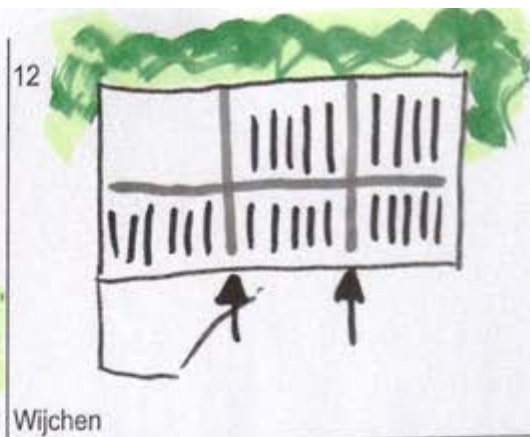
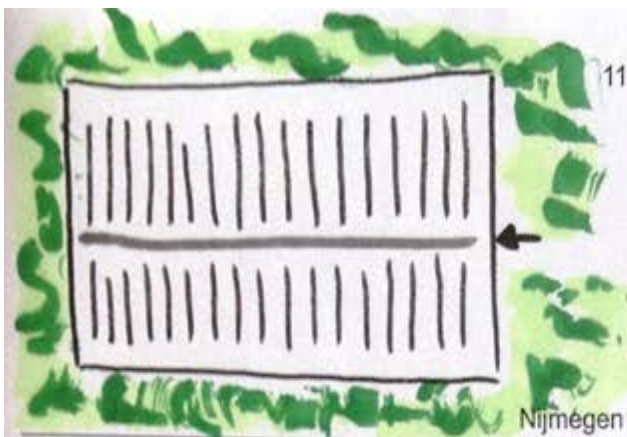
Schiedam

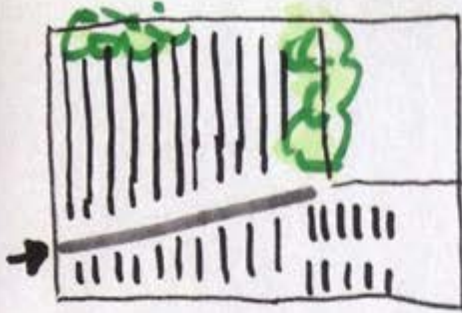
35

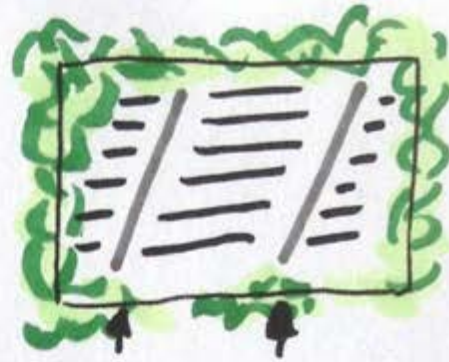
<p>1</p> <p>Steenwijksmoer</p>	<p>2</p> <p>Drachten</p>
<p>3</p> <p>Dronrijp</p>	<p>4</p> <p>Joure</p>
<p>5</p> <p>Lemmer</p>	<p>6</p> <p>Steggerda</p>
<p>7</p> <p>Apeldoorn</p>	<p>8</p> <p>Apeldoorn</p>
<p>9</p> <p>Nijmegen</p>	<p>10</p> <p>De Vecht</p>

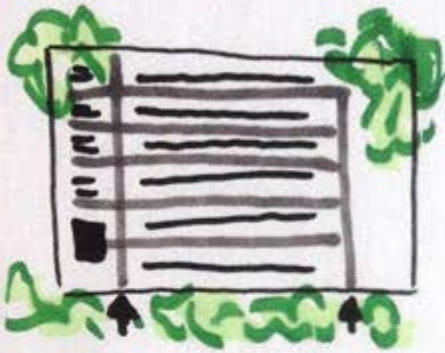

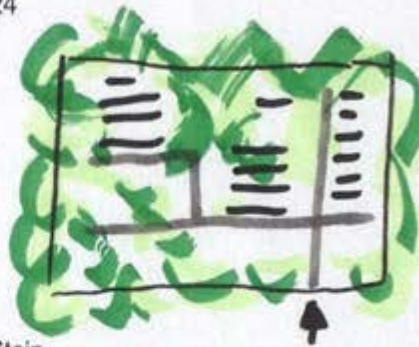
21 22

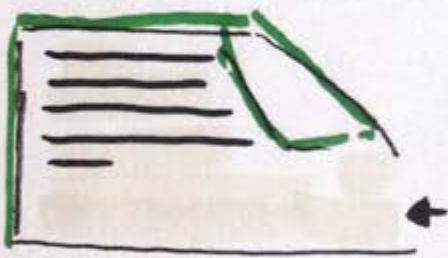
Milsbeek Roermond

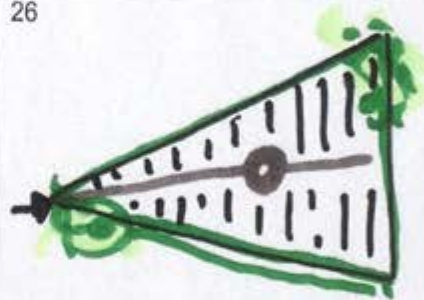
23 24

Spaubeek Stein

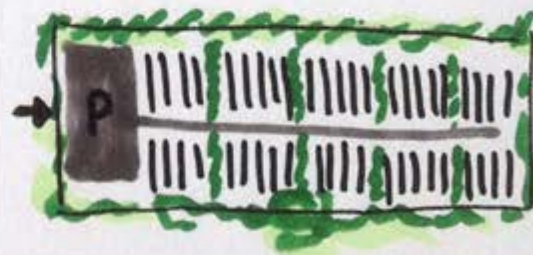
25 26

Swartbroek Velden

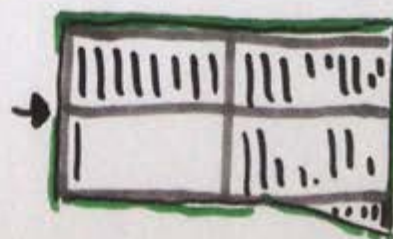
27 28

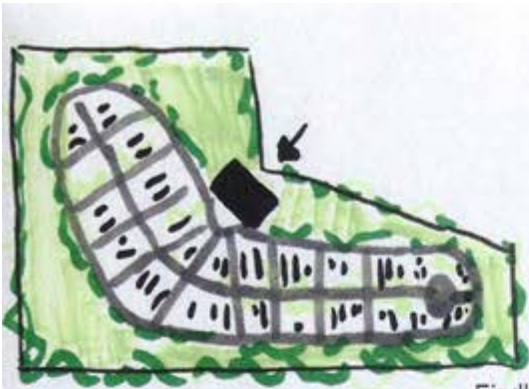
Breda Breda

29 30

De Rips Effen

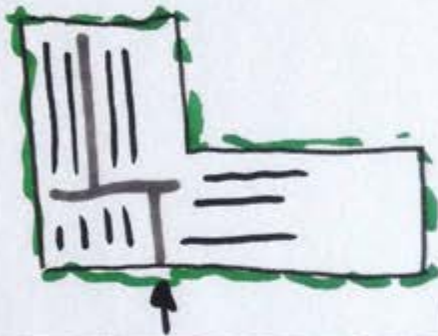

Eindhoven

31 32

Eindhoven

Etten-Leur

33 34

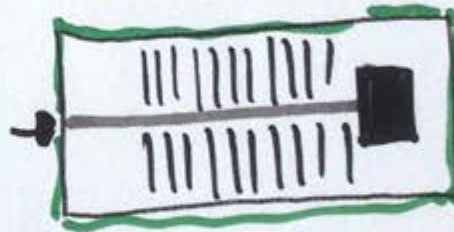

Geertruidenberg

Geldrop

35 36

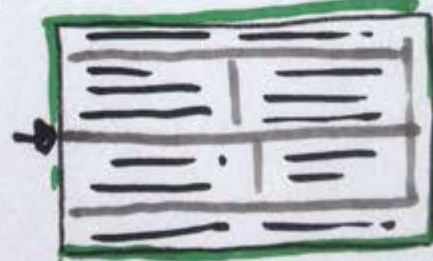
Gerwen

Deursen-Denneburg

37

38

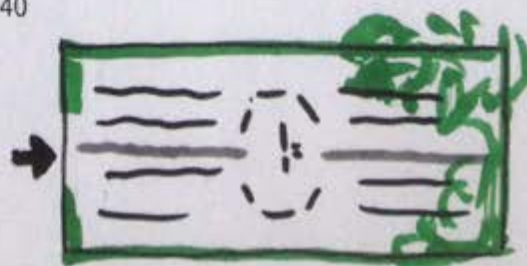

Haarsteeg

Hapert

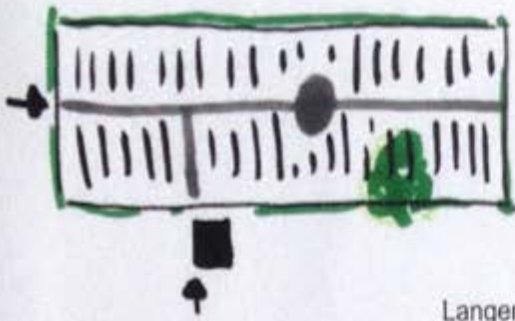
39 40

Huisseling

41 42

Langenboom

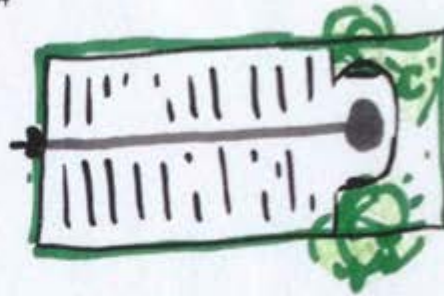

Rosmalen

43 44

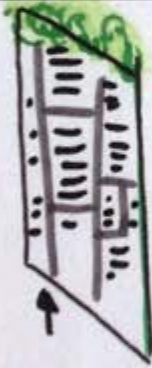

Schijndel

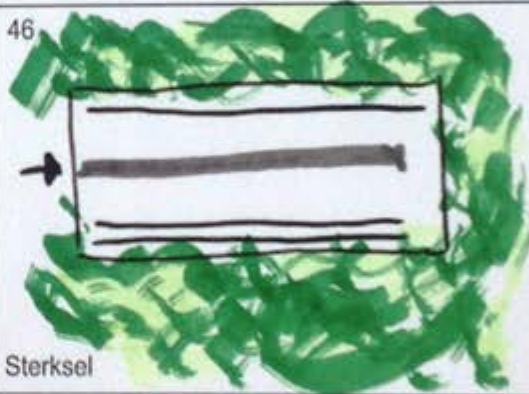

Spoordonk

45 46

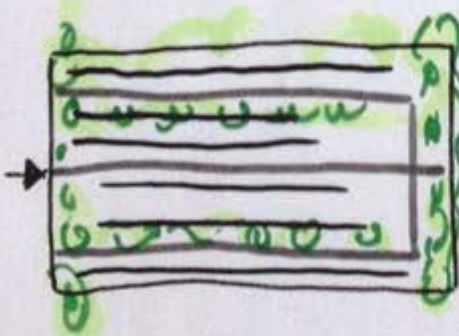

Stampersgat

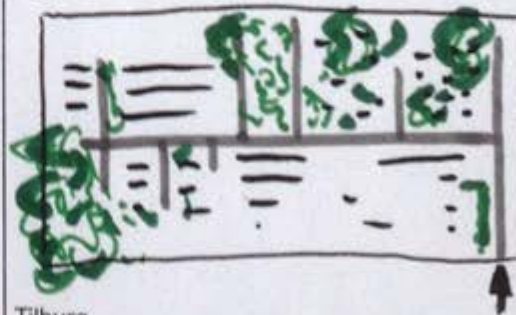

Sterksel

47 48

Teteringen

Tilburg

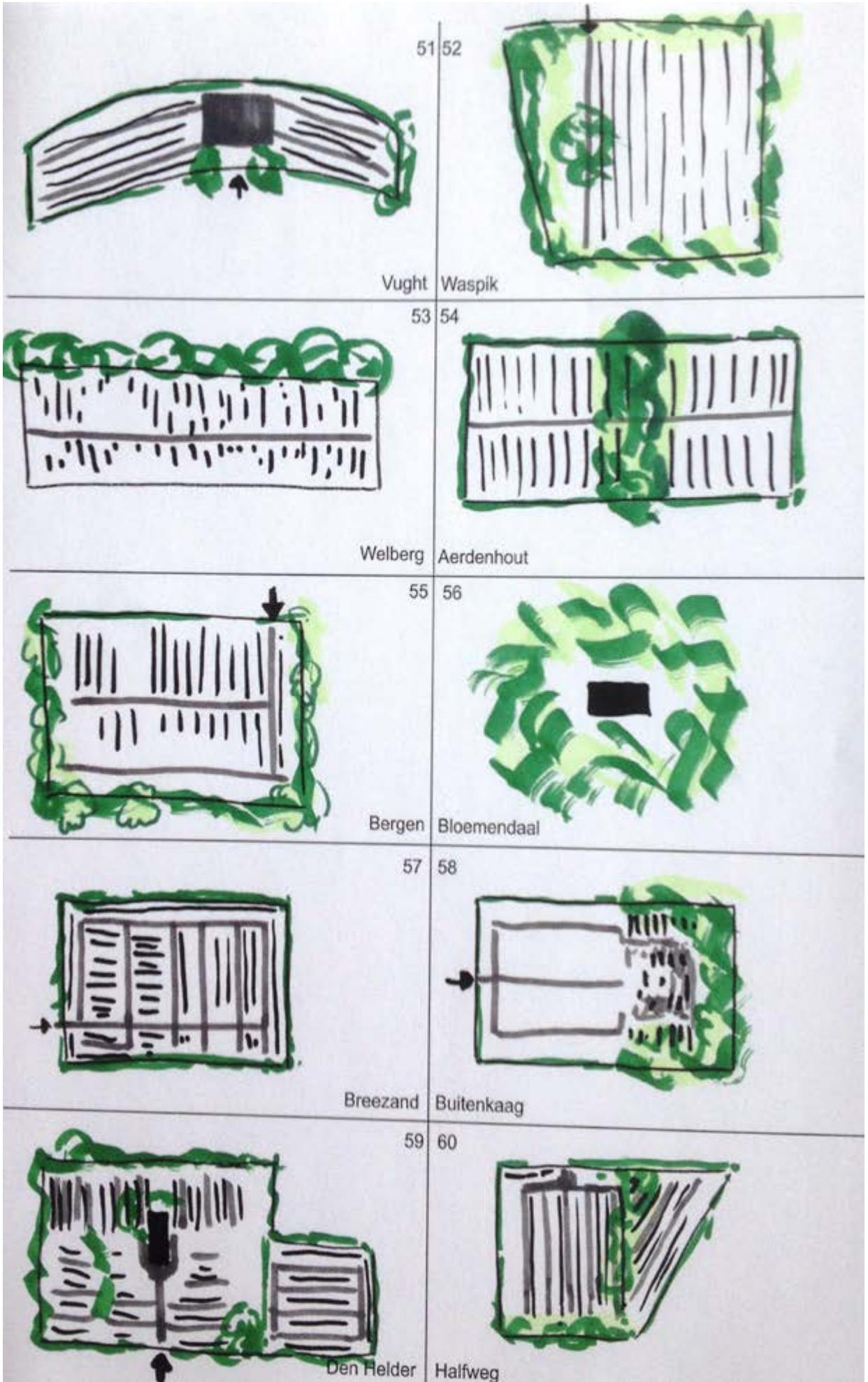
49 50

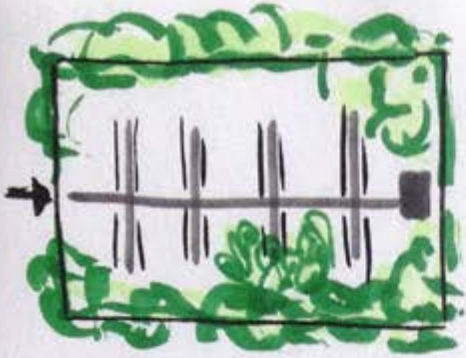

Vianen (NB)

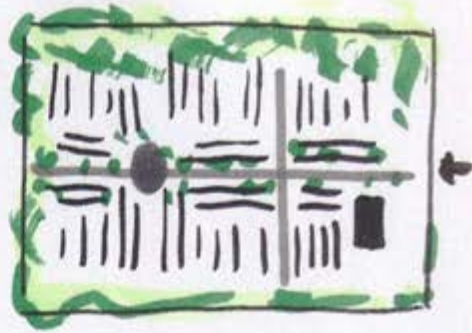
Vught

61

Heiloo

62

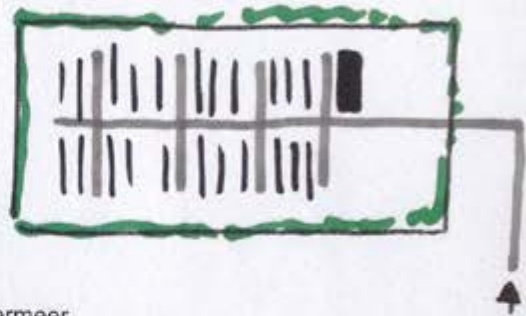
Hilversum

63

Onderdijk

64

Zuidermeer

65

Zuidschermer

66

Zwaag

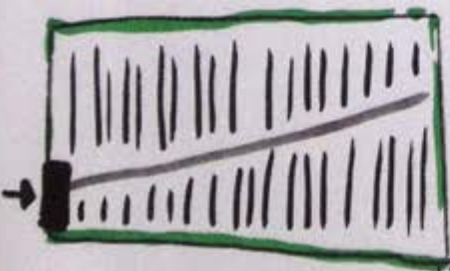
67

Zwaagdijk-West

68

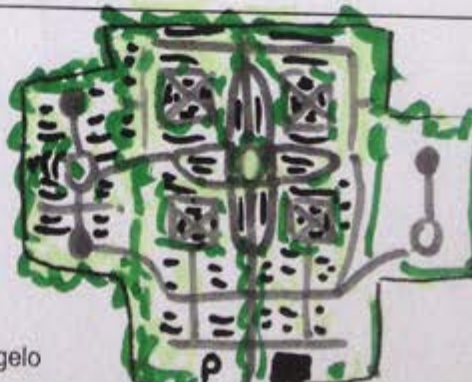
Boekelo

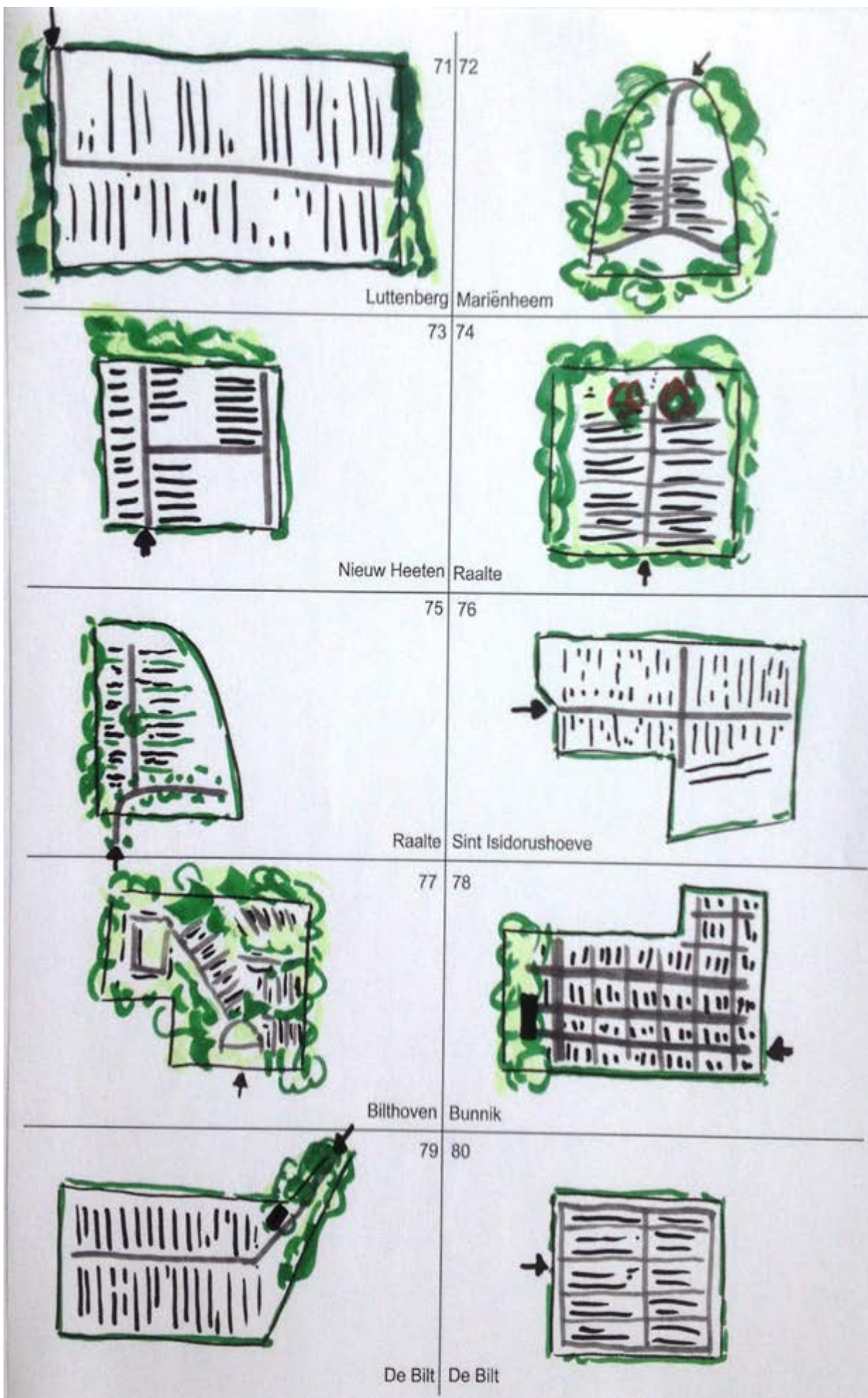
69

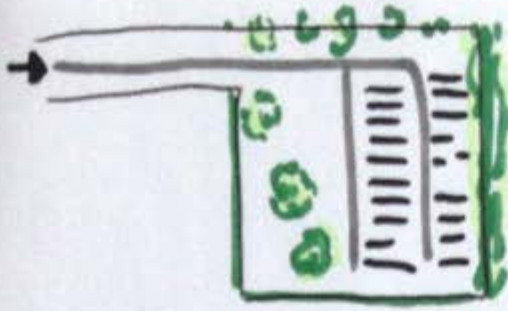
Haaksbergen

70

Hengelo

81

De Hoef

82

De Meern

83

Hooglanderveen

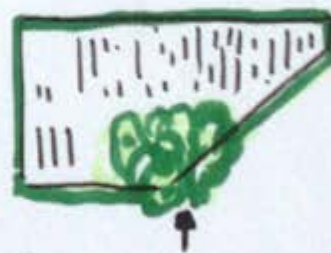
84

Maarn

85

Soest

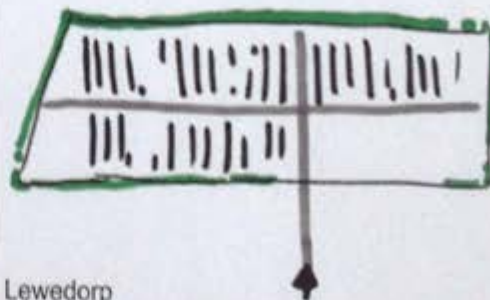
86

Heikant

87

Koewacht

88

Lewedorp

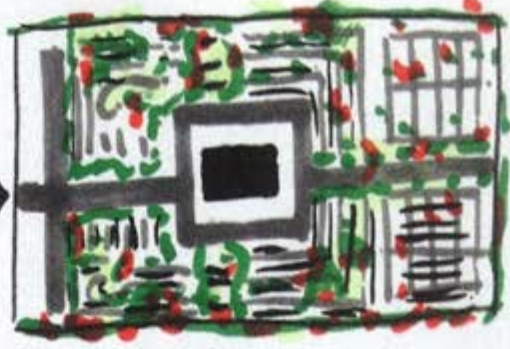

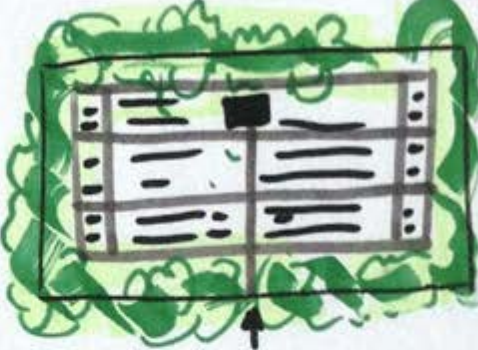
89

De Zilk

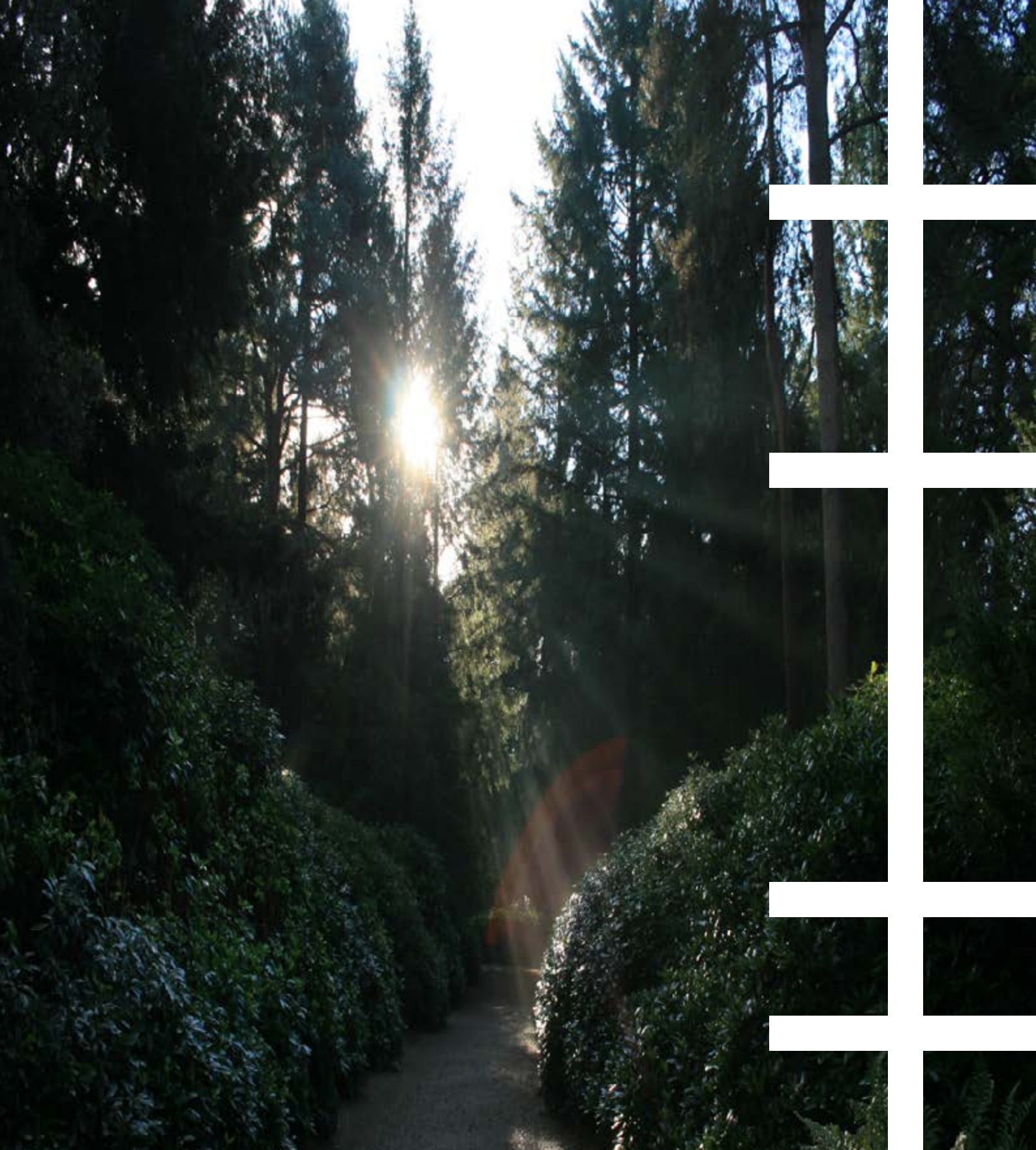

90

Den Hoorn

	91 92 Lisse Den Haag
 Drachtstercompagnie	93 94 Noordwijkerhout

2015-04-17 Masterscriptie

